

Ш. Наралиева

*Қозоғистон Республикаси
Таълим ва фан вазирлиги тасдиқлаган*

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Табиий-математик йўналишдаги
умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслик**

11

Алматы
«Жазушы»
2020

УДК 373.167.1
ББК 81.2 (Узб-922)
Н28

Шартли белгилар

	савол ва топшириқлар		тақдимот
	якка тартибда ишлаш		тинглаш ва сўзлаш
	жуфтликда ишлаш		ўқиш
	гурухда ишлаш ва муҳокама қилиш		ёзиш
	«Биздан – савол, сиздан – жавоб»		Адабий тил меъёрлари: ўрганамиз ва амалда қўллаймиз!
	«Мен нотикман!»		уй вазифаси

Наралиева Ш.

Н 28 **Ўзбек тили.** Умумтаълим мактабларининг табиий-математик йўналишдаги 11-синфи учун дарслик / Ш. Наралиева. – Алматы: «Жазушы», 2020. – 224 бет, расмли.

ISBN 978-601-200-722-0

УДК 373.167.1
ББК 81.2 (Узб-922)

© Наралиева Ш., 2020
© «Жазушы» баспасы, 2020

Барча ҳуқуқлар ҳимоя қилинган.
Нашрнинг мулкӣ ҳуқуқлари
«Жазушы» нашриётига тегишли.

ISBN 978-601-200-722-0

АЗИЗ БИТИРУВЧИ!

Ушбу йил сизнинг мактабдаги ҳаётингизнинг сўнги йили. Сиз мустақил ҳаётга қадам қўйиш арафасида турар экансиз, биласизки, ҳар бир инсон катта йўлга чиқар экан, жуда кўп билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши лозим. Умид қиламизки, сиз шу пайтга қадар анча фойдали билим ва кўникмаларни эгалладингиз. Эндиги навбатда эса олинган маълумотларни такрорлаш, мустаҳкамлаш, маълум бир тизимга солиш палласи келди. Бу борада сизга биринчи кўмакчи – қўлингиздаги «Ўзбек тили» дарслигидир! Зеро, айнан сизда фикрлаш қобилиятини ривожлантирувчи, нутқингизни ўстирувчи, тинглаган, ўқиган ахборотларни идрок қилиш, қайта шарҳлаш, ижодкорлик нуқтаи назаридан ёндашиш, мулоҳазали фикрлаш кўникмаларини шакллантирувчи, ўзингизни ҳаётга татбиқ этишингизда оқил маслаҳатчи бўлиш ушбу дарсликнинг олий мақсадидир.

Мамлакатимиздаги уч тиллилик сиёсати шароитида она тилининг роли ва аҳамияти янада ортди. Чунки ҳар қандай янги билим, кўникмаларга она тилини пухта эгаллагандагина эришиш мумкин. Ўз фикрини равон, гўзал ифода эта олмайдиган ўқувчини замон талаби даражасидаги ўқувчи деб бўлмайди. Халқимизнинг миллий қиёфаси, руҳияти, орзу-истаклари, эзгу қарашлари шу тилда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам тил – миллат қалбининг кўзгуси, ўзликни ифода этиш воситаси, маданий мерос дурдонаси сифатида эътироф этилади.

Алломаларимиз айтганидек, «Дунёдаги жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади». Шундай экан, азиз ўқувчилар, сизларга Мангу эл – она заминга меҳр-муҳаббат, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари, энг аввало, она тилини ўқитиш жараёни орқали сингдирилар экан, бу борада сизлардан самимий меҳнат талаб қилинади.

Қўлингиздаги ушбу дарслик мазмуни янгиланган таълим дастури асосида тузилган бўлиб, умумий ўрта таълим босқичининг табиий-математик йўналишдаги 11-синфи учун мўлжаллангандир. Дарслик сизнинг тил ҳақида шаклланган билимларингиз негизида нутқий фаолиятнинг барча кўринишлари (тинглаш-сўзлаш, ўқиш, ёзиш ва адабий тил меъёрлари) бўйича функционал

саводхонлигингизни такомиллаштиради, сизни нутқи фаол ижодий шахс сифатида ривожлантиришни кўзлайди.

Бундан ташқари, дарсликдаги маълумотлар ўзбек тили фонетикаси, лексикаси ва грамматикасидан олган билимларингиз асосида адабий тил меъёрлари – орфоэпия (тўғри талаффуз), орфография (имло), тиниш белгилари (пунктуация), ёзма нутқ услубларини ўрганиш ва мустаҳкамлашга бағишланади.

Дарслик қуйидаги беш бўлимдан иборат мавзуларни қамраб олган: «Қозоғистон замонавий оламда: ўтмиши ва келажаги», «Қалб экологияси», «Замонавий жамият. Интеллект миграцияси», «Оламни ўзгартирган кашфиётлар», «Янги оламдаги театр ва кинематография».

Замон билан ҳамнафас берилган ҳар бир бўлимдаги топшириқларни бажаришда оғзаки ва ёзма нутқ қоидаларига амал қилиш; ахборот излаш, топиш, ажратиб олиш ва уни қайта ишлаш; мулоҳазали фикрлаш, умумлаштириш, баҳолаш, олинган ахборотни талқин этиш/шарҳлаш; коммуникатив вазифаларига боғлиқ турли ўқиш турларидан фойдаланиш кўникмаларини такомиллаштиради. Шунингдек, оммавий чиқишларнинг турли жанрларида монологлар ярата олиш, мулоқот вазиятига мувофиқ танқидий баҳолаш; турли коммуникатив вазиятларда баҳс-мунозаралар олиб бориш малакалари ривожланади. Бундан ташқари, сиз турли жанрдаги матнлар устида ишлайсиз, матнларни тузатасиз ва таҳрир қиласиз. Буларнинг барчаси нутқингизни ривожлантиришга хизмат қилади.

Грамматик материал эса нутқий мавзуларга боғлиқ ҳолда ўрганилади. Ўтилган грамматик қоидаларни ёдга солиш учун зарур ўринларда қоидалар ҳам берилди.

Тилни ўрганиш бошқа фанлар билан алоқадорликда, умумий мавзулар (нафақат ўзбек маданияти, балки замонавий Қозоғистон воқеликлари, унинг тарихи, маданияти ва санъати ҳақидаги матнлар) орқали, турли фан соҳаларига тегишли матнлардан фойдаланиш, академик тилни ривожлантириш орқали юзага оширилади.

Умид қиламизки, дарслик сизнинг нутқий фаолиятингизни такомиллашувида яқиндан ёрдам беради.

Она тилининг софлигини сақлаб, уни пухта ўрганишда барчангизга омад ёр бўлишини тилаб қоламиз!

Оқ йўл, азиз битирувчи!

Муаллиф

I

ҚОЗОҒИСТОН ЗАМОНАВИЙ ОЛАМДА: ҚОЗОҒИСТОННИНГ ЎТМИШИ ВА КЕЛАЖАГИ

Келажакнинг равақи учун ўтмишингиз
йўқолиб кетишига йўл қўйманг.

Чарльз Гивенс

ЯНГИ ҚОЗОҒИСТОН МЕНИНГ ТАСАВВУРИМДА

Фонетика. Морфология. Синтаксис

Бугунги дарсда:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунамиз;
- коммуникатив масалаларга боғлиқ ўқишнинг турли кўринишларидан фойдаланамиз;
- тинланган, ўқилган материал мазмунини батафсил ва қисқартирилган режалар ёки қисқача ҳикоялаш, қисқача шарҳ, хабар кўринишида баён этамиз.
- имловий меъёрларга риоя қиламиз.

1-машқ. Шеърни овоз чиқариб ифодали ўқинг. Сиз ўзингиз шеърга яна қандай сарлавҳа қўйган бўлардингиз?

ЮРАК ТИЛИ

Дунё соқов эди, туйқус сўз сўради – садо бўлдинг,
Жилва сочди мавжларингда ою юлдуз – само бўлдинг,
Коинотнинг буржларига ёйилган куй – сано бўлдинг,
Сен туфайли вужудимга жо бўлди-ку жоним, тилим.

Тошга ҳам тил ато этган сирли битик – тилсим сенсан,
Заранг мозий дарвозасин очқич калит – «сим-сим» сенсан.
Камалакдай лисонлар кўп – ёлғиз юрак тилим сенсан,
Тилмоч бўлдинг муҳаббатга меҳмон бўлган оним, тилим.

Сен сулувсан – Қошғарийни Мажнун каби кўйга солган,
Алишербек васф этай деб чиройингни ўйга толган,

Қодирий ҳам Чўлпон суйиб, ошиқ жони ўтда қолган,
Ишқ аҳлининг шароридан шараф топган шоним, тилим.

Кўксимдаги чечагим сен – ким қўл чўзди юлмоқ учун,
Поймол этиб, сўнг устимдан қаҳ-қаҳ отиб кулмоқ учун,
Хазинасан, кулф эшиги – тилсиз, дилсиз гумроҳ учун,
Сийму зарим, дур-гавҳарим, тилла тўла коним, тилим.

Ёв йўласа, қилич-қалқон сўзинг тутиб, қасд бўламан,
Таъзим қилса Сенга, мен ҳам отдан тушиб паст бўламан.
Сасинг туйсам сафарларда, сафо ичра маст бўламан,
Соқий мудом сахий сенга – саодатли жомим, тилим.

Дилим сархуш, тилим бийрон – абад бахтга ёрлигимсан,
Худойимнинг мукофоти – мангу мақтов ёрлигимсан,
Кўзим дейми, юзим дейми – бошдан-оёқ, борлигимсан,
Етмиш икки томиримда оқиб турган қоним, тилим.

Эй, сен хазон билмас боғим, ўзбеки соф гулинг бўлай,
Гулинг узра қанот қоққан беором булбулинг бўлай.
Ҳеч бўлмаса, илтифот қил, бир қўриқчи қулинг бўлай,
Давлатли султоним, тилим – олиймақом хоним, тилим.

Сен бўлмасанг, кўкка элтар нурли нарвон, йўлим қайда?!
Сен сарбонсан, дилим – зиё ортган қарвон, қўним қайда?!
Тирикман, сен боис боқий менга даврон – ўлим қайда?!
Сен борсанки, жаранглагай кўк тоқида номим, тилим!

Нодир Жонузоқ

1. Матнни синчиклаб ўқиб, ўрганинг. Жанрини аниқланг. Матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини ажратиб олинг ва умумлаштиринг, бир неча кўзқарашларни таққосланг. Матн мазмунини қисқача ҳикоя қилинг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Изоҳлар

2. Бадий матн устида ишланг. Жадвални тўлдирилинг. Ушбу воситаларнинг нутқдаги аҳамиятига изоҳлар келтирилинг.

Бадий тасвир воситалари	Мисоллар	Изоҳлар
Талмех		
Ташбех		
...		

3. Қуйидаги жадвал асосида сўзларни фонетик хусусиятлари бўйича ажратинг.

Шарти	Мисоллар	Изоҳлар
Таркибида фақат тор унлилар иштирок этган сўзлар		
Таркибида фақат кенг унлилар иштирок этган сўзлар		
Таркибида фақат ўрта кенг унлилар иштирок этган сўзлар		

4. Матндан от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш туркумига хос сўзларни топиб, ўзи боғланиб келган сўз билан ёзинг.

5. Ўзингиз истаган бир бандни кўчириб ёзинг ва шу гапларни синтактик таҳлил қилинг.

6. Матн таркибида ишлатилган тиниш белгиларидан бири – тирега изоҳ беринг.

Она тилисиз миллат йўқ. Тилини йўқотган миллат ўз тарихи ва илдизларини йўқотган миллатдир. Тилсиз миллат миллат эмас. Тилини йўқотган миллат бу аждодлари, ота ва онасининг исмларини унутган миллатдир ва уларни манқурт дейдилар.

Шерхан Муртаза

БИЛИБ ОЛИНГ!

Ўқиш жараёнида матнни таҳлил қилиш ва қилмасликка кўра турлари мавжуддир.

Мисол учун:

- ✓ **она тилининг иштирокига кўра:**
  - а) таржимасиз
  - в) таржима қилиб ўқиш
- ✓ **тайёргарликни аввалдан бор ёки йўқлигига кўра:**
  - а) аввалдан қийинчилигини бартараф қилган
  - в) аввалдан қийинчилиги бартараф қилинмаган
- ✓ **Тайёргарликка кўра:**
  - а) тайёрланган
  - в) тайёрланмаган
- ✓ **Ўрнига кўра:**
  - а) синфда ўқиш
  - б) уйда ўқиш.
- ✓ **Ўқитувчи топшириғига кўра:**
  - а) таълимий ўқиш.
- ✓ **Ўқувчининг ўз ташаббусига кўра:**
  - реал ва мустақил ўқиш
- ✓ **Иштирокчилар сонига кўра:**
  - а) гуруҳда ва якка ҳолда ўқитиш.
- ✓ **Овоз иштирокига кўра:**
  - а) овоз чиқариб
  - в) овоз чиқармай ўқиш.

✓ **Юқоридаги турлар билан бир қаторда ўқишнинг қуйидаги турлари мавжуддир:**

1. Диққат билан ўқиш.
2. Ўртача ўқиш (одатдаги овоз чиқармай ўқиш).

✓ **Ўқишдан кўзланган мақсадга кўра:**

1. Тез ўқиш
2. Танлаб ўқиш (бошидан, ўртасидан, охиридан)
3. Тўхтатилиб ўқиш (бирор сўзни чўзган холда)

Ўқишдан кўзланган мақсадни ҳисобга олган холда ўқишнинг қуйидаги турлари ҳам мавжуд.

- 1) танишиш учун ўқиш
- 2) изланиб ўқиш
- 3) кўз югуртириб ўқиш
- 4) синчиклаб ўқиш.

Танишиш учун ўқишнинг бу тури орқали китобхон мақола ёки китобнинг умумий ўқиш жараёнида матннинг асосий мазмунини илгари сурган асосий ғояни англаб етиш билан кифояланади.

Изланиб ўқиш – матнда берилган нотаниш сўзлар ва сўз бирикмаларини бошқа манбалардан топиб, матннинг ўқувчи учун зарур, деб ҳисобланган қисми синчиклаб ўқилади.

Кўз югуртириб ўқиш – бу ўқиш турининг вазифаси, китобхон ўзи учун керак бўлган маълумотни олиш ва керакли маълумотларни келажакдаги ишда фойдаланиш мақсадида танлади.

Синчиклаб ўқиш – ўқишнинг ушбу турида тўла ва аниқ тушуниш кўзда тутилади. Ўқувчи матнни энг муҳим ва ўзини қизиқтирган қисмларини тушуниб олишдан ташқари, матнни танқидий нуқтаи назардан мушоҳада қилади. Шунинг учун ўқувчи матн мазмунини тўла ва узоқ вақт эслаб қолишга ўзини тайёрлайди. Синчиклаб ўқиш ўқиш турининг 100% ини ташкил қилади.

БИЛИМЛАРИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Ўзбек тилида сўз туркумларининг қандай турлари бор?
2. Мустақил сўз туркумлари қайсилар?

3. Қандай сўзлар от туркуми ҳисобланади?
4. Сифат ва сон туркумлари-чи?
5. Олмош туркумининг ўзига хос белгилари нимадан иборат?
6. Феъл нисбатлари ҳақида нималарни биласиз?
7. Равшининг қандай маъно турлари бор?

2-машқ. Матни ўқинг, гуруҳда муҳокама юритиб, унинг мавзусини аниқланг. Матнга сарлавҳа қўйинг.

Ватан... Бу сўз барчанинг қалбига яқин бўлган сўздир. Бу сўзнинг маъноси нима?! Ватан – сиз туғилиб ўсган жой, ватан – бу Кенгаш Иттифоқи таркибида 75 йил бўлган ва мустақиллигини йўқотган қозоқ халқининг тарихи. Ватан бу бирдамлик, озодлик, мамлакат ва заминни сақлаш учун ўз ҳаётини қурбон қилган опа-сингилларимиз ва олижаноб инсонларимиздир.

Қуш ҳам уясиз бўлмаганидек, инсон ҳам уйсиз қололмайди. Менинг вата-ним – Қозоғистон, Каспий денгизидан Олтойгача чўзилган муқаддас замин.

Қозоғистон ҳақида ўйлаганимда, ўтлоқни, тутунли қишлоқни, даштни, боғ-даги булбулнинг овозини ва ой ёритилган кўлдаги оққушнинг товушини та-саввур қиламан.

Қозоғистон – мустақил давлат. Мустақиллик йўлида менинг қозоқ бобом нималарни кўрмади?! Эл азоб-уқубат, очарчилик ва урушларни бошидан ке-чирди. Айниқса, XX аср қозоқ халқи учун жуда оғир келиб, қайғулар билан ёдда қолди.

1906 йил қўзғолони, 1920 йилларнинг очарчиликлари, 1930 йилларнинг то-талитар тузуми, Улуғ Ватан уруши, 1986 йилда дунёни ларзага келтирган Де-кабрь воқеалари. Буларнинг барчаси қозоқ элига жиддий зиён етказди. Қанча уринмасин, биз уларни ҳеч қачон унутмаймиз. Чунки бу – тарих. «Агар ўт-мишни унутсак, келажак бизни кечирмайди» деган ажойиб сўз бор эмасми? Мен бу доноликни доимо ёдимизда қолишини истайман.

Мен «Ватан» сўзини ёш юрагимдан чиққан ғурур ва ифтихор билан айта оламан. Ота-боболаримизнинг озодлик йўлидаги қаҳрамонликлари туфайли жуда кўп меҳнат қилган ва бу орзуга кўп куч сарфлаган мамлакатим билан

фахрланаман. Кўп йиллик нотинчликдан сўнг, порлоқ келажакнинг тонги эркинлик ва тенгликка эшик очди. Мамлакатимиз куни ижобий бўлди, мамлакатимизнинг ёрқин юлдузлари миллий шараф ва ғурурга тўлди. Албатта, бу кун осонликча келмади. Йиллар давомида мамлакатимиз шерлари мамлакатимиз келажаги, келажак авлодларнинг бахтли ҳаёти учун кураш олиб, шижоат ва қатъиятлилик, сабр-тоқат ва мардликни намойиш этдилар. Ўз ҳаётини миллат манфаатларига бағишлаган бешта шер, Улуғ Ватан урушида ўз ҳаётини қурбон қилган Алаш азаматлари, қалблари алангали декабрь қаҳрамонлари ... Менимча, бу юртнинг олийжаноб асл ўғлонлари, руҳи юксак фуқароларининг қаҳрамонликлари билан боғлиқ, деб биламан.

Мамлакатимиз осмонида мустақиллик байроғи кўтарилганидан сўнг, ўчган жонимиз тирилди, марҳумларимиз қайта тирилди, ота-боболаримиз урф-одатлари устунлик қилди, халқимиз порлоқ келажакка эришди. Ўшандан бери бир неча йиллар ўтди. Агар Қозоғистоннинг йигирма йиллик ҳаётига назар ташласак, у ютуқлар, улкан ютуқлар ва янги марралар билан тўлганлигини кўришимиз мумкин.

Бизнинг Қозоғистон – кўп миллатли давлат. Қозоқ ва ўзбек, рус ва татар, немис ва корейс миллатига мансуб халқлар ўзаро тинчлик ва тотувликда, аҳиллик билан ёндашган ҳолда турли соҳаларда биргаликда ишлайди. Бирлик, миллатлараро тотувлик ва сиёсий барқарорлик – бу Қозоғистон халқининг интилиши. Мен уни биламан. У ерда ўзбек, татар, руслар ва қозоқлар бор. Уларнинг тақдири ва ҳаёти ҳақидаги воқеаларни тинглаганимда, ватаним менга янада яқинлашади, мен буни яхшироқ тушуна бошлайман. Инсониятнинг тинчликка интилиши ҳар бир миллатнинг қонида бор, айниқса, бу қозоғистонликларда ўзгача ривожланган. Бу қозоқ элининг саховати, қозоқ халқининг характери, у бу ерларга тақдир олиб келганларнинг барчасини қабул қилади ва бағрига олади. Бу Қозоғистонда яшовчи барча халқларнинг тинчлиги ва бирлигининг моҳияти ҳам шунда. Бу қадимий жонажон Қозоғистон ерида тинчликни сақлашга ёрдам беради. Тинчлик эса келажакдаги фаровонликнинг муҳим шартидир.

Менимча, инсон фақат бир жойда туғилиб ўганида бахтли бўлади. Мен жуда хурсандман, чунки сен борсан – менинг Қозоғистоним!

Мамлакатимиз мустақиллиги – бу аجدодларимизнинг буюк орзусидан туғилган бугунги авлоднинг буюк ғалабаси. Мустақиллик билан бир қаторда, мамлакат тарихи, кўп миллатли Қозоғистон давлатига ҳам катта янгиликлар кирди. Бепоён ери, сабр-тоқатли ва озод халқи билан буюк

давлатнинг ноёб тарихи, шаклланиши ва ривожланиши ҳам ўзига хос эди. Биз ота-боболаримиздан мерос қолган улкан ерларни ўзлаштириб, мустақил давлат сифатида ўзликимизни сақлаб, саховатли халқни ривожлантирадиган, очиққўнгил ва мард халқмиз.

Менинг Қозоғистоннинг мустақиллиги жаҳон сиёсатида ўз қиёфасини бе-малол ифода этган биринчи Президент Нурсултон Назарбаевнинг тақдири ва 1991 йил Мустақиллик олиш тўғрисидаги Конституциявий қонун билан бошланди.

Келажак элнинг хожаси ҳам, эгаси ҳам – бугунги мактаб ўқувчилари. Улар – биз. Мамлакатимизнинг ўсиб келаётган авлоди – бугунги ёшлар. Уларнинг келажаги порлоқ бўлишига мустақил ривожланишимизнинг энг қийин йигирма йил шаклланиш даври ортда қолгандан кейин тоза ишонч ҳосил қилдик. Тақдирнинг ушбу ноёб совғасидан фойдаланиш бизнинг пешонамизга ёзилибди. Ушбу бахт учун биз ўз билимимиз ва кўникмаларимиз, кучимиз ва қобилиятларимизни, керак бўлса, қонимиз ва жонимизни аямай сарфлаймиз.

Мен янги асрнинг, янги минг йилликнинг ёш авлодиман, мустақил мамлакат келажагиман. Шунинг учун бизнинг ёш мустақил давлатимиз пойдеворни қурувчиси сифатида «Сен ҳам бир ғишт бу дунёда, бўш жойин топ-да, бор қалан», – деб Абай бобомиз айтганидек, ота-боболаримиз жасоратидан руҳланиб, анъаналарига содиқ қолиб, Ватанимнинг гуллаб-яшнашига бор куч-ғайратимни аямайман. Бунинг учун мен мукамал ва чуқур билимлар билан қуролланган, илм-фан ва техниканинг кўп қиррали механизмларини пухта эгаллаб, дунё кадриятларини ўзлаштирадиган авлод бўлиб етишишни орзу қиламан. Шунда бошқа давлатлар бизни танийди, биз ўзимизни танита оламиз. Зеро, келажак ёшларга тегишли. Бугунги авлод – бу мамлакат келажаги...

А.Ерали

1. Матннинг жанрини аниқланг. Асосий ва майда тафсилотли ахборотларини ажратинг. Муаллифнинг кўзқарашига нисбатан танқидий муносабат билдинг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Изоҳлар

2. Куйидаги жадвални Қозоғистоннинг ўтмиши ва келажакка боғлиқ солномасига (матн ёрдамида ва ўзингиз мустақил) мисоллар келтириб, тўлдилинг.

Қозоғистон ўтмиши	Ҳозирги Қозоғистон	Келажакдаги Қозоғистон

3. Янги оламдаги янги Қозоғистоннинг ўрни ҳақида фикрларингизни далиллар билан исботланг. Тайёр матнни синфга тақдим этинг.

4. Матн моҳиятини ёритувчи 5та сўз, сўз бирикмаларини аниқланг ҳам шу асосида турли услублардан бирини танлаб, матн ёзинг.

5. Матн таркибидан олинган сўзлар бўйича куйидаги жадвални тўлдилинг ва давом эттиринг.

Мисоллар	Лексик маъноси	Грамматик маъноси
Келажак		
бахт		
мустақиллик		
...		

«Қозоғистон менинг тасаввуримда» мавзусида қисқача мақола ёзинг.

БИЛИМЛАРИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Унли ва ундош товушлар қандай ҳосил бўлади?
2. Бўғиннинг қандай турларини биласиз?
3. Сўз бирикмасининг гапдан фарқи нимада?
4. Гапнинг грамматик асоси нима?

Биз ҳозирги кунни тушуниб, идрок қилишимиз учун ҳам, келажакни тасаввур қилиш учун ҳам ўтмишга назар ташлашимиз керак.

Н.Назарбаев

АЖДОДЛАР СОЛНОМАСИ

Тилнинг луғат таркибига оид сўзлар.
Сўз ва унинг маъноси.

Бугунги дарса:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунамиз, муаллифнинг кўзқарашига нисбатан танқидий муносабат билдирамиз;
- турли манбалардан ахборотни ўзаро алоқа ўрнатган ҳолда ҳамда асосланган хулосалар чиқариб, ажратиб оламиз;
- турли тип ва услубдаги матнларни яратамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ публицистик услублардан фойдаланамиз.

3-машқ. Матнни диққат билан ўқинг ва жуфтликда муҳокама қилинг.
Ўқилган матн мазмунини қисқача ҳикоялаб беринг.

АЛ-МУАЛЛИМ АС-СОНИЙ

Жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган Марказий Осиёлик машҳур файласуф, қомусий олим Форобийнинг тўлиқ исми Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон.

Ўрта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожининг номи билан боғлиқ. Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукамал билган ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юнон фалсафасини шарҳлаб,

дунёга кенг танитгани туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, «Ал-муаллим ас-соний» – «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» деб юритилган.

Буюк мутафаккир Абу Наср ал-Форобий 873 йилда Сирдарё бўйидаги Фороб (Ўтрор) шаҳрида турк ҳарбий саркардаси оиласида таваллуд топди. У аввал ҳунармандчилик ишлари билан банд бўлиб, кейин фалсафа илми билан машғул бўлади. У 70 тилни билган, деган ривоятлар бор, 160 дан ошиқ асарлар муаллифи бўлиши билан бирга, мусиқа ва шеърят илмларини ҳам мукаммал билиб, шеърлар ҳам ёзиб турган. Олим ниҳоятда камтар ва ғарибона ҳаёт кечирган. У Сайфуддавлдан кунига 4 дирҳамдан ошиқ пулни олмаган.

Ал-Форобий «Катта мусиқа китоби» номли асар ёзиш билан бирга, янги мусиқа асбобини ҳам яратади. Бугунги кунгача фақатгина 40га яқин асаригина бизга етиб келган. Унинг машҳур асарлари: «Шарқ китоб ал-Бурҳон ли Аристутолис» (Арастунинг «Исбот» – «Иккинчи аналитика» китобларига оид шарқ китоби), «Шарқ китоб ал-Хитоба ли Аристутолис» (Арастунинг «Риторика» асарига ёзилган шарқ китоб), «Шарқ ал мақола ас-сония ва ас-сомина мин «Китоб ал-жадал» ли Аристутолис (Арастунинг «ал-Жадал» – «Диалектика» китобидан иккинчи ва саккизинчи мақолалар шарҳи), «Шарқ китоб ал-Муғолата ли Аристутолис (Аристотелнинг «Софистика» китобига битилган шарҳи), «Шарқ китоб ал-Мақулот ли Аристутолис ало жиҳат ат таълик» (Арастунинг категорияларни шарҳлаб ёзилган китобига шарҳ), «Китоб ал-жадал» («Диалектика» китоби), «Китоб фи мабоди оройи аҳл ал-мадинат ал-фозила» («Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб»), «Китоб ал-алфоз ва ал-хуруф» (Лафз сўзлари ва ҳарфлар ҳақида китоб), «Рисола фи ат-танбиҳ ало асбоб ас-саода» («Саодатга эришиш сабаблари кўрсатилган рисола»), «Китоб фи ал-хитоба кабир, ишрун мажалла» («Риторика ҳақида йигирма жилдлик катта китоб»), «Калом лаҳу фи аш-шеър ва ал-қавофий» («Абу Насрнинг шеър ва қофиялар тўғрисидаги сўзи») ва бошқалар ҳисобланади.

Олим араб тилида ижод қилган. У ўз шеърларида байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор қаратган. Ўша давр шеърлятида ишлатиладиган иборалар ритмли, маълум бўлақларга ажратилган бўлиши керак деб ҳисобланган, ҳатто ундаги ҳар бир ритм (зарб), туруқ, сабаб, ватадлар сони ҳам чегараланиши зарур...

Абу Наср Форобий қомусий олим бўлиш билан бирга, мусиқа ва шеърятни ҳам билган ва бу ҳақда асарлар ёзиб қолдирган. Аммо бугунги кунгача, унинг фалсафий, сиёсий, мантиқий асарлари кенг ўрганилган. Олимнинг ҳатто ўзи ёзган шеърлари ҳам сақланиб қолган.

Деҳхудонинг «Луғати» да унинг қуйидаги шеъри келтирилган (таржимаси):

*Гапида маъно йўқдир, тили гализ, тумтароқ,
Кўрдим аҳли замонни боши эгилган андоқ.
Ҳар бошлиқда бир ташвиш: ҳар бошда бир мусибат,
Шунинг учун уйимдан чиқолмай тоқатим тоқ.
Номусни асрамоққа узлатдаман, панада,
Мен иззатимни асраб, қаноат этдим ҳар чоқ.
Сабр-чидам майини йигиб қуйдим жсомига,
Кафтимда у нурафион, мен анга бўлдим ўртоқ.
Бор давлатим, ичурман, май шиша менга улфат.
Қулт-қулт овози наво, эшитай дейман кўпроқ.
Бўшаб қолган диёрлар, одамлар сўзларидан
Мева териб олурман, йўқолмиш йўқса мутлоқ.*

(*kh-davron.uz* дан)

1. Матндаги ахборот мазмунини асосий ва майда тафсилотларга ажратинг, услуби, жанрини аниқланг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Изоҳлар

2. Ўқилган матн бўйича тадқиқот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодалаб, ёзма баён қилинг, жуфтликда суҳбатлашинг. Шунингдек, матн мазмуни бўйича режа тузинг. Ўзаро бир-бирингизни баҳоланг.

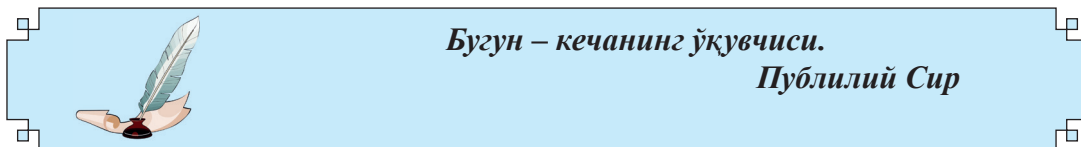

3. *Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, «Ал-муаллим ас-соний» – «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» деб юритилган, жумласини гуруҳда муҳокама қилинг ва тақдимот тайёрланг.*

1. Матндан тўртта сўз танлаб ёзинг ва уларнинг ички, ташқи белгиларини аниқланг.

2. Матндан ўзингизга янги тушунчалар берган сўзларни топинг. Матндан тўртта атама – сўзни танлаб ёзинг ва қандай тушунчалар ифодалашини изоҳланг.

4-машқ. Берилган матнлар билан танишинг. Сарлавҳа қўйинг.

Айтишларига қараганда, Аристотелнинг «Жон ҳақида» асарининг Абу Наср мутолаа қилган нусхаси топилган. Ана шу китобда Форобий ўз қўли билан

“мен шу китобни юз марта ўқидим” деб ёзиб қўйган экан. Бу олим тўғрисида нақл қилганларнинг гапига қараганда, Абу Наср Арастунинг “Физика” асарини қирқ марта ўқидим-у, лекин уни яна қайта ўқишим керак, дер экан.

Абу Наср Форобийдан шу нарсани ривоят қилибдилар.

Бир гал ундан:

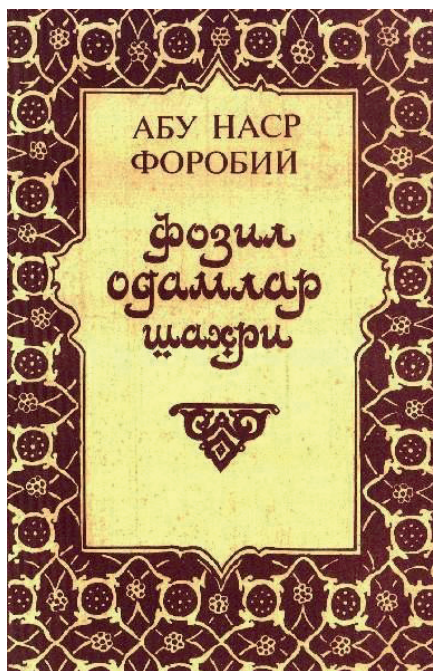
– Фалсафа соҳасида ким ўткир – Сизми ё Арастуми? – деб сўрашибди.

Шунда Абу Наср савол берганга жавобан:

– Агар мен у кишининг қўлида таълим олишга муяссар бўлганимда эди, у холда мен унинг энг катта шоғирдларидан бири бўлган бўлурдим, дебди.

* * *

Абу Наср Дамашққа келгач, Сайфуддавланинг ҳузурига киради. Амир, одатига кўра,

теварагига олиму фозилларни тўплаб, суҳбатлашиб ўтирган экан, Абу Наср амир даргоҳига кириб келганида у ўзининг турк кийимида бўлади, одати бўйича у доим шу кийимида юрар эди. У аста ичкарига кириб келади-да, амирга юзланиб типпа-тик туриб қолади. Шунда амир унга қараб:

– Ўтир! – дейди.

Абу Наср:

– Қайси жойга, ўз даражамга қарабми ё сен айтган жойгами? – дейди.

– Ўз даражанга қараб ўтир, – дейди Сайфуддавла.

У дадил юриб, тўрга равона бўлади, тўғри Сайфуддавла ўтирган курси олдида келиб тўхтади. Ҳатто амирни ўтирган жойидан сал нарига суриб ҳам юборади.

Одатда Сайфуддавланинг ҳузурига мамлуклар – хизматкорлари ҳозир но-зир бўлгучи эди. Амир бўлса кўпчилик одамлар олдида гапириб бўлмайдиган бекитиқчи тилларини ўзи ва ўша хизматкорлари биладиган махсус тилда гаплашарди. Бу тилни улардан бошқа ҳеч ким билмас эди. Шунда амир ўша тилда ўз одамларига қараб:

– Қандай беодоб чол экан! Ҳай майли, мен ундан баъзи нарсаларни сўрайман, агар тўғри жавоб беролмаса, бошлаб адабини бериб кўясизлар, – дейди.

Амир шундай дейиши билан Абу Наср ўша тилда унга қараб:

– Эй амир, бироз сабр қил, – чунки ҳар бир ишнинг оқибатига ҳукм чиқарилади, – деди.

Абу Насрнинг бу гапидан Сайфуддавла даҳшатга тушади, кейин унга:

– Бу тилни биласизми? – дейди.

– Ҳа, – дейди, – мен етмишдан ортиқ тил биламан.

Абу Наср шу гапини айтиши билан амир унга бошқача қарай бошлади ва ҳозир бўлган олимлар билан ҳар хил фанлардан гаплашиб кетди. Шунда Абу Насрнинг ҳар жихатдан устунлиги аён бўлади, бора-бора йиғилганларнинг кўпчилиги суҳбатни тўхтатиб, жим қоладилар, фақат Абу Насргина суҳбатни давом эттирар эди. Унинг оғзидан чиққан ҳар бир гапни мажлис аҳли ёзиб олар эдилар. Охири Сайфуддавла олимларни жўнатиб юбориб, Абу Наср билан ёлғиз қолади. Амир ўз суҳбатдошига қараб:

– Бирор нарса ейишга қалайсиз? – дейди.

Абу Наср унга:

– Ҳеч нарса емайман, – дейди.

– Бирор нарса ичишга-чи? – дейди амир.

– Йўк, – дейди Абу Наср.

- Бўлмаса, бирор ширин куй эшитишга рағбатинг борми? – дейди амир.
- Ҳа, бор, – дейди Абу Наср.
- Сайфуддавла мутрибу машшоқларни чақиртиради.

Чорланган машшоқлар қайси куйни машқ қилса, Абу Наср сен фалон жойда пистон хатога йўл қўйдинг, деб унинг камчилигини кўрсатиб турарди. Буни кўриб, Сайфуддавла Абу Насрдан:

– Бу санъатдан ҳам хабаринг борми, дейман, – деб сўрайди.

– Ҳа, – деди Абу Наср, у шундай деди-ю, белидаги тўрвасини очиб, ундан бир неча чўп олди, уларни бир-бирига улади, сўнг чалиб машқ қила бошлаган эди, даврада ўтирганлар ўзларини тутолмай кула бошлашди. Кейин олим ўша чўпларини бошқача қилиб бириктириб чалган эди, йиғилганлар пиқ-пиқ йиғлашга тушишди. Олим чўпларини бошқача тартибга солиб чалган эди, амирдан тортиб дарвозабонигача ҳамма донг қотиб ухлаб қолди.

Абу Наср эса фурсатдан фойдаланиб, саройдан чиқиб кетди.

Ривоятларга кўра, «Қонун» деган мусиқа асбобини Абу Наср ихтиро қилган экан. У доимо ёлғиз ўтирар экан. Бир қанча вақт у Дамашқда яшайди. У боғларни, баҳаво ерларни хуш кўрар ва ўшандай жойларда ўтириб, китоб таълиф қилар экан.

Абу Наср Форобий. (Фозил одамлар шахридан)

1. Матн қандай манбадан олинган? Матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини аниқланг. Далил ва фикрни ажратинг. Матн типи ва услубини белгиланг, иш дафтарингизга ёзинг.

2. Матннинг ғояси нимадан иборат? Бир жумла орқали баён этинг.

3. Матн мазмунини ёритувчи содда режа тузинг. Имловий, тиниш белгилари ишлатилиш меъёрига риоя қилинг.

4. Матндан мустақил ва ёрдамчи сўзларни аниқланг. Ёрдамчи сўзларни ўзи боғланиб келган сўзлар билан бирга кўчиринг.

Мустақил сўзлар	Ёрдамчи сўзлар	Сўз бирикмаси

5. Матндан ижобий ва салбий муносабатни ифодаловчи сўзларни топиб кўчиринг.

1. «Буюк даштнинг буюк алломалари» мавзусида маҳаллий газетага мақола ёзинг. Мақолангизда атамалардан фойдаланинг ва нутқ меъёрларига амал қилинг.

2. Қуйидаги назарий маълумотларни шарҳланг. Маълумотларни чизма равишда тақдим этинг.

Лексикология

Лексикология – грекча («лексикос» ва «логос» сўзларидан олинган бўлиб), сўзга доир таълимот деган маънони ифодалайди.

Тилшуносликнинг лексикология бўлими тилнинг луғат таркибини ўрганувчи соҳадир.

Лексика сўзи ҳам грекча («лексис» ва «лексикос» сўзларидан олинган бўлиб), сўз ёки луғат маъноларини билдиради. Лексика тилнинг кўри, луғат таркиби, қўлланиш доираси, келиб чиқиши, услубий қатламларга боғлиқлиги каби масалаларни таҳлил қилади.

Луғат сўзи араб тилидан олиниб, икки хил маънони англатади:

1. Тилдаги барча сўзларнинг йиғиндиси маъносини ифодалаб, лексика сўзи билан синоним бўлиб келади. Масалан: Ўзбек тилининг луғат таркиби, Ўзбек тилининг лексик таркиби.

2. Алифбо тартибида сўзларнинг ёзилиш имлоси, изоҳли ёки бошқа бирон тилга таржимаси берилган сўзлар тўплами. Масалан: *Ўзбек тилининг имло луғати, Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Қозоқча-ўзбекча луғат, Ўзбек тилининг синонимлар луғати* кабилар.

Лексикология – грекча «лексикон» – луғат ва графия – «ёзаман» сўзларидан қурилган бўлиб, тилшуносликнинг луғат тузиш ва луғатчилик масалалари билан шуғулланадиган соҳадир.

Сўз ва унинг маъноси

Тилнинг луғат таркибидаги асосий бирлик *сўз*дир. Ҳар қандай сўзнинг ўзаро боғлиқ бўлган икки белгиси – **ташқи** ва **ички** белгилари мавжуд:

1. Сўзнинг ташқи белгилари деганда, унинг қайси товушлар иштирокида ҳосил бўлганлиги тушунилади. Масалан: **инсон** сўзи **и, н, с, о, н** товушлар воситасида ҳосил бўлган.

2. Сўзнинг ички белгиси деганда, унинг икки хил кўринишдаги лексик ва грамматик маънолари англашилади. Масалан, **инсон** сўзи маълум маънони англатади, изчил жойлашган товушлардан иборат, грамматик

жиҳатдан келишиклар билан турланади, бирлик ва кўплик сонда келади, ўзбек тилида сўзловчи кишилар учун бирдай тушунарли.

3. Грамматик жиҳатдан шаклланган, аниқ нарса, ҳодиса, хусусиятни ифодалаб, кўпчилик тушунадиган нутқ товушлари **сўз** деб аталади.

Тушунча

Тушунчанинг тилдаги номи – **сўз**. Тушунча бўлмаса, сўз ҳам бўлмайди. Чунки бирон сўз ҳосил бўлиши учун аввал тушунча бўлиши шарт. Масалан, илгари компьютер деган нарсанинг ўзи мутлақо мавжуд эмас эди. Шу пайтларда компьютер деган тушунча ҳам бўлмаган. Бундай тушунча бўлмаганлиги учун компьютер деган сўзга эҳтиёж ҳам бўлмаган.

Сўз билан тушунча доим уйғун ҳолатда бўлади. Бирининг натижасида иккинчиси юзага келади.

Тушунча – объектив ҳодисаларнинг умумий ва муҳим хусусиятлари, ўзаро муносабатлари ҳақида туғилган фикр.

Фан ва техника, санъат ва ижтимоий ҳаётнинг бирор махсус соҳасига доир тушунчанинг аниқ ифодаси бўлган сўзлар **атама** дейилади. Кейинги ўн йил ичида фан ва техниканинг, одамларнинг турли соҳадаги алоқа муносабатларга кўра: **бозор муносабатлари, бозор иқтисоди, брокер, менежер, ширкат, брифинг, теракт, сенат, спикер** каби қатор сўзлар ўзбек адабий тилида янги тушунчалар пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида эса янги сўз – атамалар юзага келади.

Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, соғ-саломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, хиёнат, макр ва хийладан узоқ бўлсин, диёнатли бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва нотик бўлсин, илмли ва доно кишиларни ҳурмат қилсин; илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар тўғрисида билимга эга бўлсин.

* * *

Назарий билимлардан ҳосил қилинадиган тушунчалар узоқ ва чуқур тушуниш, текшириш, кашф – ижод, таълим олиш ва бошқаларга таълим бериш йўли билан қўлга киритилади.

Абу Наср Форобий

БУЮК ДАШТ ХАЗИНАЛАРИ

Мустақил ва ёрдамчи сўзлар.

Луғат таркибининг таъсирчанлик қатлами.

Луғат таркибининг услубий қатлами.

Оғзаки нутқ лексикаси.

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарҳлаймиз;
- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунамиз;
- тингланган, ўқилган ва аудиовизуал материал мазмунини батафсил ва қисқартирилган режалар, тўлиқ ёки қисқача ҳикоялаш, тезис, резюме, конспект, қисқача шарх, хабар, маъруза кўринишида баён этамиз.

5-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Куйидаги расмни сўзлатинг.
2. Расм асосида матн мазмунини олдиндан шарҳланг.

Пурвиқор Олатовнинг ёнбағирлари олма ва лоланинг «тарихий Ватани» эканлиги илмий жиҳатдан исботланган. Оддийгина, бироқ бутун дунё учун ўзгача аҳамиятга эга мазкур ўсимликлар шу ерда гуркираб ўсиб, ер юзига тарқалган. Қозоғистон ҳозир ҳам дунёдаги олма навларининг аждоди – Северс оламсининг Ватани ҳисобланади. Айнан шу нав энг кўп тарқалган олмани оламга тортиқ этди. Барчамиз яхши биладиган олма – бизда ўсадиган олманинг генетик бир тури. У Қозоғистон ҳудудидаги Или Олатов ёнбағридан Буюк Ипак йўлининг кўҳна йўналиши орқали дастлаб Ўрта Ер денгизи, кейинроқ эса бутун дунёга тарқалди. Мана шу машҳур олманинг чуқур тарихи рамзи сифатида юртимиз жанубидаги энг гўзал шаҳарлардан бири Алмати деб аталди.

Қозоғистон ҳудудидаги Чу, Или тоғларининг этагида шу кунгача маҳаллий ўсимликлар оламсининг гавҳари ҳисобланган Регель лоласининг асл кўринишдаги турларини учратиш мумкин. Мана шу ажойиб ўсимликлар бизнинг еримизда – Тиёншон тоғлари этаклари билан дашт туташган жойда пайдо бўлган. Қозоқ заминидаги оддий, лекин ўзига хос лола гўзаллиги билан кўплаб инсонларни ўзига мафтун қилиб, секин-аста бутун оламга тарқади.

Бугунги кунда ер юзида лоланинг 3 мингдан зиёд тури бор, уларнинг асосий қисми – бизнинг дашт лоласининг «авлоди». Ҳозир Қозоғистонда лоланинг 35 тури ўсади.

(«Жанубий Қозоғистон» газетасидан)

1. Матнга сарлавҳа қўйинг.
2. Матннинг умумий бўлим мавзусига қандай алоқаси бор? Фикрингизни изоҳланг.

3. Матн мазмуни бўйича қисқача шарҳ ёзинг. Синфга тақдим этинг.

4. Матндан мустақил ва ёрдамчи сўзларни кўчириб ёзинг, улардан сўз бирикмасини ҳосил қилинг.

5. Матндан 2-3 жумла ёзиб, морфологик таҳлил қилинг.

Тарих бизнинг фаолиятимиз хазинаси, ўтмишимиз гувоҳи, бугунги куннинг намунаси ва ибрати, келажакка эса огоҳлантиришидир.

Мигель де Сервантес

6-машқ. Матн билан танишинг. Матн услубини аниқланг.

Бу – мен туғилган тупроқ.
Ҳа, мен туғилган тупроқ,
Тоғлар, кўм-кўк адирлар, дарёлар, чексиз кумлоқ.
Бўронлар камчилашар, ёмғирлар томчилашар,
Қишда қалин қордан оқ, кузда-чи, пахтадан оқ.
Тақводордай чўк тушиб, пешонамни қўяман,
Онам каби ўпаман, қалб меҳрига тўяман.
Кайхусрав қиличидан кесикбош бобом хоки,
Ким нохос оёқ қўйса, ҳақоратга йўяман.

Бу – мен туғилган тупроқ.
Бу – мен йўғрилган тупроқ,
Кўклам гоҳи сержала, ёз қурумсоқ ва курғоқ.
Терак бўйи жарлардан сув тортар бобо деҳқон,
Буғдой ҳам, жувари ҳам бўлик, кўм-кўк, сербошоқ.
Тақводордай чўк тушиб пешонамни қўяман.
Суйгулимдай қучаман, жамолига тўяман.
Чингиз ўқига учмиш олис бобом хоки бу,
Ким кўзга илмай боқса, камчиликка йўяман.

Бу – мен туғилган тупроқ,
Бу – мен улғайган тупроқ,
Даралари жаннатий, тоғ сиртлари кўк яйлоқ.
Кумлоқларида ҳатто сурув-сурув кўй-кўзи,
Гулдор, нақшин қорақўл етти ранглик, ярқирок.
Бир фарзанддай чўк тушиб, пешонамни кўяман,
Кун ўтмай соғинаман, ўпиб-ўпиб тўяман.
Оқ пошшонинг тўпидан абжақ бобом хоки бу,
Оқ пошшони эслатсанг, ёвузликка йўяман.

Бу – мен умр кўрган тупроқ,
Мен бобо бўлган тупроқ.
Сув бўйлари тутзорлар чўзилмиш йироқ-йироқ.
Ипак ҳам, бол ҳам бунда, мрамр ҳам, олтин ҳам мўл
Кўмир ҳам, шароб ҳам бор, гурунч садаф мисол оқ.
Бир аскардай чўк тушиб, пешонамни кўяман.
Фидойиман, шайдоман, ўпиб-ўпиб тўяман.
Эрк дея шаҳид кетган ўғлонларнинг хоки бу,
Ким нохос ўкрайса ҳам, кўзларини ўяман.

Миртемир

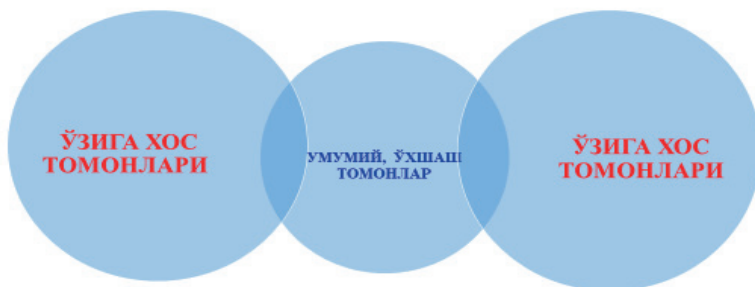

1. Шеъринг матннинг ҳар бир бандини гуруҳларда муҳокама қилинг.
2. Ҳар бир банднинг таянч сўзларини аниқланг. Таянч сўзлар иштирокида очик ва ёпиқ саволлар тайёрланг. Матн ғоясини аниқланг.

3. Матн мазмунини ўз мулоҳазаларингиз билан бойитган ҳолда сўзлаб бери-
ринг. Синфга тақдим этинг.

4. Ушбу матнни Венн диаграммаси ёрдамида 5-машқда берилган матн услуби, типи, мазмуни, жумлаларнинг грамматик жиҳатлари билан таққослаб, ўзига хос ва ўхшаш томонларини аниқланг.

1. Қуйида берилган ҳар бир мавзу бўйича тақдимот тайёрланг.

Мустақил ва ёрдамчи сўзлар

Ўзбек тилининг лексикасида сўзларнинг катта икки гуруҳи яққол ажралиб туради. Буларнинг биринчиси – нарса-буюмни ифодаладиган: *бино, узумзор, рақам*; ҳаракатни ифодаладиган: *борди, ёзди, ўқимок*; белги-хусусиятни билдирадиган: *қизиқарли, яхши*, катта каби сўзлар. Иккинчиси – воқеа-ҳодисаларга муносабати бўлмаган: *учун, томон, билан, аммо, лекин, -у, -ю, -да*, каби боғловчи, кўмакчи ва юкламалар.

Биринчи туркумдаги мустақил, тўлиқ маъноли сўзлар, иккинчи туркумдагилар эса мустақил маънога эга бўлмаган ёрдамчи сўзлардир.

Мустақил лексик маънога эга, нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларнинг номини, белгисини, сонини, ҳаракатини билдирган, гап таркибида маълум вазифани бажариб келадиган сўзлар **мустақил сўзлар** деб аталади.

Мустақил сўзлар билан бирга қўлланадиган, уларни ўзаро боғлаб, грамматик восита сифатида қўлланадиган сўзлар **ёрдмчи сўзлар** деб аталади.

Луғат таркибининг таъсирчанлик қатлами

Баъзи сўзлар нарса-буюм ва ҳодисалар номинигина атаб қолмай, сўзловчининг шу нарса-буюм ва ҳодисаларга бўлган ижобий ёки салбий муносабатларини ҳам ифодалайди. Сўзнинг асосий лексик маъноси кўпинча турли ҳиссий муносабатлар билан: *тантанаворлик, юқори кайфият*; аксинча *қўпол, тушкун кайфият* каби ҳолатлар билан боғлиқ бўлади. Тилнинг бундай таъсирчанлик қатлами тил услубларида ҳам ўз аксини топади. Масалан: *Азиза қўлига супурги олиб, ҳовлини супуриб чиқди* деган гапдаги *супурги* сўзи лексик нуқтаи назардан меҳнат қуролли маъносини англатади. Бу гапда ҳеч қандай қўшимча таъсирчанлик қатлами мавжуд эмас. *Нега унинг супургиси бўлиб юрибсан* деган гапда эса *супурги* сўзи «хушомадгўй» маъносида келиб, қўшимча салбий таъсирчанлик маъносига эга.

Бундай таъсирчанлик қатламига эга бўлган сўзлар ҳеч бир грамматик воситаларсиз ўзининг мантиқий маъносига кўра таъсирчанликка эга бўлади. Масалан: *яхши, ижодкор, тарбияли, интизомли, кўнгилчан, доно* каби сўзлар одамда ижобий ҳиссиёт пайдо қилади. Аксинча: *ёмон, тўхмат, ёлгон, чақимчи, фаросатсиз* деган сўзлар эса салбий тушунча ифодалайди.

Кичрайтириш, эркалаш, кучайтирувчи, орттирувчи, муболага, камситиш каби ҳиссиётларни ифодаловчи сўзлар ҳосил қилувчи грамматик воситалар ҳам сўзга таъсирчанлик беради.

Масалан: *жажжигина, тойлоқ, қизча, келинчак* каби.

Сўзларнинг кўчма маънолари ҳам баъзан таъсирчанлик қатлам сўзлари вазифасини бажаради. Масалан, *Гул – гўзаллик рамзи*, деган гапдаги *гул* сўзи кўчма маънода келиб, таъсирчанлик хусусиятига эга.

Луғат таркибининг услубий қатлами

Ўзбек тилида сўзларнинг услубий – таъсирчанлик қатламини қўлланиш жиҳатидан олганда адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шаклларининг турли услубларга хос лексик гуруҳларини ажратиб, туркумларга бўлиш мумкин.

Сўзларнинг бундай гуруҳлари умумуслубий гуруҳга хос бўлмаган, ҳар қандай нутқ услубига нисбатан бетараф сўзлар борки, улар бутунлай бошқа услубий гуруҳларнинг вужудга келиши учун асос бўлади, ҳар қандай услубий гуруҳ таркибида қўлланаверади. Бу каби бетараф сўзлар ўзбек тили лексикасининг катта қисмини ташкил қилади.

Умумуслубий лексика оғзаки нутқда ва ёзма нутқда бир хил қўлланади.

Масалан: *ер, осмон, нон, яхши, ёмон, катта, узун, бир, икки, келди, қолди* каби сўзлар ҳар иккала услубда бир хил қўлланиши мумкин.

4

Оғзаки нутқ лексикаси

Нутқнинг сўзлашув услуби таркибида барча услуб турларида бирдек ишлатиладиган бетараф сўзлардан ташқари, жонли сўзлашув тили деб аталадиган махсус қатлам алоҳида ажралиб туради. Жонли тил лексикаси оғзаки нутқни вужудга келтиради. Оғзаки нутқ монолог, диалоглардан ташкил топган бўлиб, сўзловчининг кайфияти, нутққа муносабатини ҳам ифодалайди.

Масалан, *Заврак Нишопурийнинг бирдан ранги оқариб, атрофга олазарак қаради. Бу гапларни ё меъмор, ё Низомиддин эшитса, шогирд Нишопурийнинг думи тугилиши аниқ эди.*

– Тавба, Сиз жинни бўлиб қолдингизми, бекам! (бундай гаплар сен келгандан кейин чиқяпти дегандек, у Зулфиқорга хўмрайиб қараб қўйди...)

– Йўқ, соғман!

– Сизни Маъсума бекам ўғил бола қилиб туғақолсалар нима бўларди!

– *Кўнглимдагини топдингиз, Нишопурий! Мен ҳам шуни истардим. Лекин мен сизга ёмонлик қилмайман, сиз отамнинг содиқ шогирдисиз. Аммо эски ҳунарингизни қилиб, отамга бир нима десангиз, унда мендан шафқат кутманг!... «Қиз болани уриб бўлмайди, тушган жойи бахтсиз бўлади, деб аям ўртага тушмаганларида Низомиддин мени тоза қамчиларди (Мирмуҳсин).*

Бу парчадаги сўзларнинг деярли ҳаммаси оғзаки нутқ услубига хос. Оғзаки нутқ услубига хос сўзлар бадий адабиётда асар иштирокчиларининг ўзига хос белгиларини кўрсатиш мақсадида қўлланади.

Оғзаки нутқ услубида *дағал, қўпол, ҳақоратли сўзлар ва жаргонлар* ҳам кўплаб қўлланади. Масалан: *хумпар, такасалтанг, папашка, мамашка* каби.

БУЮК ДАШТ ХАЗИНАЛАРИ

Ёзма нутқ лексикаси. Сўзларнинг қўлланиш доирасига кўра гуруҳлари.

Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қиламиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- тингланган матн мазмунини батафсил ҳикоялаймиз, тезисини аниқлаб, маъруза ёзамиз.

7-машқ. Матнни ўқинг.

«ҲАМДЎСТЛИКНИНГ МАДАНИЙ ПОЙТАХТЛАРИ» ДАВЛАТЛАРАРО ДАСТУРИ

«Ҳамдўстликнинг маданий пойтахтлари» давлатлараро дастури 2011 йилдан бери амалга оширилиб келинмоқда ва ривожланишга кучли тарихий алоқаларга асосланган мамлакатларимизнинг ўзига хос маданияти ўртасидаги мулоқотни осонлаштирадиган МДХнинг муҳим гуманитар лойиҳаларидан бири сифатида тан олинган.

Дастур тенг имкониятларни яратишга, Ҳамдўстлик мамлакатлари ша-

ҳарларининг маданий ва гуманитар салоҳиятини оширишга, уларнинг инфратузилмасини яхшилашга, маданий алоқаларни кенгайтиришга, Ҳамдўстликка аъзо давлатларнинг тарихий ва маданий меросини сақлашга, турли халқларнинг маданияти, тиллари, тарихи ва урф-одатларини ҳурмат қилиш, маданий алоқаларни фаоллаштириш, ранг-баранг маданий бойликлар билан яқинроқ таништириш учун шароитларни кенгайтиришга қаратилган.

Дастур ҳар йили МДҲга аъзо давлатларда – МДҲ аъзо давлатларининг Гуманитар ҳамкорлик бўйича давлатлараро жамғармаси кўмагида амалга оширилади.

Бугунги кунга қадар Ҳамдўстликнинг қуйидаги шаҳарлари Ҳамдўстликнинг маданий пойтахтлари бўлган:

Озарбайжон Республикаси: Габала (2013) ва Ганжа (2017) шаҳарлари;

Арманистон Республикаси: Гюмри (2013) ва Горис (2018) шаҳарлари;

Беларусия: Гомел (2011), Могилев (2013) ва Брест (2019) шаҳарлари;

Қозоғистон Республикаси: Астана (2012) ва Алматы (2014);

Қирғизистон Республикаси: Ўш шаҳри (2014);

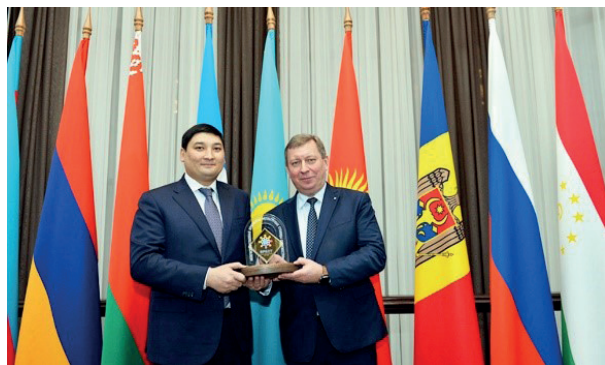
Россия Федерацияси: Ульяновск (2011), Воронеж (2015) шаҳарлари;

Тожикистон Республикаси: Кулоб шаҳри (2015);

Туркменистон: Мери (2012) ва Дашоғуз (2016) шаҳарлари.

2020 йилда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Давлат раҳбарлари Кенгашининг 2017 йил 11 октябрдаги қарорига биноан Қозоғистон Республикасининг Шимкент шаҳрида «Ҳамдўстликнинг маданий пойтахтлари» давлатлараро дастури амалга оширилмоқда.

Брест шаҳар ижроия қўмитаси раиси Александр Рогачук

Ҳамдўстликнинг ўз шаҳрида маданий пойтахт тадбирлари вилоят марказининг минг йиллигини нишонлаш дастурига жуда мос келганлигини ва ушбу тадбир кенг миқёсда ўтганлигини таъкидлади. Маданий пойтахт эстафетасини Шимкент шаҳрига топширар экан, у 2020 йилда янада ёрқин воқеалар бўлишига ишонч билдирди.

Шимкент шаҳар ҳокимининг биринчи ўринбосари Қайрат Нуртай шаҳар ушбу шарафли мақомни қабул қилишга тайёр эканлигига ишонтирди.

– Бу Ҳамдўстликка аъзо давлатлар учун тарих ва маданият тўғрисида билимларини алмашиш учун яхши имкониятдир. Айнан 2020 йилда шаҳримиз 2200 йиллик юбилейини нишонлаши ҳам рамзий маънога эгадир», – деди у.

Шаҳар ҳокимияти 34 турли маданий тадбирларни ўз ичига олган тадбирлар режасини ишлаб чиқди. Улар Ҳамдўстлик мамлакатлари амалий санъат усталарининг кўргазмаси, театр фестивали, халқаро кўшиқлар танлови, миллий ошхоналар фестивал-ярмаркаси, Шимкент шаҳрининг 2200 йиллигига бағишланган халқаро илмий-амалий анжуман, шарлар фестивали ва бошқа қизиқарли тадбирлардан иборат.

Давлат раҳбарлари кенгашининг 2018 йил 29 сентябрдаги қарори билан 2021 йилги Ҳамдўстликнинг маданий пойтахти ҳам белгиланди. Келгуси йили эстафета Душанбе шаҳрини олади. Ҳозирда Тожикистон Республикасининг тегишли идоралари МДХга аъзо давлатларнинг Гуманитар ҳамкорлик бўйича давлатлараро жамғармаси билан биргаликда ушбу лойиҳа учун миллий тадбирлар дастурини тайёрлашни бошладилар.

Ҳамдўстликка аъзо давлатларнинг Гуманитар ҳамкорлик бўйича кенгашининг 2019 йил 16 май ва 9 декабрдаги қарорларини амалга ошириш учун МДХ Ижроия қўмитаси 2022 ва 2023 йилларда «Ҳамдўстликнинг маданий пойтахтлари» дастури амалга ошириладиган шаҳарларни аниқлаш билан боғлиқ ишларни бошлади.

(МДХ Ижроия қўмитасининг Гуманитария ҳамкорлиги, Умумсиёсий ва ижтимоий муаммоларни ҳад этиш ижроия бошқармаси cis.minsk.by)

1. Матн типини, услубини аниқланг. Матн тезисини ёзинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдилинг.

2. Муаллифнинг кўзқараши ва мақсадига таянган ҳолда асосий фикрни аниқланг.

3. Матндаги ахборот мазмунини асосий ва майда тафсилотларигача баён этинг, жанрини аниқланг.

4. Матндан расмий сўзлар лексикаси ва китобий лексикага доир сўзларни аниқланг ва жадвални тўлдилинг.

Расмий сўзлар лексикаси	Китобий лексика

5. Матндан атамаларни аниқланг, улар қайси касб-ҳунарга хослигини топинг.

Айни чокда узоқ даврлардан буён еримизда умр суриб келаётган кўплаб этнослар учун умумий бўлган Қозоғистон тарихи тўғрисида сўз кетаётганини алоҳида таъкидлаганимиз маъқул. Бу – турли этносларнинг атоқли сиймолари ўз улушларини қўшган бутун халқимизга тегишли умумий тарихдир.

Н.Назарбаев

8-машқ. Матнни овоз чиқариб ифодалаи ўқинг.

Мен дунёни нима қилдим,
 Ўзинг ёруғ жаҳоним,
 Ўзим хоқон,
 Ўзим султон,
 Сен тахти Сулаймоним,
 Ёлғизим,
 Ягона дейми,
 Топинган кошонам дейми,
 Ўзинг менинг улуғлардан
 Улуғимсан, Ватаним...
 Шодон куним гул отган сен,
 Чечак отган изимга,
 Нолон куним юпатган сен,
 Юзинг босиб юзимга.
 Синглим дейми,
 Онам дейми,
 Ҳамдарду ҳамхонам дейми,

Офтобдан ҳам ўзинг меҳри
 Илиғимсан, Ватаним.
 Сен Машрабсан,
 Халқда тумор,
 Балхда дорга осилган,
 Навоийсан, шоҳ ёнида
 Фақирини дуо қилган.
 Яссавийсан, меники деб,
 Кўринган даъво қилган,
 Минг бир ёғи очилмаган
 Қўриғимсан, Ватаним.
 Сен Хўжандсан,
 Чингизларга
 Дарвозасин очмаган,
 Темур Малик орқасидан
 Сирдарёга сакраган,
 Муқаннасан қорачиғи

Оловларга сачраган,
 Широқларни кўрган чўпон,
 Чўлиғимсан, Ватаним.
 Ким Қашқарни қилди макон,
 Ким Энасой томонда,
 Жалолиддин – Курдистонда,
 Бобуринг – Ҳиндистонда
 Бу қандай юз қаролиғ, деб
 Ётарлар зимистонда,
 Тарқаб кетган тўқсон олти
 Уруғимсан, Ватаним...
 Ўғлим десанг осмонларга
 Ғирот бўлиб учгайман,
 Чамбил юртда Алпомишга
 Навқар бўлиб тушгайман,
 Падаркушдан пана қилиб
 Улуғбегинг кучгайман,
 Ғичир-ғичир тишимдаги
 Сўлиғимсан, Ватаним...
 Ўтган кунинг – ўтган кундир,
 Ўз бошинга етган кун,
 Қодирийни берган замин,
 Қодирийни сотган кун.

Қўлин боғлаб,
 Дилин доғлаб,
 Етаклашиб кетган кун,
 Воҳ болам! деб айтолмаган
 Дудуғимсан, Ватаним.
 Ёнингда қон йиғлаган бир
 Шоирингга қараб қўй,
 Гар Қўқонга йўлинг тушса,
 Детдомларни сўраб қўй.
 Ҳеч бўлмаса Усмон хокин
 Келтирмоққа яраб қўй,
 Олисларда куриб қолган
 Кудуғимсан, Ватаним...
 Сен – шохлари осмонларга
 Тегиб турган чинорим,
 Ота десам,
 Ўғлим деб,
 Бош эгиб турган чинорим,
 Қўйнимдаги ифтихорим,
 Бўйнимдаги туморим,
 Ўзинг менинг улуғлардан
 Улуғимсан, Ватаним!

Муҳаммад Юсуф

1. Матнда қандай масала кўтарилган? Асосий фикр нимада?
2. Бадиий матн устида ишланг. Жадвални тўлдириг. Ушбу воситаларнинг нутқдаги аҳамиятига изоҳлар келтириг.

Бадиий тасвир воситалари	Мисоллар	Изоҳлар
Талмеҳ		
Ташбеҳ		
...		

3. Матндан эскирган ва янги пайдо бўлган сўзларни аниқланг, суҳбатдошингиз жавоблари билан солиштиринг.

Қуйидаги вазифани бажаринг.

«Бугунги Шимкентим» ҳақида маъруза тайёрланг ва синф олдида тақдирот қилинг.

Ёзма нутқ лексикаси

Ёзма нутқ лексикаси ўз навбатида **китобий сўзлар лексикаси, шеърӣ сўзлар лексикаси, атама сўзлар лексикаси ва расмий сўзлар лексикаси** турларига ажралади.

Китобий сўзлар лексикаси ёзма нутқ лексикасининг энг катта қисмини ташкил қилади. Бу қатламга мавҳум тушунчаларни – сиёсий, илмий, фалсафий, тарихий жараёнлар ва воқеаларни ифодаловчи сўзлар киради. Китобий сўзлар лексикасида, хусусан, араб, форс-тожик ва рус тилидан кирган сўзлар кўп учрайди. Улар кўпроқ илмий асарларда, публицистик мақолаларда ҳамда бадиий асарларда қўлланади. Масалан: *абадий, абжад, бадиий, баҳра, таъсир, дурагай, ҳафта, даста, кам, каравот, самовар, тезис, солдат, конфет* кабилар.

Шеърӣ сўзлар лексикаси шеърӣятда, бадиий-насрий асарларда қўлланилади, шунингдек, публицистик материалларда ҳам учрайди. Шеърӣ сўзлар лексикага хос сўзлар маъно ва қўлланиши жиҳатидан ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, нутқнинг таъсирчанлигини орттиради. Масалан: *пари, маҳваш, пайкар, малика, моҳитобон, оташин, гулшан, сарвқомат, дилдор, дилбар, гулбаҳор, лаҳза* кабилар.

Расмий сўзлар лексикаси турли хусусиятларга эга бўлган иш қоғозларини юритишда қўлланади. Унда илмий нутқ лексикаси каби сўзлар кўчма маънода ишлатилмаслиги, образли сўзлардан фойдаланмаслиги билан характерланади. Бу лексик қатламда андоза бўлиб кетган сўзлар *эълон, ариза, таржимаи ҳол, тавсиянома, тилхат, қарорларда* такрор ишлатилаверади.

Атама сўзлар лексикаси махсус лексика деб ҳам аталади. Атама – фан ва техника, санъатнинг аниқ номини ифодаладиган сўз ёки ибора. Ата-

маларнинг умумуслубий лексикадан фарқи шундаки, улар муайян бир маънога ва маънонинг турли таъсирий белгиларини билдирмайди. Масалан: *тенглама, квадрат, илдиз, кислород, тезлик, асаб тизими* кабилар.

Сўзларнинг қўлланиш доирасига кўра гуруҳлари

Сўзлар кундалик ҳаётда, маълум ижтимоий гуруҳлар доираларида, фан-техника ва бошқа соҳаларда қўлланиш хусусиятларига кўра бир неча гуруҳларга ажралади. Баъзи сўзлар шу тилда сўзлашувчи кишиларнинг ҳаммасига тушунарли бўлади. Бу – умумхалқ лексикаси. Баъзи сўзлар эса маълум бир соҳадагина қўлланади.

Тилнинг луғат таркиби ижтимоий, маиший ўзгаришларга тез-тез учраб туради. Лексиканинг, луғат таркибидаги сўзларнинг ўзгаришларга учраб туришига ҳаётнинг ўзгариши, янгилик иш қуроллари, тушунчалар, янги сўзларнинг пайдо бўлиши асосий сабаб ҳисобланади. Айрим сўзлар кенг истеъмолдан чиқади, чунки шу сўз билан аталувчи буюмлар, ҳодисалар кундалик турмушда ишлатилмай қўяди. Айрим сўзлар борки, улар турли жойларда турлича маънода ишлатилади ёки бир хил буюм номи турлича аталади. Баъзи сўзлар фақат корхона ва муассасалардагина қўлланилиб, кенг омма орасида ишлатилмайди.

Шунга кўра тилнинг луғат таркибидаги сўзлар **умумуслубий сўзлар, маҳаллий сўзлар**, (шева, лаҳжа., эскирган сўзлар, тарихий сўзлар (архаизмлар), **янги пайдо бўлган сўзлар** (неологизмлар)га бўлинади.

Умумхалқ лексикаси

Ўзбек адабий тилининг луғат таркибига тилдаги мавжуд сўзларнинг ҳаммаси киради. Луғат таркибининг асосини ўзбек тилида сўзловчи кишиларнинг ҳаммасига бирдек тушунарли бўлган сўзлар ташкил қилади. Бундай сўзлар **умумхалқ лексикаси** ёки **умумуслубий сўзлар** деб аталади.

Лексиканинг бу қатлами турмушда энг муҳим аҳамиятга эга бўлган тушунчаларни ифодалайди. Умумхалқ лексикаси кишиларнинг кундалик ҳаётида, меҳнат фаолиятида кенг қўлланилади. Улар содда, айтишда аҳамиятлидир, чунки улар ифодалаган воқеа-ҳодисаларнинг ўзи оддий ва муҳим ҳаракат ва ҳолатлардан иборат бўлади. Масалан: *қуёш, сув, одам, дарахт, бормоқ, келмоқ, юрмоқ, меҳнат, дам олмоқ* кабилар.

Умумхалқ лексикаси ўз таркибига кўра **шевага ва касб-хунарга хос сўзлар лексикаси, янги пайдо бўлган сўзлар лексикаси ва атамалар** каби бир неча турларга бўлинади.

Шевага ва касб-хунарга хос сўзлар лексикаси

Ўзбек тили умумхалқ лексикасининг таркиби турлича бўлиб, тилда айрим шаҳар, қишлоқ аҳолисининг ишлатадиган сўзлари лексик-грамматик ва фонетик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Туркистон вилоятида истиқомат қилувчи аҳоли ҳудуд жиҳатидан бир-биридан унча узоқ бўлмаса-да, Чимкент шаҳар шеваси, Туркистон, Қарноқ, Иқон, Қорабулоқ, Сайрам, Қорамурт, Манкент, Турбат шевалари каби шеваларга бўлинади. Мазкур шевалар таркибидаги айрим сўзлар адабий тилдан ва ўзаро фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларига кўра озми-кўпми фарқ қилади.

Бироқ соҳадаги, касб-хунар билан шуғулланувчи мутахассислар қўллайдиган махсус сўзлар **касб-хунарга хос сўзлар лексикаси** деб аталади. Касб-хунар кишиларининг нутқи, асосан, шу касб-хунар кишилари учун таниш бўлади, бошқаларга таниш бўлмайди ёки таниш бўлса ҳам қўлламайди. Масалан: *тенглама, ангишвона, тоққайчи, форзац* кабилар.

Эскирган ва янги пайдо бўлган сўзлар

Ижтимоий ҳаётнинг ривожланиб бориши натижасида янги тушунчалар: меҳнат қуроллари, маиший турмуш жиҳозлари, фан ва техника, маданият, санъат соҳаларида янги сўзлар пайдо бўлади. Натижада янги тушунчалар ўрнини эгаллаган эски сўзлар кенг истеъмолдан чиқиб кетади. Масалан: *сарбоз, мингбоши, хаттот, бош секретарь, обком, коммунизм* кабилар.

Эскирган сўзлар бадий адабиётларда кўп учрайди.

Янги тушунчаларни ифодалаш учун қўлланадиган сўзлар янги пайдо бўлган сўзлар (неологизмлар) дейилади. Тилда янги сўзлар доим пайдо бўлиб туради. Жамият тараққий этган сари тилнинг лексик таркиби ҳам ривожланиб боради. Кейинги ўн йиллар ичида жамиятнинг ўзгариши, бозор иқтисодиёти муносабатларига боғлиқ ҳолда кўплаб янги сўз ва сўз бирикмалари ўзбек тили лексикаси таркибидан ўрин олди. Масалан: *бартер, маклер, парламент, сенатор, улгуржи савдо, маркетинг, акционер* кабилар.

Бу каби сўзлар илмий ва расмий нутқ лексикасида кўп қўлланади.

МИЛЛАТ ТАРИХИДАГИ МАКОН ВА ЗАМОН

Сўзларнинг пайдо бўлиш манбаларига кўра турлари. Ўзбек тилига чет тиллардан кирган сўзлар лексикаси.

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарх-лаймиз;
- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунамиз;
- публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли услубдаги матнларда кўтарилган муаммони муҳокама қилиб, таҳлил этиб, аргументли эссе ёзамиз.

9-машқ. Қуйидаги тасвир мазмунини ифодаловчи 5 та савол тузинг.
Жуфтликда савол-жавоб ўтказинг.

Матни ўқинг ва муҳокама қилинг.

Қозоқлар ҳамда Евроосиёнинг бошқа халқлари тарихида Олтойнинг ўрни ўзгача. Шундай маҳобатли буюк тоғлар асрлар давомида Қозоғистон ерининг тожигина эмас, балки, бутун туркий оламнинг бешиги саналиб келганди. Айнан шу ҳудудда бизнинг эрамизнинг I минг йиллиги ўртасида Туркий дунё пайдо бўлиб, Буюк Дашт саҳнида янги давр бошланди.

Тарих ва география туркий давлатлар билан буюк кўчманчилар империялари изчиллигининг ўзгача моделини шакллантирди. Бу давлатлар узок йиллар давомида бир-бирини алмаштириб, ўрта асрдаги Қозоғистоннинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида ўзининг ўчмас изини қолдирди.

Бепоен ҳудудни бошқара билган туркийлар чексиз даштда кўчманчилар ва ўтроқ халқларга хос тараққиётни шакллантириб, санъат ва фаннинг, дунёвий савдо марказига айланган ўрта аср шаҳарларининг гуллаб-яшнашига йўл очди. Масалан, ўрта асрдаги Ўтроқ шаҳри жаҳон тамаддунининг буюк алломаларидан бири – Абу Наср Ал-Фаробийни дунёга келтирса, туркий халқларнинг маънавий етакчиларидан бири Хожа Аҳмад Яссавий Туркистонда яшаб, илм-маърифат таратди.

1. Матн мазмунини жуфтликда муҳокама қилинг. Матн мазмунини ўз қарашларингиз билан шарҳланг.
2. Матнда қандай долзарб масала кўтарилган?

3. Ўқилган матн бўйича тадқиқот учун ғояларни аниқ ифодаловчи саволлар тузинг, гуруҳлараро алмашинг, савол-жавоб ўтказинг.
4. Эскирган ва янги пайдо бўлган сўзларга мисоллар топиб ёзинг.
5. Концептуал жадвал асосида иш олиб боринг.

10-машқ. Матнларни кўз югуртириб ўқиб чиқинг.

I. «Биз ўз тарихимизнинг янги маёғини ёқдик, шу сабабли бугун ва абадий бизнинг Қозоғистон – Буюк Дашт эли. Бу – улкан ўзгарган дашт мамлакати, бутун кўп миллатли миллатнинг бешиги ва уйи, бизнинг ватанимиз. Унда ватанимизнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги акс этади, қозоғистонлик характери ва унинг асосий хусусиятлари – очиклиги, қалбимизнинг кенглиги, юрагимизнинг илиқлиги, меҳмондўстлик ва тинчлик, донолик, эҳтиёткорлик, меҳнат-севарлик ва халқимизнинг ишбилармонлиги акс этади. Бу ўз кучига ишониш, севимли заминнинг мисли кўрилмаган гуллаб-яшнашига эришишдир. Ишончим комилки, бизнинг Қозоғистоннинг бундай янги қиёфаси ҳар бир қозоғистонликнинг онги ва қалбидан жой топади, бутун дунёда тан олинади».

Н.Назарбаев

II. 1991 йилда узоқ тарихга эга бўлган Қозоғистон Республикаси янги даврда суверен давлатга айланди. Мустақиллик куни ҳар йили 16 декабрь куни байрамона нишонланади.

1992 йил 2 мартда Қозоғистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди.

1992 йил 4 июнда Қозоғистон Республикаси Президенти «Қозоғистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида», «Қозоғистон Республикасининг Давлат герби», «Қозоғистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида» ги қонунларни имзолади.

1993 йил 28 январда Олий Кенгаш Қозоғистон Республикасининг биринчи Конституциясини қабул қилди. Шу билан бирга, қозоқ тилини давлат тили сифатида қабул қилиниб, миллий валюта жорий этиш бўйича давлат комиссиясини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

1994 йилда бир гуруҳ қозоқ талабалари «Бўлашақ» дастури бўйича биринчи марта хорижий университетларга юборилди. Ушбу стипендия битирувчиларга ўз касбларида муваффақиятли бўлишга ёрдам беради. Бугунги кунда «Бўлашақ» битирувчилари кўплаб давлат идораларида, маҳаллий ва халқаро ташкилотларда, акциядорлик жамиятларида ишлашади.

1995 йил 30 августда умумхалқ референдуми асосида Қозоғистон Республикаси Конституцияси қайта қаралиб, қабул қилинди ва 5 сентябрда кучга кирди. Конституция 9 боб ва 98 моддадан иборат.

1997 йил 20 октябрда Президент Нурсултон Назарбаев расмий равишда Ақмўла Қозоғистоннинг янги пойтахти эканлигини эълон қилди. Жорий йилнинг 8 ноябрь куни Қозоғистон Республикасининг давлат рамзларини Алматидан Ақмўлага кўчиришнинг тантанали маросими бўлиб ўтди. Шундай қилиб, гўзал ва навқирон пойтахт Астана ҳозирги Нур-Султон шаҳри жаҳонга машҳур бўлди...

2008 йилда Президент ташаббуси билан Миллий нейрохирургия маркази ташкил этилди. Бу соғлиқни сақлаш соҳасидаги етакчи инновацион институтлардан биридир. Бугунги кунга қадар марказ 37 мингдан ортиқ бемор даволанди ва 25 мингдан ортиқ одамга жарроҳилик қилинди. Бундан ташқари, 66 нейрохирургия технологиялари жорий этилди.

2010 йилда Қозоғистон Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотига раислик қилди. Шу йилнинг декабрь ойида Қозоғистонда саммит бўлиб ўтди.

2011 йилда Қозоғистонда биринчи қишки Осиё ўйинлари бўлиб ўтди. Қозоғистон спортчилари 70 медални қўлга киритди. Улардан 32 таси олтин, 21 таси кумуш ва 18 таси бронза.

2012 йил 22 ноябрда Қозоғистон 2017 йилги Бутунжаҳон кўрғазмасини ўтказиш ҳуқуқига эга бўлди. Астана Халқаро кўрғазмалар бюроси аъзолари иштирокида 103 овоз олди.

2013 йил 24 август куни Президент Нурсултон Назарбаев иштирокида Қозоғистон халқи Ассамблеясининг «Қозоғистон-2050 стратегияси: бир миллат – бир мамлакат – бир тақдир» мавзусида XX сессияси бўлиб ўтди.

2015 йил 27 июлда Қозоғистон Республикаси Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлди.

2017 йилда Қозоғистонда биринчи марта «ЭКСПО» кўрғазмаси ташкил этилди. Кўрғазма Астана шаҳрида 10 июнь - 10 сентябрь кунлари оралиғида бўлиб ўтди. Унда дунёнинг турли бурчакларидан 3 миллион киши қатнашди. Кўрғазмада 115 мамлакат ва 22 халқаро ташкилот иштирок этди.

2018 йил 1 январда Қозоғистон БМТ Хавфсизлик Кенгашига раисликни қўлга олди. Раисликнинг асосий мақсади Марказий Осиё ва Афғонистон бўйича ҳужжатлар қабул қилиш эди. Кенгашнинг муваққат аъзолари бу лавозимда навбатма-навбат тайинланиб туришади.

(sputniknews.kz)

1. Ҳар иккала матнни таққосланг. Матнларда кўрсатилган масала юзасидан фикрингизни айтинг.

2. Матнларнинг ўзига хос типи, услуби, тилини гуруҳингизда муҳокама қилинг, аниқлаб, изоҳланг.

3. Матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини аниқланг, матннинг ҳар бир абзацига эътибор қаратинг, далил ва фикрни ажратинг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Далил	Фикр

4. Тадқиқот учун саволлар тузинг ва ғояларни аниқ ифодаланг.

5. Матн таркибидаги чет тилларидан кирган сўзларни аниқланг.

Чет тилидан кирган сўз	Изоҳи

6. Матндан ўзбек тили лексикасига оид туб сўзларни аниқланг.

Сўзларнинг пайдо бўлиш манбаларига кўра турлари

Ўзбек тилининг бой луғат таркиби узоқ тарихий тараққиётнинг маҳсулидир. Шунинг учун ҳам унда ҳар хил манбалар воситасида пайдо бўлган ўзига хос қатламлар мавжуд. Бу қатламлар ўз ичида катта икки турга бўлинади: 1. Ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган сўзлар ва туркий тиллар учун умумий бўлган лексика. 2. Бошқа тиллардан кирган кирма сўзлар лексикаси.

Туб ўзбекча сўзлар ҳамда туркий тиллар умумий бўлган сўзлар ўзбек тили лексикасининг катта қисмини ташкил этади. Бу сўзлар қадим замонлардан буён қўлланиб келаётган турмуш аҳамиятига молик бўлган

сўзлардир. Улар янги сўзлар яшаш учун асос бўлади. Масалан: *осмон, ер, сув, ҳаво, бош, қиш, ёз, от, эчки, ота, она; оқ, қора, қизил, кўк; бир, икки, уч; мен, сен, у, ким, нима; тур, ўтир, кел, кет; тез, оз, кўп* кабилар.

Юқоридаги сўзлар воситасида морфологик усул билан ясалган барча сўзлар ўзбек тили лексикасига хосдир. Масалан: *осмонли, ерли, сувчи, ҳавойи, бошлиқ, қишлоқ, оталиқ, оқсоқол, қораламоқ, кўкармоқ, биров, иккинчи, кимдир, алланима, турғун, келгинди, тезкор, кўпчилик* каби.

Ўзбек тилига чет тилларидан кирган сўзлар лексикаси

Ўзбек тилининг таркибида араб ва форс-тожик тилидан кирган сўзлар кўплаб учрайди. Бу сўзлар узоқ йиллар давомида (VIII асрдан бошлаб) ўзлашиб, кўпчилик сўзлар ўзининг дастлабки асл шаклини йўқотган, ўзбек тилининг фонетик қонунларига мослашган. Улар, асосан, маъмурий, иқтисод, адабиёт, маданият ва фалсафага доир мавҳум маънога эга бўлган китобий сўзлардир, Масалан: *абадий, авлод, адаб, одоб, алоқа, асос, жамият, истеъдод, истиқбол, муҳим, мўмин, вужуд* кабилар.

Ўзбек тилига энг кўп таъсир қилган тиллардан бири форс-тожик тилларидан кирган сўзлардир. Тарихдан маълумки, қадимдан ўзбек халқи билан эрон, пуштун, тожик каби форс-тожик тилида сўзлашувчи халқлар яқин маданий-иқтисодий алоқада бўлиб келган. Бу тиллардан ўзбек тилига мавҳум сўзлар билан бир қаторда, кундалик турмушда қўлланадиган нарса-буюм номлари, уларнинг белгилари, ҳаракат белгилари, ҳаракатни ифодаловчи, сўзларни ўзаро боғловчи қатор сўзлар қабул қилинган, Масалан: ***панжа, ҳафта, чорак, чилла, тоза, кам, чунки, ёки, ҳам, якка, ягона*** кабилар.

Ўзбек тилига форс-тожик тилидан сўз *ясовчи* -*бон, -зор, -дор, -кор, -паз, -каш, -шунос, -шунос, -хўр, -истон* каби қўшимчалар; *бе-, ба-, но-, сар-* каби олд қўшимчалари ҳам қабулланган. Масалан: *дарвозабон, чорвадор, сабзавоткор, ошпаз, аравакаш, паловхўр, бенишон, бадавлат, нотекис, сартарош* кабилар.

Бу каби қўшимчаларнинг айримлари янги маъноли туркум сўзлар хосил қилади, баъзи сўзлар туб ўзбекча қўшимчаларга маънодош бўлиб келади. Масалан: *хизматчи – хизматкор, бенишон – нишонсиз* каби.

Ўзбек тили лексикасида рус тилидан ва рус тили орқали Европа халқлари тилидан кирган сўзлар ниҳоятда кўп. Рус тилидан сўзлар, асосан, Чор Россияси Ўрта Осиё ерларини босиб олиб мустамлакачилик сиёсатини ўткази бошлаган. Рус тилидан ва бошқа Европа халқлари тилларидан сўз олиш жараёни ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда. Масалан: *самовар, поезд, радио, электр, луноход, армия, дебитор* кабилар.

«Бутун дунё тан олган Қозоғистоним» мавзусида эссе ёзинг.

Макон барча мавжуд нарсаларнинг, замон эса – бутун воқеликнинг ўлчови. Замон билан макон уфқи бирлашган жойдан эса миллат тарихи бошланади.

Н.Назарбаев

ЗАМОНАВИЙ ҚОЗОҒИСТОН ҚИЁФАСИ

Фразеология ҳақида умумий маълумот. Мақол ва маталлар

Бугунги дарсада:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарх-лаймиз;
- матндаги бадий-тасвир воситалари ва бошқа усуллардан тушуниб фойдаланамиз;
- турли услубдаги матнларда кўтарилган муаммони муҳокама қилиб, таҳлил этиб, аргументли эссе ёзамиз.

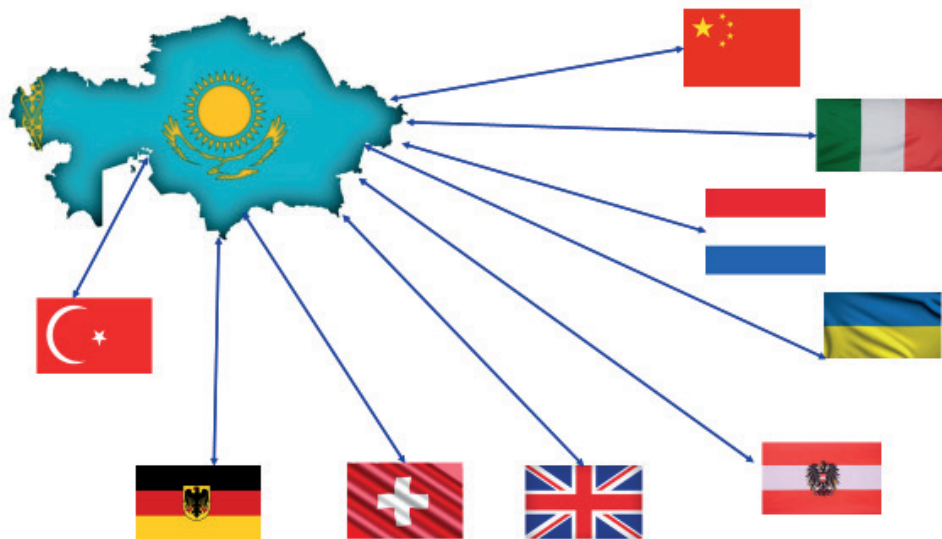
Матнолди топшириқлар:

- 1.Қуйидаги жадвал, тасвирни сўзлатинг.
- 2.Замонавий Қозоғистон ҳақида қуйидаги маълумотлардан келиб чиққан ҳолда яхлит матн тузинг. Тузган матнингизга сарлавҳа қўйинг.

13-машқ.

ЗАМОНАВИЙ ҚОЗОҒИСТОН	
Ташкилотлар	Изоҳлар
БМТ	
ЕХХТ	
ЮНИСЕФ	
ЮНЕСКО	
Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти	
Халқаро меҳнат ташкилоти	

14-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва гуруҳда муҳокама қилинг.

1. Шимолнинг қайинзорлари, Боровойнинг мухташам қарағайлари, олтин бошоқли олтин далалари, Буюк даштнинг чалов босган чўллари, баланд Олатов ва Тиёншон тоғлари – бунинг барчаси менинг Қозоғистоним. 2. Қозоғистон ўз давлат рамзларига эга: Байроқ, Герб, Мадҳия. Уларда давлатнинг мустақиллиги, озодлиги, миллати акс этган. 3. Мамлакатимиз кўп миллатли ва бу яна бир афзалликдир, чунки биз ҳаммамиз яхлит халқимиз ва бизни Ватанимиз, дўстлик, ҳурмат, ўзаро ёрдам ва муштарак маданият бирлаштиради. 4. Қозоғистонга бизнинг миллатимиз салоҳиятини уйғотиш ва рўёбга чиқариш учун имкон берадиган интеллектуал инқилоб керак (Н.Назарбаев). 5. Халқлар дўстлиги, ўзаро бирдамлик ва ҳамжихатлик – янги Қозоғистонни барпо этишнинг асосидир! (Н.Назарбаев). Тинч давлат сиёсати, интеллектуал ва иқтисодий салоҳиятни ривожлантириш – келажак фаровонлигининг гаровидир. 6. Қозоғистоннинг рамзи бизнинг янги гўзал пойтахтимиз Нур-Султон (Астана) бўлиши мумкин. У қисқа вақт ичида ноёб замонавий пойтахтга айланиб, Қозоғистоннинг кучи

ва кудратини англатиб турибди. Пойтахтимиз кундан-кунга ўзгариб бормоқда (Эсседан жумлалар).

1. Машқларда берилган жумлалар бўйича тадқиқот учун саволлар тузинг ва ғояларни аниқ ифодаланг.

2. Иборалар тилшуносликда қандай аталади? Фразеологизмлар таркиби қанча сўздан иборат бўлади? Фразеологизмлар қандай маънони англатади? Фразеологизмлар синтактик жиҳатдан қандай ифодаланади? Машқда берилган бир жумлани танлаб, фразеологик бирикма қўшиб, қайта тузинг. Гапларни солиштиринг.

3. Фразеологизмларнинг нутқимиздаги аҳамиятини изоҳланг.

Фразеологизмлар	Изоҳи	Жумла тузинг

Фразеология ҳақида умумий маълумот

Тилнинг луғат таркибида сўзлардан ташқари иборалар ҳам қўлланади. Иборалар тилшуносликда фразеологизмлар деб, уларни ўрганадиган соҳа эса **фразеология** деб юритилади.

Фразеология грекча «**фразис**» – **ибора** ва «**логос**» – **таълимот** деган маъноларни англатади.

Фразеологизмлар таркиби энг ками билан икки сўздан ташкил топган бўлади. Фразеологизмлар ўзаро боғлиқ бўлган ҳолда қўлланиб, умумий бир кўчма маънони англатади. Яъни, маъносига кўра битта сўзга тенгдир. Масалан, *қулди* сўзни билдирса, *огзи қулогига етди* фразеологизмдир.

Фразеологизмга хос хусусият шундан иборатки, унинг таркибидаги, сўзлар ўзининг лексик маъносининг мустақиллигини йўқотади. Фразеологизмларнинг лексик маъносидан келиб чиқмайди. Масалан, *қулоқ чиқарди* деган ибора *қулоқ* ҳақида ҳам, *чиқариш* ҳақида ҳам тушунча бермайди, яъни, «*ердан униб чиқди*», ёки «*барг ёзди*» маъноларини англатади.

Маъно жиҳатидан бир бутунликка эга бўлган бундай фразеологизмлар синтактик жиҳатдан ҳам ажралмас бир бутунликни ифодалайди. Масалан, *Жўранинг тарвузи қўлтигидан тушиди. Бу ҳолатни у кўз қири билан кузатди.*

Биринчи гапда фразеологизм кесим, иккинчи гапда эса тўлдирувчи вазифасида келган.

14-машқ. Қуйидаги матнни синчиклаб ўрганиб ўқинг. Матн сарлавҳасидан унда кўтарилаётган муаммо бўйича мазмунини олдиндан шарҳланг. Ушбу мавзу кўхнами ёки замонга ҳамоҳангми?

Мақол ва маталлар

Мақол — халқ оғзаки ижоди жанри; қисқа ва лўнда, образли, грамматик ва мантиқий тугал маъноли ҳикматли ибора, чуқур мазмунли гап. Нутқда кенг қўлланувчи муайян, барқарор ритмик шаклга эга бўлиб, улар халқнинг кўп асрлик ҳаётий тажрибалари асосида юзага келган. Мақолларда авлод аждодларимизнинг ҳаётий кузатишлари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, этик ва эстетик туйғулари, ижобий фазилятлари мужассамлашган. Асрлар мобайнида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган.

Мақол ўз табиатига кўра, оғзаки ёки ёзма нутқда кўчма ёки ўз маъносида қўлланилиши мумкин. Айрим мақоллар эса фақат кўчма маънода («Қарға қарганинг кўзини чўқимайди», «Қуруқ қошиқ оғиз йиртар»), баъзан ўз маъносида («Она юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас») ишлатилади.

Мақоллар мавзу жиҳатдан ниҳоятда бой ва хилма-хил. Ватан, меҳнат, илм-ҳунар, дўстлик, аҳиллик, донолик, хушёрлик, тил ва нутқ маданияти, севги ва муҳаббат каби мавзуларда, шунингдек, салбий хислатлар хусусида ранг-баранг мақоллар яратилган. Мақол учун мазмун ва шаклнинг диалектик бирлиги, кўп ҳолларда қофиядошлик, баъзан кўп маънолилик, мажозий маъноларга бойлик каби хусусиятлар ҳарактерли. Мақолда антитеза ҳодисаси кўп учрайди (масалан, «Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл») ва

бошқалар). Мақоллар насрий ва шеърый шаклда бўлади. «Меҳнат, меҳнатнинг таги роҳат» каби мақоллар насрда бўлса-да, уларда ҳам поэтик оҳанг сезилиб туради: «Элга берсанг ошингни, Эрлар силар бошингни. Итга берсанг ошингни, Итлар ғажир бошингни» каби шеърый мақолларда эса худди шеърдаги каби ички оҳанг, қофияга эга бўлади.

Туркий халқларнинг мақолларидан намуналар, дастлаб, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган. Бу мақолларнинг бир қанчаси ҳозир ҳам ўзбек халқи орасида турли вариантларда ишлатилади. Масалан, Маҳмуд Қошғарий асарида келган «Киши оласи ичтин, йилки оласи таштин» мақоли бугунги кунда «Одам оласи ичида, мол оласи ташида» шаклида қўлланилади. Мақол баъзан масал, зарбулмасал, нақл, ҳикмат, ҳикматли сўз, танбеҳ, машойихлар сўзи, ҳикматли мақол, донишмандлар сўзи, оталар сўзи каби номлар билан ҳам юритилади. Мақолларнинг ижтимоий сиёсий ва тарбиявий аҳамияти ғоят катта.

Матал – фольклор атамаси. У ёки бу ҳаётий воқеликка эмоционал-экспрессив тус берувчи, халқ орасида тарқалган ифодалар, халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири. Маталда нарса тасвири, унинг характеристикаси берилади. Мақолда эса тўла тугалланган фикр-хулоса хулоса ифодаланади. Мақоллар нутқимизни безовчи, образли фикрлашнинг гўзал намунаси ҳисобланади. Мақоллар нисбатан секин пайдо бўлиб, лекин кўп даврлар истеъмолда сақланиб қолади. Матал халқ мақоли билан баъзи ўхшашликларга эга бўлса-да, лекин ўзига хос жиҳатлари билан ундан фарқланиб туради. Бу тафовутлар қуйидагилардир. Мақоллар нутқда яхлит ҳукм сифатида қўлланилса, маталлар ҳукмнинг қисми функциясини бажаради; мақолларнинг тематик доираси кенг бўлса, маталлар конкрет мавзуга ва қатъий функционал қўлланилишга эга; мақоллар конкрет шаклий тузилишга эга бўлса, маталларда шаклий қатъийлик мавжуд эмас; мақоллар баъзан кўчма, баъзан ўз маъносида қўлланса, маталлар ҳамма вақт кўчма маъно ташийди.

Халқ оғзаки ижодида маталларнинг пайдо бўлиши нутқда турғун образли ибораларнинг юзага келиши билан боғлиқдир. Маталлар сўзнинг кўп маънолилигига таянганлиги учун нутқий фразеологик ибораларга қарама-қарши ҳолда ифодадаги ўхшатиш ва қиёслашларни кучайтиради. Шунинг учун ҳам уларда қиёсланувчи элементларнинг тафовути яхши сақланади. Маталлар ҳамма вақт таркиби қандай бўлишидан қатъий назар, грамматик жиҳатдан гапнинг бир бўлаги бўлиб келади. «Қил учиди турибман», «Семизликни қўй кўтаради», «Туяга янтоқ керак бўлса, бўйнини чўзар», «Бекорга мушук офтобга чиқмайди» каби маталлар халқ орасида кенг тарқалган.

(ich.uz)

1. Матн услуби, типини аниқланг.
2. Мавзу юзасидан хулосаларингизни баён этинг.
3. Матндаги махсус лексика, ибора ва бошқа бадиий тасвир воситаларини аниқланг ва тушунтиринг.

4. Ўқилган матн бўйича «Иссиқ ўриндик» усули орқали тадқиқот учун саволлар (очик ва ёпиқ саволлар) тузинг.

5. Мақол ва маталларнинг грамматик тузилиши ва маъноларига кўра қандай фарқлаш мумкин? Уларнинг ўзига хос белгиларини Ватан ҳақидаги ўзингиз келтирган мақол ва маталлар ёрдамида жадвалда кўрсатинг.

	Мисоллар	Изоҳланг
Мақоллар		
Маталлар		

Фразеологизмларнинг турлари

Ўзбек тилидаги фразеологизмлар, уларнинг ҳажми, сони жиҳатидан қаралганда, лексиканинг ниҳоятда бой соҳасини ташкил қилади. Грамматик тузилиши ва маънолари жиҳатидан ҳам хилма-хил. Бу ўринда фразеологизмларнинг иккита катта туркуми кўзга ташланади. Биринчиси фразеологизмлар оддий сўзларнинг, сўз бирикмаларининг таъсирий-экспрессив кўриниши, синоними бўлиб келади: *кўз кўрмаган, назарга илмади, кўз-қулоқ бўлиб турди, отасининг хунини сўради* кабилар. Булар – таъсирий-экспрессив фразеологизмлар. Иккинчи, нарса-буюм ва тушунчаларнинг номларинигина билдиради: *зангори экран, қора олтин, олтин балиқ, наириёт уйи* кабилар. Булар – номинатив фразеологизмлар.

Шунга кўра фразеологизмлар нарсанинг, бир-биридан катта фарк қиладиган иккита – номинатив ва таъсирий-экспрессив туркумларга бўлинади.

Номинатив фразеологизмлар

Номинатив фразеологизмлар тушунча ва ҳодисаларнинг номини билдириб, синонимларга эга бўлмайди. Масалан: *ўқувчилар саройи, болалар боғчаси, шахмат-шашка клуби, футбол майдони, қизил олма, сариқ гул* кабилар. Номинатив фразеологизмлар сон жиҳатидан кўп бўлмаган, маъно ва тузилишига кўра содда ҳамда бир хил, қўшимчаларга эга эмас.

Таъсирий-экспрессив фразеологизмлар

Таъсирий-экспрессив фразеологизмлар – оддий сўзларнинг таъсирий синоними. Бу туркум фразеологизмларнинг ўзи, уларни ҳосил қилувчи сўзларнинг бир-бири билан боғланиши ва маънолари жиҳатидан учта – **идиомалар, фразеологик бирикмалар** ва **фразеологик уйғунликлар** каби гуруҳларга бўлинади.

Идиома – маъноси ўз таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлиқ бўлмаган, яхлит ҳолда бир маъно ифодаловчи ихчам ибора. Фразеологизмларнинг бу кўринишининг таркибий қисмлари ҳосил қилган маъно ўзининг асл лексик маъносини йўқотади ва бу сўзлар бирикмаси биргаликда янги бир маънони ифодалайди. Идиомалар гап таркибида кесим бўлиб келади,

сўзларнинг ва ибораларнинг таъсирий-экспрессив синоними бўлади. Масалан: *тилга кирди (гапирди), қилни қирқ ёради (айёр), нўстагини қоқди (уялтирди)*.

Идиомаларга гап таркибида эга ёки тўлдирувчи вазифасида келади-ган, бир хусусияти билан номинатив фразеологизмларни эслатувчи, лекин идиомаларга хос иборалар ҳам киради. Масалан: *Анқонинг уруғи, қуш сути, ҳовузнинг қопқоғи* (йўқлик рамзлари) кабилар.

Фразеологик бирикмалар – бундай иборалар ўз таркибидаги сўзларнинг лексик маъноларига боғлиқ равишда умумлашган кўчма маънони ифодалайди.

Масалан, *ўпқасини қўлтиқламоқ* ибораси яхлит ҳолатда бир маънони – *ҳовлиқмоқ* маъносини англатади. Бунда унинг фразеологик бирикма эканлигини кўрсатувчи белги *ҳовлиқмоқ* маъноси билан ибора таркибидаги сўзларга хос лексик маънолар (ўпқасини қўлтиқламоқ) ўртасидаги боғланишдан сезилиб туради.

Фразеологик бирикмалар идиомалардан ибора таркибидаги сўзларнинг кўчма маънода ишлатилишига кўра фарқ қилади. Масалан, *Тишини-тишига қўйди – чидади* каби.

Фразеологик уйғунликлар ҳосил қилувчи сўзларнинг маънолари эркин ифодаланмайди. Улар гап таркибида кўпинча кесим бўлиб келади. Иборанинг кўчма маънога эга бир сўзи ёки бир-иккита ўз маъносига эга бўлган сўз билан қўшилиб келади. Масалан: *туғди* сўзи (кўчма маънода) куни деган сўз билан биргаликда келиб, *куни туғди* (омади келди) иборасини ҳосил қилади. *Туғди* сўзи *тухум туғди* бирикмасини ҳам ҳосил қилиб, *тухумлади* сўзига синоним бўла олади. *Куни туғди* ибораси эса кунлади ёки бошқа сўзлар билан синоним бўла олмайди. Демак, *куни туғди* ибораси фразеологик уйғунликдир. Масалан: *тилидан бол томади*. Баргларда қолиб кетган томчилар бир-бир томади. Баргларда қолиб кетган томчилар бир-бир томчилайди. *Тилидан бол томчилайди* ибораси қўлланмайди.

Бундай фразеологик уйғунликлар баъзан оддий сўз бирикмаларига ёки идиомаларга ўхшаб кетади. Уларни бир-биридан фарқлаш учун ибора таркибининг маъноли боғланишига эътибор бериш керак. Сўзларнинг ўз ёки кўчма маънода қўлланишини аниқлаш керак. Масалан, *захрини сочди* – фразеологик уйғунлик, чунки ўз ҳамда кўчма маънони англатган иккита сўз билан ифодаланган бўлиб, идиомага хос белги йўқ. *Айёрлиги ўтмади* деган ибора оддий синтактик бирикма.

Мақол ва маталлар

Мақол ва маталлар халқ оғзаки ижодининг энг қадимий шакллари-дан бўлиб, фразеологизмларнинг ўзига хос кўринишларидан биридир. Мақол ва маталларда халқнинг турмуш тарзи, ҳаёти, қисматлари ўз ифодасини топади.

Мақол ва маталлар маълум бир даврнинг маҳсули бўлмай, балки халқимиз босиб ўтган тарихий жараённинг маҳсули, халқимизнинг даврлар давомида тўплаган қимматли тажрибаларининг якунидир.

Мақол ва маталлар турли хусусиятларга кўра бир-биридан фарқ қилади.

Мақолларда кўпроқ ҳаёт тажрибаларининг якуний хулосалари ифодаланади. Мақоллар кўпинча икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида умумий фикр айтилса, иккинчи қисмида юқоридаги фикрнинг якуний хулосаси ифодаланади.

Маталларда эса фикр тасвирланиб ёки тахминланиб, ишора шаклида ифодаланади. Масалан, *Яхши сўз жон озиғи – ёмон сўз жон қозиги* (мақол). *Тозалик – соғлиқ гарови* (матал).

Кўпгина фразеологик мақол ва маталларнинг таркибида кенг қўлланади. Бу ҳол нутқнинг таъсирчанлигини орттиради. Фразеологизмларсиз ишлатиладиган мақол ва маталларда оддий бирикмаларнинг хусусиятлари бўлади.

Мақол ва маталлар кўпчилик ҳолларда қофияланиб қўлланади.

Куйидаги вазифалардан бирини бажаринг.

1. Ўзингиз яшаб турган жойдаги маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, анъаналари, фольклори билан танишиб, маъруза тайёрланг.
2. «Янги оламдаги янги Қозоғистон» мавзусида эссе ёзинг.

Янги Қозоғистон ... ўзининг ривожланиш йўлини танлаб, ҳар йили жаҳон ҳамжамиятида тобора кўпроқ обрў-эътибор қозонмоқда. Бугун ... биз мутлақо янги босқичга қадам қўймоқдамиз.

Н.А. Назарбаев

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Фақат шовқиннинг ўзидан иборат бўлган товушлар қандай товушлар ҳисобланади.

- А. Унли товушлар.
- В. Жарангли ундошлар.
- С. Жарангсиз ундошлар .
- Д. Нутқ товушлари фақат овоздан (ундан) ҳосил бўлади, шовқин иштирок этмайди.

2. Таркибидаги жарангсиз ундошни жарангли жуфти билан алмаштириб, янги маъноли сўз ҳосил қилиш мумкин бўлган сўзлар қаторини аниқланг.

- А. Тарз, товон, ганч
- Б. Том, солих, қарз
- С. Тоғ, соғ, хийла
- Д. Дон, ўз, дил

3. Қайси қаторда эгалик аффикслари берилган?

- А. Эрта, бугун, эрта билан
- В. Тураман, борар, келар
- С. Бизларда, уларда, сизларда
- Д. Китобим, мактабимиз, оилангиз

4. Эскириб қолган сўзлар берилган қаторни аниқланг.

- А. Айтмоқ, гапирмоқ
- В. Трактор, машина
- С. Эл, улус, миршаб
- Д. Султон, шахзода

5. Энг қадимги ўзбек ёзувлари қайси жавобда тўғри берилган?

- А. Уйғур, грек

- В. Араб
- С. Сўғд, рун
- Д. Лотин, оромий

6. «ТЕРГАНМАН» феъли қайси замонни билдиради?

- А. Узоқ ўтган замон феъли
- В. Ўтган замон
- С. Ҳозирги замон
- Д. Келаси замон

7. Кимлардир гунгир-гунгир гаплашар эди. Гапдаги гунгир-гунгир сўзи қайси сўз туркумига мансуб?

- А. Сифат
- В. Модал сўз
- С. Тақлид сўз
- Д. Ундов сўз

8. Қандай тасвир воситаси қўлланганда жонсиз нарсалар ва ҳайвонларга инсон хусусиятлари кўчирилади?

- А. Муболаға
- В. Ўхшатиш
- С. Жонлантириш
- Д. Сифатлаш

9. Нуқталар ўрнига мос келадиган тасвирий ифодани танланг.

Бобур Ватанидан йироқда ... .. бўла туриб, ўз юртидан кўнгил уза олмай яшаган.

- А. Буюк саркарда
- В. Улуғ аллома
- С. Тож соҳиби
- Д. Истеъдодли шоир

10. Ўзбек тилида иш юритиш ҳужжатлари матни қандай матн ҳисобланади?

- А. Илмий матн
- В. Расмий матн
- С. Бадиий матн
- Д. Оммабоп матн

11. Сен бўлмасанг, кўкка элтар нурли нарвон, йўлим қайда?!

Сен сарбонсан, дилим – зиё ортган карвон, кўним қайда?!

Тирикман, сен боис боқий менга даврон – ўлим қайда?!

Сен борсанки, жаранглагай кўк тоқида номим, тилим!

Тўртликнинг асосий моҳияти берилган жавобни белгиланг.

- А. Сен бўлмасанг, йўлим йўқ.
- В. Дилим – зиё ортган карвоним.
- С. Сен борсанки, ўлим қайда?!
- Д. Сен борсанки, борман мен ҳам.

12. *«Келажак элнинг хожаси ҳам, эгаси ҳам – бугунги мактаб ўқувчилари. Улар – биз. Мамлакатимизнинг ўсиб келаётган авлоди – бугунги ёшлар. Уларнинг келажаги порлоқ бўлишига мустақил ривожланишимизнинг энг қийин йиғирма йил шаклланиш даври ортда қолгандан кейин тоза ишонч ҳосил қилдик. Тақдирнинг ушбу ноёб совғасидан фойдаланиш бизнинг пешонамизга ёзилибди. Ушбу бахт учун биз ўз билимимиз ва кўникмаларимиз, кучимиз ва қобилиятларимизни, керак бўлса, қонимиз ва жонимизни аямай сарфлаймиз».* Матндаги асосий ахборотни белгиланг.

- А. Улар – биз.
- В. Бахт учун биз ўз билимимиз, қонимиз ва жонимизни аямай сарфлаймиз.
- С. Мамлакатимизнинг ўсиб келаётган авлоди – бугунги ёшлари.
- Д. Келажак элнинг хожаси ҳам, эгаси ҳам – бугунги мактаб ўқувчилари.

II

ҚАЛБ ЭКОЛОГИЯСИ

**Қалб экологияси – инсоннинг рухий
ҳолатини муҳофаза қилиш, қалбнинг софлиги
ва ривожланиши ҳақида қайғуриш.**

ҚАЛБ ЭКОЛОГИЯСИ – БУ БИЗНИНГ ҚАЛБИМИЗДАГИ «УЙ».

Тил услублари ҳақида умумий маълумот

Бугунги дарсада:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шархлаймиз;
- матндаги бадий-тасвир воситалари ва бошқа усуллардан тушуниб фойдаланамиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли услубдаги матнларда кўтарилган муаммони муҳокама қилиб, таҳлил этиб, аргументли эссе ёзамиз.

Матнолди топшириқлар:

1. Экология нима?
2. Қалб тушунчасига изоҳ беринг.
3. Қалб экологияси деганда нимани тушунасиз?
4. Қуйидаги матн мазмунини келтирилган расм бўйича олдиндан шарҳланг. Расмни изоҳланг. Расмда қандай ғоя акс этган?

15-машқ. Тенгдошингиз ёзган қуйидаги матн билан танишинг. Юқоридаги саволлар доирасидаги мустақил фикрларингиз билан солиштиринг.

Табиат ва инсон бирдир, демак, табиатни нобуд қилаётиб, инсон ўзини ўзи нобуд қилади. Шунинг учун ҳар биримиз, атрофимиздаги тозалikka риоя қилсак, дунё янада яхшиланади.

А.Экзюперининг «Кичкина шаҳзода» номли эртагидаги қаҳрамон шундай дейди: «Эрталаб ўрнингдан туриб, юз-қўлингни ювдинг ва ўзингни тартибга келтирдинг – энди дарҳол ўз сайёрангни тартибга келтир».

Инсон – яратувчи, асровчи, лекин шу пайтнинг ўзида у ҳам барбод қилувчидир.

«Энди биз қушлар каби ҳавода учишни, сув остида балиқ каби сузишни ўрганган бўлсак, бизга фақат битта нарса зарурдир: одамлар каби ер юзида яшашни ўрганиш» (Б. Шоу).

Одамлар каби яшаш нимани англатади? Менимча, иложи борича тезроқ ва тез-тез инсон қалби экологияси ҳақида гапириш керак. Дунёни бадиий идрок қилиш – табиат билан асосий алоқани сақлаб қолиш, бунинг учун болалар қалбини эҳтиёткорлик билан, диққат-эътибор ва муҳаббат билан тарбиялаб, ўстириб бориш даркор. Бу болаларни янада жўшқинроқ қилади ва уларда қатъиятлилик, жасорат, оққўнгиллик ва табиатга ғамхўрлик қилиш каби шахсий фазилатларни шакллантиради.

Табиат бизни ҳаёт учун зарур бўлган барча нарсалар билан мукофотлади: биз нафас олаётган ҳаво; қуёш, бу туфайли биз ёруғ дунёда яшаймиз; биз оёқ босиб юрган замин. Табиат инсоният ҳақида ўз боласи учун меҳрибон она каби ғамхўрлик қилади, унинг бахти учун ҳамма нарсасини қурбон қилишга тайёр. Аммо, афсуски, инсон барча неъматлардан фойдаланиб, ҳар доим ҳам табиатга нисбатан адолатли муносабат кўрсатмайди.

Ҳаётий тажриба шуни кўрсатадики, қалб экологиясисиз табиат экологияси мавжуд бўлиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, ҳаракатлар ва ниятлар тоза бўлса, атроф-муҳит ҳам тоза, озода бўлади. Агар рух, қалб ифлос бўлса, сайёрамининг экологияси ҳам ифлос бўлади.

Инсон – кичик бир олам, коинот. Табиат қонунларига мос келувчи инсоннинг табиий ҳаёт тарзи инсонга соғлиқ ва узоқ бахтли ҳаётни, бутун инсоният оламига эса тинчлик ва фаровонликни беради.

И. Гёте айтганидек: «Бизнинг қалбимизда ўзимиз эккан нарса ўсади. Бу табиатнинг абадий қонунидир».

(9-синф ўқувчисининг ёзма иши)

ҚАЛБ – кишининг рухий ёки маънавий дунёси, ички ҳис-туйғулари маркази рамзи; юрак, дил, кўнгил.

Қалби пок одам. Қалб амри. Қалб ҳарорати. Қалби қувончга тўла. Қалбига йўл топмоқ.

Ўзбек тилининг изоҳли лугатидан

1. Матннинг услуби, типини аниқланг. Нима учун айнан шу услуб ва типда эканлигини унинг белгилари ва нутқий хусусиятларини далилга келтирган ҳолда фикрингизни ифодаланг.

2. Матн мазмуни сизда қандай таассурот уйғотди? Матн таркибида бадиий тасвир воситалари қўлланилганми? Бўлса, мисоллар келтиринг. Вазифасини изоҳланг. Матннинг таъсирчанлигини оширувчи яна қандай воситалар ишлатилган? Далилланг.

3. Юқоридаги саволлар ва матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўзингиз «Қалб экологияси – бу...» мавзусида ихчам аргументли эссе ёзинг.

4. Матн тузиш давомида синтактик меъёрларга риоя қилинг.

5. Ёзган матнингизни синфга тақдим этинг.

16-машқ. Матн билан танишинг. Ўзингиз мустақил ҳолда 4-5 жумла билан давом эттиринг. Матн услубини аниқланг.

«ЭКОС» – УЙ
«ЛОГОС» – ИЛМ
ЭКОЛОГИЯ – УЙ ҲАҚИДА ИЛМ.

Қалб экологияси ҳар бир кишининг шахсий маънавий ривожланишининг сифатли даражаси. Бу айнан гўзалликка ташна бўлган қалбимиз ҳолати. Кучли эман дарахти кичкина уруғдан ўсиб чиққани каби инсонда табиат томонидан бизга сингдирилган кичкинагина эзгулик уруғидан меҳр-оқибат, таъсирчанлик, раҳм-шафқат туйғулари ривожланади. Одамлар – табиатимизнинг онгли вакиллари. Бизнинг парваришимизга муҳтож миллионлаб ҳайвонлар организмлари дунёда ўсиб ривожланмоқда. Инсон қалбида меҳр-шафқат, жасорат, меҳрибонлик, ҳамдардлик каби олижаноб туйғулар шаклланади. Ушбу ҳис-туйғулар тўғри ривожлантирилиши лозим бўлиб, улар қаттиқ назоратга муҳтож.

... Инсоний эзгулик ва ёмонлик. Эзгулик – бу энг юқори маънавий ва ахлоқий қадриятлар бўлиб, уларга нисбатан бошқа тоифадаги тушунчалар иккинчи даражали тоифаларга тенглаштирилади. У ҳар қандай нарсанинг одам учун фойдасини тавсифлайди. Ёмонлик – бу яхшилиқнинг қарама-қаршилиги, ахлоқий онгнинг меъёрий ва баҳоловчи тоифаси, «яхшилиқ» тушунчасининг аксидир...

1. Матн давомига кўшган жумлаларингизни жуфтликда, сўнгра гуруҳда муҳокама қилинг. Ўзаро фикр алмашинг. Мавзу доирасида саволларни аниқ ифода-лаб, ўзаро савол-жавоб ўтказинг.

2. Суҳбатдошларингизнинг жавобларини изоҳлаб, баҳоланг.

3. Матн услубини ўзгартириб, мазмунини сақлаган ҳолда янги матн тузинг.

Адабий тил умумхалқ тилининг товушлари, сўзлари ва грамматик шакллари жиҳатидан маълум меъёрга келтирилган кўринишидир. Шунга кўра адабий тил сўз санъаткорлари томонидан ишланган тил ҳисобланади. Адабий тилни маълум меъёрга келтирувчи сўз санъаткорлари: ёзувчилар ва олимлардир. Адабий тилни вужудга келтиришдан мақсад умумхалқ оммавий алоқа воситасини яратишдир.

Адабий тилнинг икки шакли: ёзма ва оғзаки шакли мавжуд.

Ёзма адабий тил – китобий тил бўлиб, адабий тилнинг асосий шакли ҳисобланади. Ёзма адабий тил учун хос бўлган меъёр – орфография (имло) ва пунктуация (тиниш белгилар). Оғзаки адабий тил учун меъёр – талаффуздир.

Адабий тилнинг маълум соҳаларда қўлланиладиган кўриниши адабий тил услублари дейилади. Тилнинг маълум нутқ шаклларида қўлланилиши асосида нутқ услублари вужудга келади.

Ўзбек тилининг нутқ услублари 5 та: сўзлашув услуби, илмий услуб, расмий-идоравий услуб, оммабоп (публицистик) услуб, бадиий услуб.

Қуйидаги вазифани бажаринг.

«Табиат экологиясидан қалб экологиясига» мавзусида 5та очик ва 5та ёпик саволлар тайёрлаб келинг.

ИНСОН ЭКОЛОГИЯСИ

Публицистик услуб. Расмий услуб.
Бадий услуб

Бугунги дарсада:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шархлаймиз;
- ахборотни тақдирот қўринишида: жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намоиш этамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик ва илмий услублардан фойдаланамиз.

Матнолди топшириқлар:

1. Қуйидаги тасвирни сўзлатинг.
2. Ушбу матн бўйича жавоби шу ерда берилган учта савол тузинг. Саволларни жуфтингизга бериб, муҳокама қилинг.

Инсоннинг ҳаётини куч-қуввати йўналишлари

ЭЗГУ ҚАЛБ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ

ЁВУЗ ҚАЛБ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ

17-машк. Қуйида берилган матнларни гуруҳларга бирикиб ўқиб, ўрганиб чиқинг. «Жигсо» усулини қўллашингиз мумкин.

Замонавий дунё кучли антропоген стресс остида. Бундан ташқари, стресс нафақат одамлар, балки атроф-муҳит томонидан ҳам бошдан кечирилади. Бутун сайёра экологик стрессдан хавфсирамоқда ва бу тупроқ, ўрмонларнинг таназзулга учраши, хавонинг ифлосланиши ва сув режимларининг бузилишида намоён бўлади. Биз экологик инқироз, табиатнинг бузилиши ҳақида кўп гапиримиз, лекин агар сиз диққат билан ўрганиб чиқсангиз ва чуқур ўйлаб кўрсангиз, бу табиат, биосфера эмас, балки дастлаб ёмонлашадиган маънавий кадрият – пирамиданинг юқори қисмида турган одам.

Инсон экологияси – бу, авваламбор, руҳан касал бўлган шахсни ҳамда юксак маданият ва ахлоқий жамиятни такомиллаштиришдир. Фақат умуминсоний манфаатлар ва кадриятларнинг маънавий тикланиши, шунингдек, маънавий тозаланиш инсонни атроф-муҳит билан уйғунлашувига олиб келиши мумкин. Охир оқибатда, аслида табиат яқсон қилинмайди, балки ахлоқнинг пасайиши натижасида инсонга энг катта зарар етказилади. Маънавий-ахлоқий ва эстетик онг объектив реал кадриятларга асосланиши лозим. Ушбу кадриятлар, биринчи навбатда, бизнинг маданиятимизга тааллуқли. Шу сабабли экологик маданият ва экологик таълим масалалари бугунги кунда энг долзарб масалалардан бирига айланмоқда.

* * *

Глобал экологик муаммоларни таҳлил қилишда, интеграцияланган кўп ўлчовли баҳолаш тизимини ишлаб чиқиш керак, аммо барча ҳолатларда инсон учун устуворлик берилиши керак. Ҳар бир нарсанинг ўлчови инсондир. Кўпгина илм-фанлар орасида инсон ҳақидаги фан алоҳида ўрин тутаети. Ушбу фан наинки ўтмиш ва ҳозирги, балки келажакники. Бу инсоннинг ўзи, унинг ташқи кўриниши, жисмоний, ақлий, ижтимоий ва ахлоқий имкониятлари ва инсон шахсиятининг хилма-хил олами ҳақидаги фан.

Инсоннинг ўзи ва дунёсини билиш ҳамда англаш истаги худди инсониятнинг ўзи каби қадимийдир. Ўз-ўзини англаш. Айнан шундан бошланади инсон. У дарҳол тўлақонли шахсга айланиб қолмайди. Организм ташқи муҳитсиз уни қўллаб-қувватламайди. Бизни ўраб турган муҳит ўз танамизнинг давоми сифатида кўриб чиқилиши керак. Табиий муҳит билан уйғунликда яшаш учун инсон табиатидаги азалдан қолиплашиб қолган умуминсоний худбинликни табиатга нисбатан холис ғамхўрликка йўналтириш керак.

Жонли мавжудотнинг барчаси, шу жумладан, инсоннинг ўзи ҳам табиий равишда пайдо бўлган ва у табиатнинг ривожланиши ва ўзгаришининг натижаси ҳисобланади.

Абу Райҳон Бериуний

* * *

Ҳар бир нарсанинг ўлчови инсон ва унинг саломатлиги бўлиб, бу атроф-муҳитнинг соғлиғига боғлиқ. Инсон саломатлигини сақлаш ва қўллаб-қувватлаш учун нафақат соғлиқни сақлаш ва атроф-муҳитни яхшилаш технологиялари, балки атроф-муҳитни тежаш ҳам зарур. Табиатга қарши курашишнинг маъноси йўқ, балки у билан уйғунликда яшаш керак. Замонавий дунёнинг кўплаб мутафаккирлари, фалсафанинг инқирозли сабабларини, одоб-ахлоқнинг тубанлашуви ва нажот йўллари излайдилар. Кант ўша вақтдаёқ борлиқнинг табиий равишда йўқ бўлиб кетиши мумкин эмаслигини таъкидлаган эди, чунки табиат қонунлари жуда ишончли; ҳаётнинг табиий қонунларида ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ, уйғун ва барқарор бўлиб, унинг нобуд бўлиши учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Агар одамлар ўзлари ақлга сиғмас ва ҳалокатли мақсадларни амалга ошира бошласалар, натижада Ер биосферасини барбод қилиши ва она сайёрамизни алғов-далғов жонсиз туманликка айлантурса, у ғайритабиий равишда ўлиши мумкин. Биз яна ва яна абадий савол қўямиз: нима қилиш керак? Барча мисли кўрилмаган кашфиётлар ва ихтиролардан, илмий-техникавий тараққиётнинг мутлақ ҳокимлигидан қандай ва қаёққа қочиб қутулиш мумкин?

Инсоният янги тафаккурни ривожлантириши, фикрлашни ўрганиши ва одамларда фикрнинг чуқур ва гўзал бўлишига нисбатан муҳаббат уйғотиш керак. Ким яхши ва юксак маънавий-ахлоқий фикрласа, у худди шундай ҳаётда яхши ва ахлоқан юксак равишда яшайди. Дунё – бу ўтмиш, ҳозирги ва келажакдаги барча борлиқ, ҳақиқат. Дунёнинг қисмлари чексиз, лекин дунё барчамиз учун ягона. Биз мазкур айлана дунёда яшаймиз.

* * *

Биз бошдан кечирган ўтмиш келажак учун ишончли сабоқ бўлиши керак. Глобал эҳтиёжларга эътибор бериш ҳамда инсон ва атроф-муҳит, инсон ва табиатнинг бирлигини тушуниш орқали биз глобал қардошлиқни тан оладиган вақт келди. Биз яшаётган бу нозик дунёда бошқа ҳеч қандай йўл йўқ. Жамоатчилик онгини расмий тарбия, ғаразли урф-одатлар, одатий ва дангаса мағрурлик, жаҳолат, қийинчиликлар туфайли сохталаштирилган замонавий ҳаёт ёлғонларидан тозалаш керак. Бизнинг вазифамиз: уйни тозалаш, унга тоза ҳаво, ёруғлик ва келажак нафасини юбориш. Шунда илғор сафларда ҳар доим ахлоқ, ватанпарварлик маданияти ҳамда илм-фан ва маънавият соҳаларида бошқалардан олдинда бўлган халқлар ватаннинг энг улуғвор тимсолига айланади.

1. Матнлар билан танишиб чикқач, матн услубини аниқланг, мазмунини ўзаро муҳокама қилинг. Ҳар бир абзацнинг асосий ахборотини билдирувчи битта жумласини топиб ёзинг.

2. Матнда кўтарилган муаммолар бўйича берилган фикрларга қўшиласизми? Ўз мустақил нуқтаи назарингизни билдириб, иш юзасидан бўлаётган музокараларда иштирок этинг, муаммоларни ҳал қилиш йўлларини далиллар билан асослаб, тақдимотга тайёрланг.

3. Ахборотни тақдимот кўринишида (жадвал, чизма, диаграмма, аудио-файллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда) намоиш этинг.

4. Нутқингизни мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ публицистик ҳамда расмий услублардан фойдаланишга ҳаракат қилинг.

5. Муаммони ҳал этиш бўйича ғояни мактабдошларингиз диққатига мактаб миқёсида баҳс-мунозарага чорлаш ҳақида эълон матнини тайёрланг.

Расмий услуб. Бу услубнинг қўлланиш доираси кенг ва хилма-хилдир. Қарорлар, давлат идоралари, суд-прокуратура ҳужжатлари, шартномалар, расмий эълонлар, шунингдек, иш қоғозлари (ариза, тилхат, маълумотнома) расмий услуб намуналаридир. Расмий услуб ҳужжатларга таянувчи услуб.

Расмий услуб нутқнинг қисқа ва аниқ тузилиши билан фарқланади. Бу услубнинг асосий хусусияти жумлаларнинг белгиланган тартибдаги бир хилликда бўлишидир.

Расмий услубда жумлалар маълум қолипда ва изчил бўлади. Масалан, ариза ёзиш лозим бўлса, биринчи қаерга, кимга, ариза ёзувчининг манзили, лавозими, кимлиги кўрсатилиб, матн берилади. Бу тартиб барча ариза ёзувчилар учун бир хил.

Расмий услуб тез-тез такрорланиб турувчи бир хилдаги жумлаларга бой. Бу услубда синонимлар, кўчма ва кўп маъноли сўзлар, образли воситалар қўлланилмайди. Кўпинча, дарак, буйруқ гаплардан фойдаланилади, гап бўлақларининг одатдаги тартибига амал қилинади.

Публицистик (оммабон) услуб. Бу услуб кундалик ҳаёт кўзгуси ҳисобланади. Публицистика «халқ» сўзидан келиб чиққан бўлиб, халқчил деган маънони беради. Матбуот (газета, журнал), радио - телевидение, нотиклар нутқи оммабон услубни ташкил этади.

Бу услуб кундалик расмий ва долзарб воқеаларни ҳаётдаги ижтимоий масалаларни акс эттиради.

Оммабон услубда фикр изчил ифодаланади, луғавий жиҳатдан ижтимоий-сиёсий: **сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол, ҳукумат, давлатлараро муносабат** каби сўзлар газета расмий хабарларига хос: **хабар, долзарб, мухбир, лавҳа, очерк, репортаж** каби сўзларга таянилади.

Оммабон услуб бадий услубга яқин бўлганлиги, бадий матнларга алоҳида эътибор берилганлиги учун унда образли воситалар, таъсирчан сўзлардан (**заршунос, дала маликаси, оқ олтин, зангори экран**) кенг фойдаланилади.

18-машк. Қуйидаги матнни ифодали ўқинг, кўчиринг. Матн мазмуни устида ишланг. Дарс мавзусига алоқадорми? Ғоясини аниқланг. Хулоса чиқаринг. Қайси услубда ёзилганлигини далиллар билан исботланг.

ОЛИЙ БУТУНЛИК

О, она табиат!
Сен билан як сонман,
Сен менинг эркимсан, менинг қафасим.
Жоним ширинлиги, тириклигим сендан,
Соф ҳаводан олган нафасим.
Туғишганлик ҳисси йўл қўймайдими,—
Одатмас қуёшга айтмоқ ташаккур.
Ҳар тонг қаршисида тиз чўксам арзирди,
Ёруғ дунём менинг, кўзимдаги нур.
Сезаман экинлар танасидаги
Шарбат бўлиб оққан ризқимни.
Найкамалак, гуллар — менинг ҳисларим,
Баҳор янгилайди ҳаёт ишқимни.
Ер иссик, ер юмшоқ, ўзим ҳам ердан,
У кўринмас менга бир маррасимон.
Йўқ, мен абадийман.
Менга ўлим йўқ.
Тирик табиатнинг бир заррасиман.
О, ҳаётнинг олий бутунлиги!
Инсонга уфқларни кенгроқ оч,
Жамики дардларга малҳам ўзингсан,
Азобли ўйларга ёғду соч.
Азобли ўйларга ёғду соч...

Асқад Мухтор.

Бадиий услуб. Бадиий асарлар бадиий услубни ташкил қилади. Бадиий услуб адабий тилнинг ривожланиши учун муҳимдир.

Бадиий услуб тилнинг тасвирий воситалари (метафора, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш) ёрдамида бадиий-образлилик ҳосил қилади ва кишига эстетик таъсир этади.

Шу боисдан бадиий услубнинг асосий вазифаси бадиий (эстетик) таъсир этишдир. Бадиий услубнинг асоси бадиий асарлар бўлиб, бадиий асар тилини тилшунослик фани ўрганади.

Бадиий услуб луғавий жиҳатдан кўпмаънолилик ва кўчма маънолиликка таянади.

Бадиий услубнинг таянч сўзлари: *борлиқ, безубор, эзгу, мангу, мунис, мусаффо, диёр, ёрқин, сукунат, ҳазин, маънос* каби бадиий-киتابий сўзлардир. Бу услубда *гардун, очун, кишвар, забун, ялов, агёр, ганим, сарбаст, дудоқ* каби *архаик; ясовул, доруға, миршаб* каби тарихий сўзлар ҳам кўп қўлланилади.

Бадиий услуб кўпинча адабий тил меъёрларига бўйсунмайди. Бу услубда гапда сўзларнинг ўрин алмашиши (инверсия) кўп учрайди. Масалан, Сўйлаб берай, Зайнаб ва Омон, Севгисидан бир янги дoston (Ҳ.О).

Қуйидаги матн бадиий матндир. **Сокин тун. Осмон тўла юлдуз, лекин ёруғи йўқ. Йўл бошидаги дарахтлар хурпайган товукқа ўхшаб кўринади, қоп-қора (Шухрат).**

Қуйидаги жадвал бўйича инсон ва табиат тушунчалари устида мулоҳаза юритиб, муҳокама матн яратинг. Сарлавҳа қўйинг.

ИНСОН	ТАБИАТ
ТАБИАТ ҚИРОЛИ(!?)	ҚАСР ЁКИ ЯШАШ ЖОЙИ?

ИНСОН ТАБИАТНИНГ ҲУКМДОРИ ЭМАС. Услуб ва нутқ маданияти.

Бугунги дарсада:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиламиз;
- ахборотни тақдирот кўринишида (жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда) намойиш этамиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарх), тезислар, репортаж, оммавий чиқиш) матнларни яратамиз.

19-машқ. Қуйида берилган Чингиз Айтматов асарларидан парчалар билан танишинг. Матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг.

* * *

Орол денгизининг ёқасида қамиш босган кўллар кўп. Қамишлар орасида эса кўлларида қурол билан беркиниб юрган овчилар бор. Баҳор чоғи Оролга ўрдаклар учиб келишади. Улар қишни илиқ денгизларда ўтказишган. Оролда музлар эриши биланоқ кечани кеча, кундузни кундуз демай орзикиб учиб келишади, чунки бу ерларни жуда соғиниб қолишган. Ёлғиз учмай, тўп-тўп бўлиб учишади, сувда сузиб, думбалоқ ошиб чўмилгиси келади. Денгиз яқинлашган сайин пастлаб учадилар. Шу пайт қамиш ичидан ялт-юлт ўт аралаш тутун бурқсиб чиқади, тарс-турс отилган милтиқ овозлари эшитилади. Ўқ еган ўрдаклар чинқирган кўйи сувга қулашади. Бошқалари эса чўчиб денгиз ўртасига учиб кетишади. Денгиз ўртасида улар қандай яшашларини, қаерга яширинишларини билмай, тўлқинлар устида чинқириб учиб юришади. Ахир, ўрдаклар қирғоққа яқин яшаб ўрганиб қолишган. Энди қирғоққа яқинлашишга кўрқишади.

«Асрга татигулик кун» романидан

Инсон баъзан мумкин бўлмаган нарсани ҳам қилгиси келиб қолади, масалан, абадий бўлгуси келади.

Абу Наср Форобий

* * *

О, одамлар, одамлар — одамхудолар! Ўша одамлар ҳам азалдан Мўйинкум сайғоқларини овлаб келадилар. Аввалда улар отларга миниб, устиларига тери ёпиниб, ўқ-ёй отиб келдилар, кейин милтиқ кўтариб варанг-варанг ўқ кўйиб айюханнос кўтардилар, у ёқдан-бу ёққа ҳалоқунинг итидай от қўйиб чопдилар. Сайғоқлар эса тўда-тўда бўлиб дам у ёққа, дам бу ёққа қочишар, ниҳоят, чексиз саксовулзорлар ичра ғойиб бўлишар эди. Ана, энди уларни топиб кўр-чи! Булар ҳам ўтиб, одамхудолар кейин сайғоқларни машиналарга миниб қира бошлашди. Худди бўрилар каби сайғоқларни аввал ҳолдан тойдириб, сўнг милтиқлари билан қирон солишди. Ундан ҳам ўтиб, одамхудолар вертолётларда учиб келишди, кейин сайғоқларни улар ўтлаб юрган ерлардан топишиб, белгиланган жойларига ҳайдаб, қуршаб олиб келишди, бу пайт ерда, машиналарда пойлаб турган мерганлар тезликни юз-юздан ошириб таъқиб қилишга тушар, вертолётлар эса тепадан уларга йўл ва нишон кўрсатиб турардилар. Машиналар, вертолётлар, тезотар милтиқлар зулмидан Мўйин-кумнинг ҳаёти остин-устун бўлиб кетди. Сайғоқлар учун охирзамон, қиёмат-қойим бошланди.

* * *

Урғочи бўри Акбара тепадан қулаган тошлар ва қор уюмларидан чўчиб ўзини орқага олди, қоронғи ўнғир сари тисарилди, елкасидаги ёллари тиккайиб, кўзлари ғира-ширада ваҳшиёна ўт сочиб, қандай бало келмасин, унга қарши сапчишга ҳозирланиб турди. Лекин у бекорга хавотирланган эди. Очик дашт ёмон. Унда тепангда қувалаётган вертолётдан ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсан, у тинмай, орқангдан қолмай, изма-из таъқиб қилиб келаверади, вертолёт паррақларининг қасирғаси, автоматдан дўлдай ёғилган ўқларнинг чийиллаши юрагингни азоб ва кўрқинч билан тўлдиради, ёруғ дунёда вертолётдан омонлик йўқ, қочиб қутуладиган, шўрлик бошингни пана қиладиган тешик-туйнук ҳам йўқ — шундай пайтда ер ҳам ёрилмайди, қувиб келаётганлардан жонингни қутқариб, ерга кириб кетаман десанг.

«Қиёмат» романидан

* * *

Ой ҳам чикди, мен ҳайдалган ернинг нариги томонида секин жилиб келаётган иккита шарпани сезиб қолдим. Бу кийиклар эди. Қаёққа кетишаётганикин? Эҳтимол, сув ичгани келишаётгандир. Кийиклар ҳайдалган ернинг чеккасига келиб, нефть ва темир хиди анқиб турган шудгорга ўтишга журъат этолмай, таққа тўхтаб қолишди. Улар кумуш ранг товланган ой нурида шу бўйича қимир этмай узоқ туришди. Шохлари тарвақайлаб кетгани эркак кийик, яғрини пастроғи урғочи кийик, ойдинда иккаласининг ҳам катта-катта кўзлари ялтираб турарди. Енгил бошларини сергаклик билан юқори кўтариб, бир-бирининг пинжига кириб туришарди. Улар шу тарзда узоқ қотиб турдилар. Кийикларнинг бу туриши: даштликка нима бўлди, эски сўқмоқ йўллар қаёққа йўқолди, қандай куч бу ерларни ағдар-тўнтар қилиб ташладийкин, деяётгандай эди. Улар ҳайдалган ердан ўтишга журъат этишолмади. Орқага қайтишди, хипча белларида ойнинг кумуш шўбласи хиёл акс этиб турарди.

«Бўтакўз» қиссасидан

* * *

Иссиққўл ўрмонларида буғуларга қирғин келди. Уларга шафқатсиз бўлишди. Буғулар қадам етмаган жойларга қочди, лекин у ерда ҳам қўйишмади. Овчилар тозиларни қўйиб пистирма томон ҳайдашар, ўзлари эса пистирмаларда беркиниб ётиб, яқинлашган буғуларни беҳато отиб олишарди. Буғуларни тўда-тўдаси билан қиришди. Шох бутоқлари энг кўп бўлган буғуни ким отарга гаров боғлашарди. Буғулар ғойиб бўлди. Тоғларни тарк этди. На тунда, на тонгда буғу овози эшитиларди. На ўрмонда, на яйловда унинг қандай ирғишлаб, қандай сапчишларини, шохларини елкаси устига ташлаб, парвоздаги қушдай жарликлардан қандай сакраб ўтишларини энди ҳеч ким кўрмасди. Бутун умри бўйи буғу нима эканлигини кўрмаган янги инсонлар туғилди. Фақат у ҳақидаги эртакларни эшитиб, қабрлар устидаги шохларни кўришди, холос.

«Оқ кема» қиссасидан

* * *

У эркин эди. Бирдан қил сиртмоқ унинг бошидан сирғалиб тушиб, бўйнида осилиб қолди. Сиртмоқ уни кўрқитиб юбормагунча, Гулсари нима гаплигини тушунмасдан туз ялашда давом этаверди. Бошқа отлар бўйинларига укрук ташланганида ўзларини ҳар ёққа ташлардилар, оёқларини кўтариб сапчирдилар, Гулсари бўлса қимир этмади. Лекин дарёга чопиб бориб сув ичгиси келиб қол-

ди. Бўйнидаги сиртмоқ эса тортилиб, уни тўхтатиб қўйди. Бунақаси сира бўлмаганди. Гулсари сапчиб ўзини орқага ташлади, кўзлари ола-кула бўлиб хириллай бошлади, сўнг шиддат билан олд оёқларини осмонга тикка кўтарди. Атрофдаги отлар бирпасда тумтарақай қочиб кетишди, шунда у ўзини қил арқонда ушлаб турган одамлар ўртасида кўрди. ... Ўтов ортида эса тун қоронғилигида бепоён чўл, кўз илғамас чўл ястаниб ётарди. Шу пайтда Гулсари отхонада тўс-тўполон қилаётган, отбоқарларга уйқу бермаётган эди. У отхонага — отлар қамокхонасига биринчи тушиши эди.

«Алвидо, Гулсари» қиссасидан

* * *

Қушлар куз келишини ҳам кутмасдан бу ўлкаларни биринчи бўлиб тарк эта бошладилар. Улар жазирама ёзнинг авж палласида гала-гала бўлиб ёки алоҳида-алоҳида, кечаси ҳам, кундузи ҳам учиб кетаётгандилар, ҳали бола очиб чиқмаган тухумларини ҳам ташлаб борардилар, қотиб улгурмаган бўйинларини зўрға чўзиб ёлвораётган, чумдукдан овқатланадиган полапонларига ҳам қарамай учиб кетаётган эдилар. Ҳаммадан кейин ҳатто ботқоқлик уккилари ҳам гумдон бўлишди, тунлари уларнинг қув-қувлаши эшитилмай қолди... Жониворлар тумтарақай бўлди...

Кечиринглар, ўтар қушлар! Бўлиб ўтган ваҳшийлик учун кечиринглар, бўлажак ваҳшийликлар учун кечиринглар. ... Қушлар, кетинг бу ердан, бу мудҳиш жойдан узоқ-узоқларга учиб кетинг.

*«Ҳаёт-мамонт» ҳикоясидан
(«Қизиқарли маълумотлар» сайтидан)*

1. Матнлар мазмунини идрок қилинг, қайта шарҳланг.
2. Турли асарлардан келтирилган парчаларни қандай мавзу ўзаро боғлаб турибди?
3. Матнларда қандай муаммо кўтарилган? Дарс мавзусига қандай алоқаси бор? Гуруҳларда ўзаро фикр алмашиб, музокараларда қатнашиб, муаммоларга ўз муносабатингизни билдилинг.

4. Ҳар бир гуруҳдан нутқ сўзлаш учун нотиқни танланг. Муаммони аниқлаб, унга ўз муносабатингизни билдирувчи оммавий чиқиш учун нутқни биргаликда ёзинг. Фикрларингизни тақдимот кўринишида (жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда) намойиш этинг.

5. Мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ турли тил услубларидан унумли фойдаланинг. Қайси услубдан фойдаланганингизни асослаб, унинг аҳамияти ҳақида тушунча беринг.

Қуйидаги вазифани бажариб келинг.

«Инсон табиатнинг ҳукмдори эмас, у ҳолда...» мавзусида маҳаллий газетага мақола ёзинг.

Услуб ва нутқ маданияти

Нутқнинг тўғрилиги, аниқ ва мазмундорлиги, ихчам ва қисқалиги, таъсирчанлигини ўрганадиган соҳа нутқ маданиятидир.

Нутқ маданияти адабий тилга хос бўлиб, адабий тил меъёрларига таянади.

Нутқнинг ифодалилиги талаффуз, урғу, лексика, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, услуб билан мустаҳкам алоқадордир. Демак, ифодалилик тил имкониятларининг ҳар хил соҳалари иштирокида юзага чиқади.

Нутқ маданияти сўзнинг маъноси ва маъно бўёқдорлигини тушунган ҳолда қўллаш, ортиқча сўз такрорига йўл қўймаслик, гапни грамматик жиҳатдан тўғри тузиш, фикрда мантикий изчилликка эришиш натижасида вужудга келади. Шунга кўра нутқ маданияти «нутқнинг тўғрилиги» дир.

Нутқ маданияти нутқий нуқсонларни аниқлайди ва уни тузатади.

Гапларда ноўрин ишлатиладиган сўзлар, диалект ва шевага хос сўзлар нутқ маданиятини бузади.

Нутқда ифодалиликка қандай эришиш мумкин?

Биринчидан, нутқ муаллифи тафаккурининг эркин, мустақил бўлиши. Сийқаси чиққан гапларга боғланиб қолган кишининг нутқи

юксак ифодалиликка эриша олмайди. Чунки бундай нотик эркин тафаккур қилмайди, нутқига шароитга муносиб ифодавий воситаларни кирита олмайди, улар устида ўйламайди, ўйлай олмайди.

Иккинчидан, нутқ муаллифи нима ҳақида сўзлаётганини, кимларга сўзлаётганлигини билиши, шунга қизиқиши, бепарво бўлмаслиги лозим.

Учинчидан, тилни, унинг ифода воситаларини, имкониятларини яхши билиш (бунга тил фанини билиш орқали эришилади).

Тўртинчидан, тил услублари (бадий, илмий, публицистик, сўзлашув каби) хусусиятлари, хоссаларини билиш.

Бешинчидан, нутқий малака устида мунтазам ва онгли машқ қилиш. Бунда олинган билимни малакага айлантириш муҳимдир. Сўзлаётганда киши узоқ ўйлаб нутқни ифодали қиладиган воситаларни топа олмайди. Буни вақт тақозо этмайди. Бу борада бизга малакамиз ёрдамга келади. У тезлик билан бизга нутқни ифодали қилувчи воситаларни топиб бериши, кераксиз воситаларни узоқлаштириши лозим. Аммо бунга қандай эришиш мумкин? Ўқиган бадий, илмий ва бошқа асарларнинг тилига онгли муносабатда бўлиш, тил воситаларини таҳлил этиш, ёдлаш, улардан фойдаланиб нутқ сўзлаш машқлари ўтказиш ифодали сўзлаш юзасидан малака ҳосил қилишнинг бирдан-бир тўғри йўлидир.

Олтинчидан, сўзловчининг ифодали сўзлашга бўлган онгли ишончи, руҳан тайёргарлиги. Киши ўзига-ўзи менинг нутқим ифодасиз, ночор ва қашшоқ, шунга кўра ёрқинроқ, ифодалироқ сўзлашим учун китоблар ўқишим, улардаги тилнинг ифода воситаларини, мақол, ҳикматли сўзларни, ибораларни ўрганишим зарур дея олиши керак.

Еттинчидан, тилда нутқнинг ифодалилигини таъминловчи воситаларнинг бўлиши. Улар тилда борлиги учун ҳам биз ўз нутқимизда ифодалиликка эришамиз.

КЎНГИЛ ДАРАХТИНИ КЎРКАМЛАШТИРИНГ.

Матн ҳақида маълумот

Бугунги дарсада:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиламиз;
- илмий ва публицистик услублар ва кичик усуллар (тезислар, репортаж, оммавий чиқиш)даги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиш) матнларни яратамиз;
- содда, содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

20-машқ. Матн мазмунини берилган иллюстрация орқали аниқланг. Сўнгра матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг.

Эътибор берганмисиз, боғбон мавсум бошланиши билан боғдаги дарахтларни тартибга келтириб, уларнинг қуриган ёки ортиқча шохларини қирқишга киришиб кетади. Нега? Бунга ҳожат борми? Бор.

Биринчидан, ҳаётий асари қолмаган шохлар кесилмаса, уларга замбуруғ тошиб, бу соғлом шохларга ҳам ўтиши, оқибатда бутун бир дарахтни касаллантириши табиий ҳол.

Яхши биламизки, ўсимликлар, ниҳоллар куёш нурини эмиб, суғорилмаса, но-буд бўлади. Аини дам минерал ўғитлар билан ҳам озиқлантирилади. Шунинг учун маълум бир тартиблар ўрнатиб, бу яшил гиёҳ ва ниҳолларни парваришлаб, кун сайин кузатамиз. Бу давом этаверса, бир кун келиб, ҳосилга кирибгина қолмай, баҳайбат танаси, шох-буталари жазирама куёшдан бизни асрайди. Унинг яшил барглари, анвойи гуллари кўзларимизни қувнатади.

Бокқа хайрихоҳлик қилгандек, ўз руҳимизни ҳам мўътадиллаштирадик, мақсадга мувофиқ иш бўлади. Борди-ю, эски, ярамас одатларимизни ташлай олмасак, бу газак олиб, кўп кўнгилсизликларга сабабчи бўлиши турган гап. Дарахтнинг тик ўсиши ўзига зиён бўлганидек, ёмон қилиқлар ўсиб кетмасидан, «қайчилаб» ташласак, ўзимизга фойда. Келажақда бу «кесилган» ёмон одатлар ўрнини яхши амаллар қилишга ундайдиган ақл-заковат «ўсиб чиқади». Бировлардан меҳр-муҳаббат, оқибат, қадр кутишдан аввал ўзимиз мана шу фазилатларни намоён этишимиз зарур.

Хўш, барча ярамас одатларимизни таг-туғи билан «қирқиб» ташладик, дейлик. Энди-чи? Энди ҳаётнинг эзгу ва яхши томонларига қараб, шундан нафас олишимиз, яхши одамлар билан кўпроқ суҳбатда бўлишимиз керак. Токи кўнгил боғимиз ям-яшил бўлиб яшариб, ҳамманинг дил баҳрини очсин, қувонч келтирсин.

(«Замонавий ривоятлар»дан)

1. Матннинг тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқланг.
2. Матннинг асосий ғоясини аниқланг. Матнга сарлавҳа қўйинг.
3. Матн мазмунини қайта ҳикоя қилинг.
4. Матннинг тезисини ёзинг.
5. Сўнги абзацни кўчириб ёзинг. Ундаги гаплар ва гаплардаги сўзларнинг ўзаро боғланишини кўрсатинг.

Гапларнинг мазмун ва грамматик жиҳатдан ўзаро бирикиши **матн** деб аталади. Матнда гапларнинг боғланиши воситаси гаплар ва улар таркибидаги сўзларнинг тартиб билан жойлашишидир.

Матн таркибидаги гаплар умумий мавзу билангина боғланиб қолмай, балки асосий фикрни талқин этувчи маълум ғояга ҳам боғлиқ бўлади.

Матннинг асосий ғояси унинг ўқувчи ёки тингловчини қандай йўналишга чақиришига, нимага ўргатаётганига, нима учун ёзилганига боғлиқ бўлади.

Матннинг асосий ғояси маълум асар номида, сарлавҳасида ёки матнда келтирилган гапларнинг бирортасида ифодаланиши мумкин.

«Эрталаб ўрнингдан туриб, юз-қўлингни ювдинг ва ўзингни тартибга келтирдинг – энди дарҳол ўз сайёрангни тартибга келтир».

А.Экзюпери

21-машқ. Матн сарлавҳасига эътибор беринг. Матн нима ҳақда? Сарлавҳа бўйича муаллифнинг кўзқарашини олдиндан шарҳлаб кўринг.

ТАБИАТ ВА ИНСОН ҚАЛБИ: БОҒЛАНИШ ВА УЗИЛИШ

Инсон истайдими, йўқми – табиат билан бир тану вужуд ҳисобланади. Инсон табиат билан ҳам қалбан, ҳам жисман боғланган. Ҳатто, чирмаб, чандиб боғланган.

Табиатдаги ўзгаришлар, турли ҳодисалар инсоннинг ақлига, ҳиссиётига ва танасига кучли таъсир қилади. Масалан, чакмоқ чакса қўрқиб кетасиз; илиқ ёмғир ёғса, қалбингизда романтик кайфият уйғонади; zilзила, сув тошқини ёхуд бўрон бўлса, даҳшат ичида қоласиз; осмондаги булут тарқамай тураверса, юрак сиқилиб кетади. Табиат ва руҳият бунчалик бир-бирига сирдош бўлмаса!

Аслини олиб қараганда, инсон жисми табиат тилини тушунмайди.

Келинг, таҳлил қиламиз.

Инсон фаровон яшашни истади. Тоғларни портлатди – тилла олди. Ерни ўйди – нефтни ичди. Океанга кирди – уни захарлади. Ўрмонни кесди – ҳавони «ўлдирди». Хайвонларни кирди, қушларни отди, балиқларни коворди – хуллас, вужуди ором олиши учун табиатнинг доду фарёдини эшитмади. Аммо аслида инсон қалби табиат тилини тушунади. Табиатнинг жони оғриганини ҳис қилади. Инсон қалби ва руҳи билан ёлғиз қолганида табиат бағрига чиқиб кетгиси келади.

Қизиқ ҳақиқат: инсон нафсига кул бўлгани сайин табиатни ҳалок қилади. Инсон руҳоний жиҳатдан юксалгани сайин табиатни асраб-авайлайди. Жисм истаги билан табиатга зарба берган инсоннинг жисми бугун озурда. Энди у тоза қалб билангина табиатни қутқариши мумкин.

Тошкент шаҳридаги Қўйлик деган жойни биласиз. Ўша Қўйликдаги кўприк устидан ўтиб борсангиз, Бектемир тумани келади. Ундан ҳам ўтасиз. Қумовул, Қорасув, Тўйтепа ва Пискент.

Тўйтепадан кейин Биргалик, Ўртабўз деган қишлоқлар бор. Шу қишлоқлар тугаб, катта дарёга дуч келасиз. Бу аслида Оҳангарон дарёсининг бир ирмоғи...

Дарёнинг тошадиган ва қуриб қоладиган мавсуми бор. Шу дарёнинг қуйилиши – Тошкент денгизида. Сиз то Пискент шаҳрига кириб боргунча дарёнинг устидан солинган кўприқдан ва камида икки-уч километр келадиган йўлдан ўта-

сиз. Шунда икки тарафдаги камишзор ва дарахтзорни кўрасиз. Ўртада йўл: икки ёғи ёввойи табиат. Аммо айна пайтда ёввойи табиат «ёвош» тортиб қолган. Чунки дарахтлар қуриб, кесилган. Қамишлар камайган. Дарёнинг соҳили – шағал. Чим. Кум. Қачон қарама, катта машиналар шағалга, кумга ёки чимга тўлдириляётган бўлади.

Пискентга борар эканман, ҳар доим шу жойдан ўтаётиб руҳимга енгиллик киради. Ўзимни жуда яхши ҳис қиламан. Аммо охирги сафар ташвишга тушиб қолдим: дарахтлар камайиб, камишлар йўқолиб кетяпти. Эртага нима бўлади? Ёши катталар йўл ва кўприк тушмасидан аввал, бу ер чинакам ўрмон бўлгани ҳа-

қида айтишади. Ёввойи ҳайвонлар ўйноқлаб юрган. Бу – ҳақиқат. Лекин ҳозир ғариблашгандан ғариблашяпти. Нима қилиш керак? Камина ўйладикки, дарахт экиш керак. Ўзимизнинг соф ўзбекона дарахтларни экиб ташлаш керак. Балки терак, балки қайрағоч ёки умуман бошқа турдагисини... Ана шундай бу жой сал «ўзига келса керак...»

Камина кичкина одамман. Билмадим, бу гапимга ким кулоқ осадди? Лекин кулоқларини «осишмаса» ҳам, катта одамлар бу ҳақда бир ўйлаб кўришса бўларди... Очиғи, болалигим ва ўсмирлигим излари қолган бу макондан ўзига хос табиий файз, тароват кетиб қолиши менга алам қиляпти...

Ақром Малик

1. Матннинг услуби, тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқланг.
2. Матнда муаллиф қандай муаммони кўтарган?
3. Матннинг асосий ва иккинчи даражали ахборотларини аниқлаб, қуйидагича ажратиб ёзинг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотли иккинчи даражали ахборот

4. Муаллиф кўтарган муаммо сиз яшаётган кўча, қишлоқ, шаҳар (вилоят)да ҳам мавжудми? У ҳолда муаммонинг моҳиятини белгиланг ва бу ҳақда оммавий чиқиш учун нутқ тайёрланг.

5. Сиз кўтараётган муаммонинг ҳал қилиш йўллари тавсия этиб, тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

Матнда гаплар мазмунан бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлади, бири иккинчисига боғланиб, занжирли боғланиш ҳосил қилади. Матн таркибида гаплар бир-бири билан такрорий ёки ўзакдош сўзлар, олмошлар ва тилнинг бошқа воситалари орқали боғланиши мумкин. Масалан, *лаёқат билан – лаёқатсиз, мактаб томон – мактабга, сўзим – шу каби.*

Матн таркибидаги сўзлар айрим ҳолларда сўзлар занжирисиз ҳам ўзаро боғланиши мумкин. Бундай ҳолда матн таркибидаги барча гаплар, иккинчи гапдан тортиб, то сўнгисигача мазмун ва грамматик жиҳатдан биринчи гапга боғланган бўлиши керак. Бу гаплар биринчи гапнинг мазмунини ривожлантириш ва ойдинлаштириш учун хизмат қилади. Бу каби ҳолатларда гаплардаги бош бўлақларнинг тартиби биринчи гапдаги каби одатдаги тартибда бўлади. Бундай боғланиш тўғридан-тўғри боғланиш дейилади.

«Кўнгил дарахтини кўркамлаштирайлик» мавзусида оммавий чиқиш учун ахборот, саволлар тайёрлаб келинг.

ТИЛ ЭКОЛОГИЯСИ

Матнда гапларни боғловчи лексик воситалар

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарҳлаймиз;
- матндаги бадий-тасвир воситалари ва бошқа усуллардан тушуниб фойдаланамиз;
- аргументли/далилли эссе ёзамиз, публицистик, бадий адабиётда кўтарилган муаммони муҳокама қиламиз ва таҳлил этамиз, мазкур муаммони ҳал этишда шахсий тавсиялар тақдим этамиз ва асослаймиз;
- содда, содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

Матнолди топшириқлар:

Қуйидаги тасвир бўйича унинг моҳиятини очиб берувчи 5та савол тузинг.

ЭКОЛОГИЯ

• АТРОФ-
МУҲИТНИНГ
ТОЗАЛИГИ

ҚАЛЪ
ЭКОЛОГИЯСИ

• ҚАЛЪНИНГ
ПОКЛИГИ

ТИЛ ЭКОЛОГИЯСИ

• ТИЛНИНГ
СОФЛИГИ

22-машқ. Матн билан танишинг.

Жудаям гўзал бир аёл кеманинг палубаси томон чикди. Кемадаги барча йўловчилар унга тикилганча, завқ ва ҳайратда қотиб қолишди. Йигитлар унинг табассумини ва бир оғиз сўзлашини кутишар эди... Ва ниҳоят, у... белини орқа эшик ёндорига ишқалаб, иссиқдан бўғриққан чиройли юзини оппоқ дастрўмолча билан артиб, сўзга кирди:

– Уфф, ховво бирам исиииб кеттиееейй! Яна карасин билан сасиииб кетиптию жаа ...

Аёлнинг гўзаллигига мафтун бўлиб, илҳомланиб турган одамларнинг бирдан кайфиятлари тушиб кетди ва кўнгиллари қолган ҳолда яна ўз ишлари билан машғул бўлдилар.

М.Горький
(Муаллиф таржимаси)

1. Қандай ўйлайсиз, ушбу матнда қандай мавзу кўтарилган?
2. Сизнингча, тил экологияси нима?
3. Тилнинг софлиги-чи? Муҳокама қилинг.
4. Матн таркибидаги сўзларнинг барчаси тил меъёрига жавоб берадимиз?
5. Матн таркибидан кемадагиларнинг кўнглини қолдирган жумлани топинг.
6. Ёзувчининг мақсади нима эди? Фикрингизни хулосаланг.

7. Юқоридаги муҳокамалар асосида фикрларингизни жамлаб, «Гўзаллик нимада?» мавзусида баҳсга чорловчи эссе ёзинг.

8. Мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ тил услубларидан фойдаланинг. Эссе матнида бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланинг ва услубларнинг нутқимиздаги аҳамиятини тушунтиринг.

Қалб гўзаллиги хунук танага ҳам кўркамлиқ бахи этади, шунингдек, қалб бемаънилиги энг ажойиб қиёфага ва таннинг энг дилбар аъзоларига қандайдир алоҳида доғ туширадики, улар бизда чексиз ижирганиш уйғотади.

Матнда гаплар бир хил сўзни қайта такрорлаш ёрдамида ҳам боғланиши мумкин. Масалан, тоғда – тоғларнинг, дарс – дарсда каби.

Гаплар бир-бири билан синоним сўзлар ёрдамида боғланади. Масалан, *катта, буюк, улуг, улкан* каби сўзлар гаплар таркибида кетма-кет учрайди.

Матнда синонимлардан фойдаланиш бир турдаги сўзларни ўринсиз такрорланмаслик учун имкон яратади. Нутқ ифодаловчи шахс айнан шу сўзнинг маъносини берувчи синонимлардан фойдаланиб, ўз нутқини мазмунли бўлишига эришади.

Матн таркибидаги гаплар ўзаро антоним сўзлар воситасида ҳам боғланади.

Масалан: *Табиатнинг дўстлари кўп. Душманлари деярли оз.* Матндаги бундай боғланиш воситалари **лексик такрорлаш** деб аталади.

23-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг.

Кейинги пайтларда рус-ўзбек икки тиллигининг жамиятда ривожланиши ўзининг маълум ижобий томонлари билан бирга, ўзбеклар нутқида варваризмларнинг кўпайиб боришига олиб келди. Кўпгина кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, маъқул сўз қидиришда эринчоклик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шаклларини билмаслиги, айрим ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намоён этишга интилиши орқасида варваризмлар нутққа кириб келди: «Эрталаб звонить қилдим», «Эртага экзамен сдавать қиламан», «Ўша приемнида ишлаётган йигит жуда симпатичний экан», «Мана шу заявлениюга подпись қўйиб бераркансиз»,

«Гўшти законний оформить қилиб обкелишди», «Обшитада турамиз» каби. Бундан нутқ тингловчига тўла етиб бормаганидан ташқари, унинг иззат нафсига тегади, ранжитади, сўзловчига нисбатан масхарали кулги қўзғатади. Қуйидаги парчага диққат қилинг. Унда ёзувчи ўз қахрамонини ўз тили орқали фош этмоқда:

«Ўшанда Бўстон чўлоқ бир арбузни «ёр-ёр» билан кўтариб кепқолди. Гузарда бўғизлаб едик. Кечаси азобини тортгандан кейин билдимки, пўчоғидан уруғигача ғирт дори экан. Мана сенга электрапикация плюс химизация! Ана шундан тажангланиб, передавуЙ гражданский рухда ўткир нарса ёздим:

Магазинга келибди арбуз, э маладес,

Сотибди уни Назар кўк кўз, э маладес...

Ўзингга маълум, почерким анча бепардоз. Охири битта машқимни Бухалчанинг неварасига диктупка қилиб, «Ёш куч» га қараб ҳайдадим. Вот, асосий масала қаерда... Ижодкор айна моментда любой нарсани пайқайди».

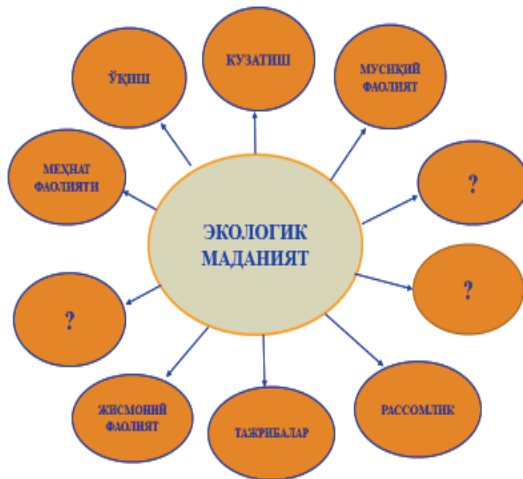
Т.Қудратов

1. Матн устида ишланг. Матннинг услуби, типи, тилини таҳлил қилинг. Матн таркибидаги кўчирма гапларга изоҳ беринг. Муаллиф томонидан қандай муаммо кўтарилган ва у муаммонинг қалб экологиясига қандай алоқаси бор? Фикрингизни тақдимот кўринишида ифодаланг.

2. Қуйидаги тасвирни сўзлатинг. Бўш доирачаларда яна қандай сўзларни қўшган бўлар эдингиз? Тўлдиринг. Тасвир бўйича содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларидан фойдаланиб, матн тузинг. Тиниш белгиларига риоя қилинг. Тузган матнга сарлавҳа қўйинг.

Тил экологияси – она тилини сақлаш, унинг сўз бойлиги, софлиги, саломатлиги, тилнинг яхлитлиги ҳақидаги фан; унинг миллат маданияти билан боғлиқлиги, сўз қудрати, унинг ижодий салоҳияти, биосфера билан муносабати, жонли табиат билан алоқаси ҳақидаги фан; бу, ниҳоят, сўзнинг маънавий аҳамияти ҳақида тушунча, инсон шахси, одамларнинг табиати ва тақдири, олий маънавий борлиқ билан чуқур муносабатидир.

Қуйидаги чизмага изоҳ бериб, фикрингизни ифодаланг, матн тузинг. Хулоса чиқаринг.

**ТИЛ СОФЛИГИ → ҚАЛБ ПОКЛИГИ →
АТРОФ-МУҲИТ ТОЗАЛИГИ**

ҲАЁТ СИМФОНИЯСИ

Матн мавзуси ва режаси, эпиграф.

Бугунги дарсада:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этиш, муаммоларни ҳал қилиш йўллари излаймиз;
- ўқилган матн бўйича тадқиқот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодалаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиш) матнларни яратамиз;
- синтактик меъёрларга риоя қиламиз.

Эҳсон эҳсонга борур,
Иймон иймонга борур.
Бу дунёда мезбон йўқ,
Меҳмон меҳмонга борур.

Абдулла Орипов

24-машқ. Матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг. Матн сарлавҳасига изох беринг.

Ҳаёт симфонияси

Ҳаёт симфония кабидир. Уни кечираётган ҳар бир онгли мавжудот эса ушбу гўзал асарда ўз ролини бажараётган мусиқа асбобига ўхшайди. Ҳеч бир асбоб ўзга бир асбоб учун ёзилган оҳангни куйлаб бера олмайди. Ҳар бири ўзига хос, такрорланмас хусусиятга эга.

Агар биз мана шу мусиқий асар ижро этиладиган жараёнда ўз «рол»ини бажараётган асбоблар сингари ўз «оҳангларимиз»ни таратсак, шубҳасиз,

ҳамоҳангликни сақлаган бўламиз. Агар шу мусиқа асбоблари сингари бизга кўринмаётган, аммо барчамизни бошқариб турган буюк Дирижерга қулоқ солсаккина, Ер шари симфониясини муваффақиятли, айна дам юксак даражада бажарган бўламиз.

Тасаввур қилинг, асбоблардан бири ўзи чалаётган ноталардан бирини адаштириб юборса, мувозанатидан оғиб, кейинги ҳаракатини унутади ва оқибатда, бошқаларга халақит бера бошлайди. Бу энди такрорланмас гўзал мусиқий асар эмас, шунчаки хашаки, бўғиқ овоз бўлади-қолади. Бу асардан энди на бахт, на қувонч топа оласиз? У ҳамма учун мавҳум, хира, мубҳам овозлар тўпламига айланади.

Агар мусиқий асбоб ўзга бир асбобнинг куйини «ўғирлаб», уни ўзиники қилиб олса ва шу оҳангни таратишда давом этаверса, унда симфонияда у ўз «йўлини» йўқотгани, бинобарин, энди бу «оламда» унинг керак эмаслиги маълум бўлади-қолади.

Сиз қайси йўлдан боряпсиз? Кўнглингиз буюрган ва орзу-умидларингиз ушалиши аниқ бўлган йўлданми ё бировлар босган изларданми? Сиз ҳаёт симфониясида ўз куйингиз ва овозингизга эгамисиз? Ўз ролингизни аниқ ва тўғри бажара оляпсизми? Унда сизни табриклайман. Сиз ҳақ йўлда экансиз!

(«Замонавий ривоятлар»дан)

1. Матн мазмунини аввал жуфтликда, сўнгра гуруҳда муҳокама қилинг. Асосий ахборотни ажратиб олинг ҳамда майда тафсилотларни белгиланг.

2. Матннинг режасини тузинг. Матнга қандай эпиграф танлаган бўлар эдингиз? Эпиграф танлашда нималарга таяниш зарурлигини изоҳланг.

3. Сўнги хатбошида берилган саволлар устида ишланг. Гуруҳда биргалашиб жавоб ёзинг.

4. Ушбу матнни ўрганиш давомида олган ахборотнинг сиз учун зарур эканлигини тасдиқловчи икки далил келтиринг.

5. Матнга тезис ёзинг.

6. Матн бўйича қуйидаги жадвални тўлдилинг. Бадиий тасвир воситаларининг нутқдаги аҳамиятини изоҳланг.

Бадиий тасвир воситалари	Мисоллар (матн таркибидан)	Матндаги роли

25-машқ.

Кўнгил ойнасини артиб туринг

Бир оила шаҳар марказидаги кўп қаватли уйларнинг бирига кўчиб келди. Янги хонадон бекаси эрталаб азонда уйғониб, ташқарига боқди. Қараса, кўшни аёл ювилган кирларини дорга ёйиш билан банд.

– Ё тавба, анави аёлнинг кирлари ҳечам «очилмабди», чала ювганми, дейман, – деди киноя оҳангида. Унинг бу гапларини эшитган эри лом-мим демади.

– Кўшнимнинг совуни сифатли эмасдир. Эҳтимол, кир ювишни билмас. Унга кир ювиш қанақа бўлишини бир ўргатиб қўйсам бўларкан. Шу тариқа ҳар сафар ҳалиги кўшни аёл дорга кир ёйганда, шу суҳбат такрорланаверди, эр эса бепарво.

Ажиб ва мунаввар кунлардан бирида аёл дераза оша ташқарига боқди-ю, беихтиёр кичкириб юборди:

– Вой, мана қаранг! Бугун у кирларини топ-тоза қилиб ювибди-ку. Бирорта ғубор кўринмайди-я! Ниҳоят кўшним кир ювишни ўрганиб олибди, қойил!

– Йўғе, – дея сокинлик билан жавоб берибди эри, – мен шунчаки барвақтроқ туриб, дераза ойнасини ювиб-тозалаб қўйдим, холос...

Ҳаётда ҳам худди шундай! Ҳаммаси атрофимиздаги воқеа-ҳодисаларни кўрсатиб турган ўша дераза ойнасига боғлиқ. Аввало, бировларни таҳқирлаш ёки улардан бирор айб топишдан олдин ўзимизнинг кўнгил ойнамизга боқайлик. Дилимизни ҳар қандай чанг ва ғуборлардан тозалайлик. Қачонки, қалб ойнамиз покиза экан, дунё бизлар учун шунчалик ҳикматли кўринаверади. Зеро, иллат излаганга иллатдур дунё.

(muslim.uz)

1. Матнда қандай муаммо кўтарилган? Матндаги ахборотнинг долзарблиги нуқтаи назаридан баҳоланг, ўз муносабатингизни билдиринг.
2. Матндан ижобий муносабатни билдирган сўзларни аниқланг.
3. Матндан салбий муносабатни ифодаловчи сўзларни топиб кўчиринг.
4. Матн услубини аниқланг.

5. Ўқилган матн бўйича тадқиқот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодаланг. Ўзаро савол-жавоб учун 3тадан очик ва ёпиқ саволлар тузинг.

Саволлар	Фаразлар
Калит сўз ва сўз бирикмалари: қўшни аёл, ювилган кирлар, тоза ойна, кўнгиш ойнаси	
1.	
2.	

26-машқ. Қуйидаги цитаталарни кўчиринг ҳамда мазмунини муҳокама қилинг. Ҳар бирининг асосий моҳиятини ва муаллиф кўзқарашини изоҳланг.

1. Қалб экологияси – бу ҳар бир одамнинг ўз иши. Сен – бу сенинг хатти-ҳаракатинг, ундан ўзгаси йўқ... (А.Экзюпери). 2. Агар инсон аввал бошданок соф қалбли бўлса, у тўғри йўлдан асло тоймайди. 3. Маълум бир мансаб, мавқега эришиш муваффақияти 85% сенинг шахсий фазилатларинг ва оқилона хатти-ҳаракатларингга боғлиқ. Фақат 15 фоизигина профессионаллик билан белгиланади. Сен ўзингга ўзинг ёрдам беришинг мумкин! 6. Мен ўзимга севимли машғулот топиб олдим: табиатда инсон қалбининг гўзал томонларини излаш ва кашф этиш (М.Пришвин). 6. Инсон қалби унинг ўлимига қадар ривожланиб боради (Гиппократ). Руҳ буюклиги барча одамларга хос бўлиши керак (Сенека). 7. Шуни ёдда тутиш лозимки, инсон табиатнинг узвий бир қисми, демакки, унинг гултожи ҳамдир. 8. Инсон қалби унинг ишларига боғлиқ белгиланади (Г.Ибсен).

II. Мулки борлиқ ичра бир маҳал
Кўрксизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал
Олам аро инсон яралган.
Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўкар ҳамон.
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.

Э.Воҳидов

Матн мавзуси, режаси ва эпиграф

Ҳар қандай матн бирор мавзу асосида тузилади. Матннинг мавзуси – бу мазкур матнда ким ёки нима ҳақида фикр юритилаётганини ифодалайди.

Кўп ҳолларда матннинг мазмуни унинг мавзусидан англашилиб туради.

Матннинг номини ифодаловчи ҳар бир сўз ўзича бирор аҳамият касб этади.

Масалан: «Баҳор», «Эрта баҳор», «Мени завқлантирган эрта баҳор» деган мавзулар бир-бирига яқин маънони англатгани билан воқеа-ҳодисани ифодалаш кўламига кўра ҳар хил.

Матнга мавзу танлашда фикрни шундай қуриш керакки, ундаги ҳар бир гап матннинг мавзусини ёрқин ифодаласин.

Мавзу (матн, иншо, оғзаки нутқ) кенг (умумий) ва тор (аниқ) бўлиши мумкин. Масалан: Табиатни қўриқлаш – кенг мавзу; Болалар дарёга чўкаётган куённи кутқарди – тор мавзу.

Кенг мавзу ўз ичига тор мавзуларни қамраб олади. Тор мавзу эса кенг мавзунинг бир бўлаги сифатида ифодаланади.

Демак, тор мавзулар кенг мавзунинг режаси ҳисобланади.

Оғзаки ёки ёзма фикрни ифодалаш учун унинг режаси, яъни, унда зарур ҳисобланган бош масалалар аниқланади. Уни қандай ҳикоя қилиш, мазмуний боғланиш, бир бўлимдан иккинчисига ўтиш кабилар режалаштирилади. Шунга кўра режа икки хил тузилади: содда режа ва мураккаб режа.

Мураккаб режа содда режадан ўзининг матннинг маълум бўлагини ифодалаб, бир неча бўлимчаларни бирлаштирган сарлавҳалардан иборат бўлишига кўра фарқ қилади.

Мураккаб режа билан ишлаш материални гуруҳлаш, тўплаш ва изчиллаштиришга ўргатади. Мураккаб режа тузишда тиниш белгиларининг ишлатилишига ва бош ҳарфларнинг ёзилишига алоҳида эътибор бериш керак.

Матн мазмунини тўғри тушунтириш ҳамда асосий фикрни ифодалаш мақсадида эпиграфдан ҳам фойдаланиш мумкин. Эпиграф – бу муаллифнинг сарлавҳадан кейин келтирилган цитатаси, шеъри ёки мақоли.

Қуйидаги матннинг услуби, типини ўзгартириб, қайта ёзма баён этинг. Матн мазмуни юзасидан Эта очиқ ва Эта ёпиқ саволлар тузинг. Матн мазмуни бўйича хулоса чиқаринг, фикрингизни ёзма баён этинг.

ҚОҚИ ЎТ

Бир одам уйи ёнида чиройли майсазор барпо қилибди. У ердаги майсалар кишин-ёзин ям-яшил бўлиб турар экан.

Бир йили баҳор келиши билан майсазордан қоқи ўтлар ўсиб чиқибди. Ўтлоқ сап-сарик гулларга тўлибди. Бир кундан кейин эса майсазор оппоқ момоқаймоқларга бурканибди. Бу ўзгариш майсазор эгасига ёқмабди. У қоқигулларни юлиб ташлабди, лекин улар яна чиқиб келаверибди. Майсазор эгаси улардан қутулиш учун ўзи билган ҳамма усулларни қўллаб кўрибди, лекин фойдаси бўлмабди. Шунда у Қишлоқ хўжалиги бошқармасига хат ёзиб, унинг якунида: «Мен ҳамма усулларни қўллаб кўрдим, энди нима қилишим мумкинлиги ҳақида менга маслаҳат беринг», дебди. Бошқармадан унга жавоб хати келибди. Унда: «Энди сизга уларни севиб қолишни маслаҳат берамиз», деб ёзилган экан.

ИНСОН ҲАЁТГА МУҲАББАТ БИЛАН ЁНДАШСА, УНДАГИ ГЎЗАЛЛИКЛАРНИ ТЕЗРОҚ ИЛҒАЙ БОШЛАЙДИ.

**ИНСОН ЎЗ ҚАЛБИГА ЖАННАТНИ ЖО АЙЛАБ ЯШАСА,
ШУНДАГИНА БУТУН ЕР ЮЗИНИ ЖАННАТГА
АЙЛАНТИРИШИ МУМКИН.**

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Қайси гапда имловий хатога йўл қўйилмаган?

А. Юртимизда йилдан-йилга истеъдодли ёшлар сафи кенгайиб бормоқда.

Б. Масъулиятли топшириқ кўпинча шу бўлинмага топширилар эди.

С. Ватан равнақи йўлида ғайрат билан меҳнат қилаётган юртдошларимизни олқишлайлик.

Д. Қозоғистон Республикасида 1-май Бирдамлик куни деб эълон қилинган.

2. Сўз имлосида содир бўладиган фонетик ўзгаришлар тўғри изоҳланган жавобни аниқланг.

А. «к» ва «қ» ундоши билан тугаган барча сўзларга эгалик шакллари қўшилганда товуш алмашиши кузатилади.

Б. Келишиқ қўшимчалари қўшилиши натижасида сўз асосида товуш алмашиши билан боғлиқ фонетик ўзгариш кузатилиши мумкин.

С. Айрим феълларга нисбат қўшимчаси қўшилиши натижасида товуш тушиши билан боғлиқ фонетик ўзгариш кузатилиши мумкин.

Д. Айрим феълларга ўтган замон сифатдош шакли қўшилганда феъл асосида фонетик ўзгариш кузатилади.

3. Қайси жавобда берилган гаплар жуфтлигида ўзаро маънодош сўзлар қатнашган?

А. Кечкурунлари шаҳар яна ҳам чиройли бўлиб кетаркан.

Камтаринлик ҳам инсон ҳуснини яна-да оширар экан.

Б. Оҳ, гўзал Фарғонанинг ҳусни бугун қандоқ эмиш...

Фавворалар шаҳримиз кўркини кўз-кўз қилиб турибди.

С. Бу йигит жуда танти экан.

Қўшнимиз эрка ўғлини еру қўкка ишонмайди.

Д. Хонага бир норғул йигит кириб келди.

Салимжон болалигида жуда нимжон эди.

4. Ёшлигинг ғанимат, болам, ўсиб, ун,

Чиқарма беҳуда садо ҳамда ун.

Кўр, қуёш тигида ва тегирмонда

Ўзилиб сўнг азиз бўлди буғдой – ун.

Ушбу парчада ажратиб кўрсатилган сўзлар хақида берилган қайси фикр тўғри?

А. 1- ва 2-мисрадаги сўзлар бир хил туркумга мансуб сўзлар сифатида ўзаро омоним саналади.

Б. 2- ва 4-мисрадаги сўзлар ҳар хил туркумга мансуб сўзлар сифатида ўзаро омоним саналади.

С. Улар бир хил ва ҳар хил туркумга мансуб сўзлар сифатида ўзаро омоним саналади.

Д. Улар бир сўзнинг турли маъноларини ифодаловчи сўзлар саналади.

5. Ўшик ғирч этиб очилди-да, рухсат сўраб Алишернинг укаси Дарвешали кирди.

Ушбу гапнинг турини аниқланг.

А. Қўшма гап

В. Боғланган қўшма гап

С. Боғловчисиз қўшма гап

Д. Эргашган қўшма гап

6. Билагги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар. Ушбу мақолдаги эга қайси жавобда кўрсатилган?

- А. Билагги, билими
- В. Зўр
- С. Бирни, мингни
- Д. Билагги зўр, билими зўр

7. Мақола қайси услубда ёзилади?

- А. Бадиий услубда
- В. Публицистик услубда
- С. Илмий услубда
- Д. Расмий услубда

8. Тире қўйилмайдиган жавобни топинг.

- А. Тил – юракнинг калитидир.
- В. Ватанимиз – онамиз, меҳнат – бахт дурдонамиз.
- С. Бекорчилик – ҳар қандай номаъқулчиликларнинг онаси.
- Д. Қўполлик – руҳий қашшоқлик.

9. Эга иштирок этган гапни аниқланг.

- А. Йўк, Арслонбек ака, буни атайин қилган эмассиз.
- В. Арслонбек ака, ифвогарнинг гапига ишонманг.
- С. Бек ака, узоқ вақт танқид кўрмай нозик бўлиб қолибсиз.
- Д. У ишни шовқин солмасдан, қизишмасдан яхшилиқча битирмоқчи эди.

10. Тиниш белгиларининг ишлатилиш қоидалари тилшуносликнинг қайси бўлимида ўрганилади?

- А. Услугуносликда
- В. Пунктуацияда

С. Синтаксисда

Д. Фонетикада

11. Мажлис баённомаси қайси услубда ёзилади?

А. Бадиий услубда

В. Расмий услубда

С. Сўзлашув услубида

Д. Оммабоп услубда

12. Тор мавзулар ... ҳисобланади.

А. Кенг мавзунинг режаси

В. Эпиграф

С. Мураккаб режа

Д. Содда режа

III

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТ. ИНТЕЛЛЕКТ МИГРАЦИЯСИ

«Эмиграция – масъулият масаласи. Кимдир бу болалар олдида жавобгарликнинг бир шакли: кетсам, шунда болалар яхшироқ яшайдилар, деб ўйлайди. Аммо менимча, масъулият – бу болаларимнинг шу ерда қолишига эришиш».

А. Навальный

МИГРАЦИЯ, ЭМИГРАЦИЯ, ИММИГРАЦИЯ

Нутқ типлари ҳақида умумий маълумот

Бугунги дарсда:

- ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий, ижтимоий-иқтисодий ва таълимий-илмий соҳалар доирасида оммавий чиқишлар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- коммуникатив масалаларга боғлиқ ўқишнинг турли кўринишларидан фойдаланамиз;
- мақсад, мақсадли аудитория, мулоқот вазиятларини ҳисобга олган ҳолда матнда бор камчилик, нуқсонларни тузатиб, таҳрир қиламиз.

27-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Куйидаги тасвирни сўзлатинг. Мазмунини ёритиб, яхлит матн тузинг. Қандай муаммо кўтарилган? Хулоса чиқаринг.
2. Ушбу мавзу доирасида оммавий чиқиш учун батафсил монолог тайёрланг. Синфга тақдим этинг.

Миграция

Миграция бу бир ёки бир гуруҳ одамларнинг бир шаҳар, ҳудуд ёки мамлакатдан бошқасига кўчиши. Миграция янги жойда доимий ёки вақтинча қолиш учун ички ёки ташқи чегаралар орқали ўтиш билан бирга бўлиши мумкин.

Ушбу тушунчани турига, типига, шаклига, сабабига ва босқичига қараб таснифлаш мавжуд.

Миграция ташқи ва ички бўлади.

Ўз навбатида, ташқи миграция *эмиграция* ва *иммиграцияга* бўлинган. Иккала тушунчанинг ҳам деярли бир хил сабаблари бор, чунки бир шахснинг ўзи ўша мамлакатдан чиқиб, эмигрант бўлиб қолади ва бошқа давлатга доимий яшаш учун кирган киши иммигрантга айланмайди.

«**Эмиграция**» атамаси лотинча «кўчаман» деган маънони англатади ва шахсий, сиёсий, иқтисодий, диний сабабларга кўра (кўчиб келган ўша мамлакатга боғлиқ сабаблар) бошқа жойга кўчишни англатади.

Одатда, бу унинг фуқаролиги мамлакатидан ташқарида бир марталик саёҳат эмас. Бундан ташқари, фуқаро ўз ватанидан ва фуқаролигидан воз кечиши шарт эмас.

Иммиграция – бу қарама-қарши тушунча бўлиб, лотинча «кўчиб келиб, жойлашмайман» деган маънони англатади. Бу чет эл фуқароларининг доимий ёки узоқ муддат қолиш учун мамлакатга кириш жараёни.

1. Матнни изланиб ўқинг. Матнда бор камчилик, нуқсонларни аниқланг, тузатинг ва таҳрир қилинг. Матнни кўчиринг.
2. Матн мазмунини ёритувчи саволлар тузинг.
3. Матн типини аниқланг. Унинг типини ўзгартириб, қайта баён этинг.

Нутқ типлари ҳақида умумий маълумот

Нутқ икки хил – оғзаки, ёзма шаклларда бўлади. Биз гапирганда ва эшитганда нутқнинг оғзаки шаклидан фойдаланамиз; ёзганда ва ўқиганимизда нутқнинг ёзма шаклидан фойдаланамиз.

Нутқ баён қилишнинг, асосан, ҳикоялаш, тасвирлаш ва муҳокама типлари мавжуд. Ҳикоялаш типига одатда бирор воқеа-ҳодиса ҳақида (бошланишида нима бўлган эди, кейин, ундан кейин... ва охирида) гапирилади. Тасвирлаш типига одамлар, нарсалар, ҳайвонлар табиат кабилар тасвирланади. Муҳокама типига эса воқеа-ҳодисаларнинг сабаблари ва уларнинг ўзаро муносабатлари баён қилинади.

Нутқ типларини саволлар қўйиш орқали фарқлаш мумкин. Масалан: ҳикоялаш типига нима бўлди?; тасвирлаш типига – қандай?; муҳокама типига – нима учун? деган саволларга жавоб бўлади.

Ўзингиз яшаётган ҳудудга тегишли миграция масалалари бўйича ахборот топиб, таҳлил қилиб, матн тузинг.

МИГРАЦИЯ (ХИЖРАТ) САБАБЛАРИ НИМАДА?

Ҳикоялаш типи.

Бугунги дарсда:

- тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳолаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- матндаги бадий-тасвир воситалари ва бошқа усуллардан тушуниб фойдаланамиз;
- аннотация ёки оммавий чиқишга оид матнларни яратамиз;
- содда, содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

28-машқ. Матн мазмунини диққат билан ўзлаштиринг.

Ўтган дарсда айтиб ўтганимиздек, эмиграция – бу бошқа давлатга доимий яшаш учун кўчиб ўтиш жараёни.

Мухожир (эмигрант ёки иммигрант) уни мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур қилган ҳолатлар туфайли шундай қарор қабул қилади. Одамнинг ҳозирги шароитида яшашни истамаслиги ёки қобилиятсизлиги. Бу унинг ҳаётига таҳдид ҳам, иқтисодий сабаблар ҳам бўлиши мумкин.

Бу ҳолатларга қуйидагилар киради:

- яшаш жойидаги қийин сиёсий, иқтисодий ва экологик вазият;
- яшайдиган мамлакатда таълим олиш, даволаниш ва ўзини ҳаётга татбиқ этиш имконсизлиги.

Ҳижратнинг асосий сабаби – яшаш шароитларини яхшилаш. Бунга яхши маълумот олиш, яхши

маошли иш топиш, яшаш шароитларини яхшилаш киради. Мигрантларнинг аниқ статистикасини айтиш қийин...

Миграция масаласини миллий миқёсда кўриб чиқадиган бўлсак, одамлар табиий шароитда яшаш шароитлари ва ривожланиш учун кўпроқ имкониятлар мавжуд бўлган катта шаҳарларга жалб қилинади. Агар илгари муҳожир ўзи учун кичикроқ шаҳарни танлаган бўлса-ю, лекин озроқ унга яқинроқ бўлса, энди транспорт соҳаси ривожланиши билан бу тенденция пасаймоқда. Бирор киши иш ва ўқиш имконияти мавжуд бўлган метрополга борган тақдирда, минглаб километрларни босиб ўтишга тайёр. Натижада, бундай шаҳарларнинг аҳолиси муҳожирлар ҳисобига кўпая бошлайди.

Миграциянинг бир неча турлари мавжуд:

- худудий;
- вақтинча (ўз минтақангизга қайтганингизда);
- сабаб ва натижа;
- амалга ошириш усули бўйича.

Асосан, миграция ички, яъни кўчириш мамлакат ичида ёки битта худудий бирлик ичида амалга оширилади. Масалан, қишлоқдан одамлар шаҳарга, кичик шаҳардан катта шаҳарга, бир вилоятдан бошқасига кўчиб кетишади ва ҳоказо.

Бошқа таснифлаш мезони – бу давомийлик. Унга кўра, миграция қуйидагича бўлиши мумкин:

- вақтинча: бошқа жойга кўчиб ўтиш маълум вақтинчалик шартни талаб қилади. Яшаш муддати тугаши билан, муҳожир ўз ватанига қайтиши шарт;
- мажбурий: бу вақтинчалик миграциянинг белгиланган доирасига риоя қилмаслик оқибатидир. Бундай ҳолларда таъсир қилиш воситаси депортация ҳисобланади;
- мавсумий: бирор киши бошқа шаҳар, вилоят, бир мавсум давомида ишлаётганда содир бўлади;
- маятникли (кундалик): табиатдаги миграциянинг энг қисқа тури. Бу иш ёки ўқиш жойининг жойлашуви билан боғлиқ, сафарлари ойлик, ҳафталик ёки ҳатто кунлик бўлса;
- доимий: бу нафақат хоҳиш билан, балки муҳожирнинг ўзи танлаган жойда доимий қолиш имконияти билан ҳам оқланади.

Минтақанинг иқтисодий ривожланиши учун вақтинчалик миграция катта роль ўйнайди, аммо доимий равишда демографик ўсишга ёрдам беради.

Эмиграция

Хўш, эмиграция/ҳижрат нима? Бошқача қилиб айтганда, бирон бир сабабга кўра, одам ўз мамлакатини ташлаб, бошқа давлат чегарасини кесиб ўтади ва унга автоматик равишда муҳожир мақоми берилади. Кейин мантикий савол туғилади: сайёҳ ҳам муҳожирми? Мутлақо нотўғри. Эмигрантдан фарқли ўларок, сайёҳлик ёки хизмат сафари қисқа муддатли характерга эга, ўзига хос белгиланган муддати бор ва эмиграция бошқа мамлакатда узоқ вақт туришни англатади. Бундан ташқари, одамда муҳожирликнинг бир ёки бир неча сабаби бўлиши мумкин. У мамлакатдан чиқиб кетиши мумкин, чунки:

- моддий жиҳатдан ўз ватанида ўзини таъминлай олмайди;
- руҳан амалга ошириб бўлмайди;
- чет элда маълумот олиш ёки узоқ муддатли тиббий ёрдам олишни истайди;
- ҳарбий операциялар бошқа давлат ҳудудида бўлиб ўтмоқда (асосан, ҳарбий хизматга мажбур бўлганлар тоифасига тегишли);
- ота-боболарининг ватанига қайтиш истаги бор;
- хорижий компанияда мартаба олиш имконияти мавжуд.

Кетиш сабабига қарамай, бу ҳар доим ҳам ватаннинг фуқаролигини йўқотиш ва бошқа давлат фуқаролигини автоматик равишда олиш билан боғлиқ эмас.

Иммиграция

Таъриф эмиграция нуқтаи назаридан қарама-қарши. Хўш, иммиграция нима? Оддий қилиб айтганда, агар эмиграция чиқиш бўлса, унда иммиграция мамлакатга кириш ҳисобланади. Кўпинча бу таърифни «миграция» сўзи билан адаштиради. Миграция мамлакат ичкарасидаги қўзғалишни англатади, унга кириш эмас. Ушбу жараённинг сабаблари эмиграцион хусусиятлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, қуйидагилар бўлиши мумкин:

- мамлакатлар ўртасидаги турмуш даражасидаги тафовутлар;
- қўшимча иқтисодий имкониятларнинг мавжудлиги;
- яхши маълумот олиш ёки яхши иш таклифи олиш имконияти;
- ривожланган ижтимоий тузилма;
- ҳарбий ҳаракатлар, шунингдек, сиёсий таъқиблар.

Қайта иммиграция

Одамлар учун ўз ватанларини тарк этиш истаги турли сабабларга кўра пайдо бўлиши мумкин. Аммо, улар айтганидек, биз бўлмаган жой ҳамisha яхши. Баъзилар муаммосиз янги жойга мослашадилар ва доимий яшаш жойларида қоладилар, баъзилари кўп вақт ўтгач, қайтиб келишга қарор қилишади. Бундай ҳолда улар қайта иммигрант (реэмигрант) мақомига айланади.

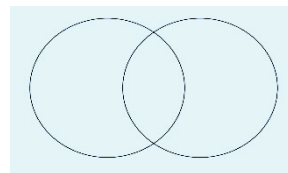

1. Матн типи, услубини аниқланг. Матннинг типи, услубига доир хусусиятларини изоҳланг. Олган маълумотларни жадвал, чизма кўринишида тасвирланг.

2. Мавзунини ўрганиб, унинг аннотациясини ёзинг.

3. Венн диаграммаси орқали эмигрант билан иммигрантнинг ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатинг.

4. Сиёсатчи сифатида «Миграция – глобализациянинг узвий бир қисми» мавзусида муҳокама юритинг. Бунинг учун ушбу «Ҳар бир инсон ҳуқуқли...», «Муҳожирикнинг асосий сабабларидан бири...», «Глобализация деганимиз бу...» каби жумлалар атрофида фикр юритишингиз мумкин.

АННОТАЦИЯ – қисқача таъриф. Китоб, мақола, қўлёзма мундарижасини, мавзу йўналиши ва бошқа жиҳатларини очиб беришга қаратилган кичик ҳажмли матн. Аннотацияни китобнинг ўзида, библиографик кўрсаткичларда ва кутубхона каталогларида учратиш мумкин. Унинг вазифаси ўқувчиларда муайян китоб, мақола ёки қўлёзма тўғрисида умумий тасаввур туғдириш ва уларга адабиёт танлашда ёрдам кўрсатишдир.

Масалан, Алишер Навоийнинг 1991 йилда чоп этилган «Садди Искандарий» достонига нашриёт томонидан шундай аннотация берилган: «Хамса»нинг якунловчи достони «Садди Искандарий» ҳам маълум анъаналар замида яратилган. Алишер Навоий Искандарнинг (Александр Македонский) саргузаштлари фонида адолатпарварлик, марказлашган давлат тузиш, халқлар дўстлиги, инсонийлик борасидаги ўзининг қарашларини талқин этган. Достон насрий матни билан бирга чоп этилаётир».

ҲИКОЯЛАШ ТИПИ

Нутқ баён қилишнинг турли типлари мавжуд. Масалан, ҳикоя – нутқ баён қилишдаги ҳикоялаш типининг бир нечта кўринишларидан бири.

Ҳикоя – ҳикоялаш типига мансуб кичик бадиий асар. Ҳикояда одатда бир қаҳрамоннинг ҳаётидаги муҳим воқеалар ҳақида баён қилинади.

Ҳикоя воқеаларга (ҳодиса, кўриниш) асосланиб қурилади. Шунинг учун ҳам у маълум воқеанинг ривожланишига боғлиқ бўлган; **тугун, кульминация, ечим** каби бўлимлардан ташкил топади.

Тугун – воқеанинг ривожланиши учун сабаб бўлган бошланиш қисми.

Кульминация – воқеа ривожининг энг юқори нуқтага етган қисми.

Ечим – воқеа ривожининг натижаси, унинг сўнгги қисми.

Ҳикояда кириш ва хотима қисмлари ҳам ҳам бўлиши мумкин.

Кириш қисмида муаллиф одатда ҳикоя қилаётган воқеани ким билан, қаерда, қачон содир бўлганлиги тўғрисида баён қилади, хотима қисмида эса кўпинча баён қилинган воқеага муаллифнинг муносабати билдирилади, воқеа нимага ўргатганлиги, қандай таъсир этганлиги ҳақидаги фикрлари келтирилади.

Ҳикоя, одатда, кириш қисми билан бошланади. Чунки ўқувчини ҳикояни қабул қилиш учун тайёрлаш керак бўлади. Ўқувчига олдиндан ҳикояда қандай деталлар борлиги тўғрисида тушунча берилмаса, уни борлигича тушуниш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учраб туради.

Кириш қисмида эса муаллиф воқеа қаҳрамони бошидан кечирган ҳодисани қандай, қаерда ва нима учун содир бўлгани, буни муаллиф қаердан билгани ҳақида тушунча беради.

Ниҳоят, кириш қисми ўқувчида ҳикояга қизиқиш уйғотади.

29-машқ.

Матнни овоз чиқариб, ифодали ўқинг.

Мен ватандан кетмаганман,
Айри тушганман холос.
Ажрагандек сув кечарда
Бир нафас тандин либос.

Юрт у ёнда, мен бу ёнда,
Ўртада ҳижрон сели,
Анга кўприк ташламакка
Байтларим бўлди асос.

Ўксиб-ўксиб йиғладим мен,
Мисли тил билмас гўдак,
Онаизор кўкрагидан
Айрилиб қолган бехос.

Мен Ватанда Холмуҳаммад
Ўғли Зокиржон эдим,

Фурқатий деб ном қозондим.
Бунга ҳижрон иқтибос.

Сўнмаган ишқ ўлмаган қалб,
Бир уюм тупроқ бўлиб,
Сарзаминдан бош кўтарди,
Ушбуга қабрим қиёс.

Ким ватан деб ёна-ёна
Қул бўлиб битмиш магар
Ўт-оловни мендан олсин,
Ўт-олов мендан мерос.

Шоирингни ёд этарда ўзбегим,
Сендан ўтинч:

Бир-бирингга қил мурувват,
Бир-биринг бағрингга бос!

Абдулла Орипов

1. Матн нечанчи шахс томонидан баён қилинган? Муаллифнинг ғояси нимадан иборат? Матннинг-чи?
2. Матн типи, услубини аниқланг. Бошқа услублардан фарқини белгиланг.
3. Матндаги бадиий-тасвир воситаларини қуйидаги жадвал бўйича таснифланг. Уларнинг нутқдаги ролини аниқланг.

Бадиий тасвир воситалари	Мисоллар	Изоҳлар
Ташбех (ўхшатиш)		

Талмех		
Муболага		
...		

4. Матн услуби, типини ўзгартириб, қайта баён қилинг.
5. Тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳоланг.

6. Ушбу шеърда берилган мавзунинг дарс мавзусига қандай алоқаси бор? Бор бўлса, у муҳожирликнинг қайси турига киради? Гуруҳда муҳокама қилиб, тақдимот сифатида синфга тақдим этинг.

7. Матнда келтирилган Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли нима учун Фурқатий деб ном олди? Ушбу мавзу сизга танишми?

8. Ўзбек адабиёти тарихида тақдири шунга ўхшаш яна қандай тарихий шахсларни биласиз? Фикрингизни далиллар билан асослаб, баён этинг.

«Миграция – глобаллашувнинг узвий бир қисми» мавзусида оммавий чиқиш учун нутқ ёзиб келинг.

Сиз ўз ватанингиздан қочишингиз мумкин, лекин ўз-ўзингиздан қочиб қутула олмайсиз.

Гораций

Агар кимдир фитначи бўлмаган ҳолда, ўз китобларини ватаннинг ҳақиқий манфаатларига бағишламоқчи бўлса, унда бу китобларни унинг ташқарисида ёзмаслиги керак.

Жан Жак Руссо

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МИГРАЦИЯ

Тасвирлаш типи

Бугунги дарсда:

- тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳолаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- илмий ва публицистик услублар ва кичик усуллар (аннотация (қисқача шарх), тезислар, репортаж, оммавий чиқиш)даги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- аннотация ёки оммавий чиқишга оид матнларни яратамиз;
- содда, содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

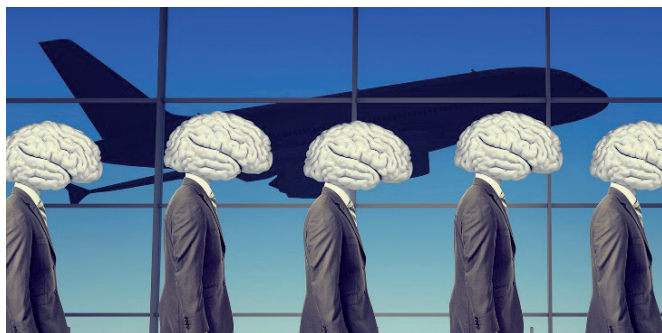

30-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Қуйидаги тасвирларни кузатинг. Қандай ғоя берилган? Мазмун-моҳиятини аниқланг. Ушбу вазият нима учун келиб чиқди, деб ўйлайсиз?
2. Фикр-мулоҳазаларингизни хулосалаб, синфга тақдим этинг.

31-машқ.

Мия оқими – бу мутахассислар, олимлар ва малакали ишчилар сиёсий ёки иқтисодий, диний ёхуд бошқа сабабларга кўра мамлакат ёки минтақадан кўчиб кетадиган жараён.

Ушбу атама «Британника» энциклопедияси томонидан «маош ёки яшаш шароитини яхшилаш учун олий маълумотли ёки профессионал ходимларнинг бир мамлакатдан, иқтисодиёт секторидан ёки минтақадан бошқасига кўчиши» деб таърифланади. «Мия оқими» (Браин Драин) ибораси 1950-йилларнинг бошларида пайдо бўлган – Буюк Британияда инглиз олимларининг Америка Қўшма Штатларига оммавий равишда кўчиши жараёни тасвирланган.

«Мия оқими»нинг асосий сабаблари:

- иш ҳақининг паст даражаси;
- моддий-техник ва асбоб-ускуналар базасининг сустлиги;
- мамлакатда олим мақомининг паст обрўси.

Чет элга «мия оқими» жараёни 1990-йилларнинг бошларида КСРИ (СССР) парчаланганидан кейин, мамлакатнинг иқтисодий аҳволи кескин ёмонлашганда бошланди. Бундан ташқари, КСРИ парчланиб кетганидан кейин мамлакатни тарк этган кўплаб рус олимлари илмий доирада етакчи ўринларни эгаллашган.

Баъзи тадқиқотчилар Россиянинг 1990-йилларда «мия оқими»дан 50 миллиард долларга тушадиган йиллик йўқотишларини баҳоладилар ва бу мамлакатнинг интеллектуал салоҳиятига тузатиб бўлмайдиган зарар етказди, деб таъкидлашди.

«Мия оқими» Европа ҳамжамиятини жуда ташвишга соладиган масаладир. Европада «мия оқими», биринчи навбатда, илмий элитанинг – La Creme de La Creme, яъни ёрқин истеъдоди улар ишлаётган мамлакатга катта фойда келтириши мумкин бўлган «илм юлдузлари»нинг йўқолиш хавфи сифатида

қабул қилинади. Бутун Европа Иттифоқи микёсида илм-фанга сарфланадиган харажатларни кўпайтириш режалаштирилмоқда, бу эса чет элдан келган маҳаллий университетларнинг иқтидорли битирувчиларини иш билан таъминлашга ёрдам беради. Гап шундаки, ЕИ тадқиқотларга АҚШ ва Японияга қараганда кам маблағ сарфлайди (2005 йилда ЯИМнинг 1.9% ва 2.8% ва 3%). Молиялаштиришнинг кўпайиши юз минглаб янги иш ўринларини яратади ва бу «мия»ларни жалб қилади. Ҳозирги кунда АҚШ ва Японияга қараганда кўпроқ талабалар бирлашган Европадаги университетларда таҳсил олмақдалар. Бироқ Европа Иттифоқида олимлар камроқ – 2005 йилда 1000 нафар ишчиларнинг 5,4, АҚШда - 8,7, Японияда - 9,7% изини ҳосил қилди.

(Интернет тармоқларидан)

1. Матн типи, услубини унинг ўзига хос белгиларига кўра далиллаб изоҳланг.
2. Матннинг асосий ахборотини аниқланг. Тезис сифатида баён этинг. Муаллиф қандай муаммо кўтарган?
3. Муаллифнинг ўз кўзқараши ифодаланган майда тафсилотларни аниқланг.

4. Муаллиф кўзқарашига ўз муносабатингизни билдириш, баҳоланг.
5. Дарс мавзусидан келиб чиққан ҳолда таъсирли нутқ яратиш учун унга ёрқин бўёқ сифатида мурожаатномаларни қўшиб, тасвирлаш типидagi 3-5 жумладан иборат матн тузинг ва ёзма баён этинг.

М., «Тақдир шамоли учирганлар», «эркин ҳодиса», «қуллар мамлакати», муҳожирлар сиёсатини қўлловчилар», «тақдирдан безганлар», «яхши ҳаёт ортидан».

Тасвирлаш типи

Тасвирлаш – бу нутқ типи. Тасвирлашнинг асоси – нарса-буюм ва ҳодисаларнинг бир пайтдаги ёки доимий белгилари ҳақида маълумот бериш. Масалан, *Қишда ўрмон ажойиб ва гўзал. Дарахтларнинг тагида чуқур ва тоза қор уюмлари. Ўрмон сўқмоқлари тепасида ёш дарахтларнинг эзилган таналари салом бериб турибди.*

Тасвирлаш типидagi бадий асарда ёки бадий асардаги тасвирлаш ўринларида нарса-буюмларнинг номлари, сифати, характери, тасвирланётган жойга муносабати кабилар эътиборга олинади. Нарса-буюм но-

мини тилга олиш жойлашган ўрнини тасвирлаш билан биргаликда олиб борилиши ҳам мумкин. Шунингдек, нарса-буюм номи фақат аталибгина қолмай, балки тасвирланади ҳам.

Жойни тасвирлашда, одатда қуйидагиларга эътибор берилади:

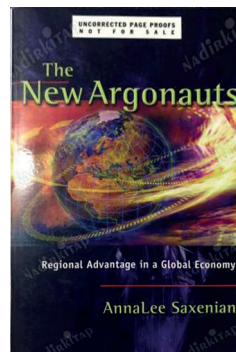
- 1) олиб борилаётган кузатиш ҳақида қаерда гапирилаётган қисм;
- 2) маълум сабабларга кўра номи тилга олинадиган ёки тасвирланиб, мазкур нарсанинг характери очишга ёрдам бериладиган қисм.

Жойни тасвирлашда феъллар одатда замонига кўра бир хил шаклда (кўпинча хозирги ёки ўтган замон) қўлланилади.

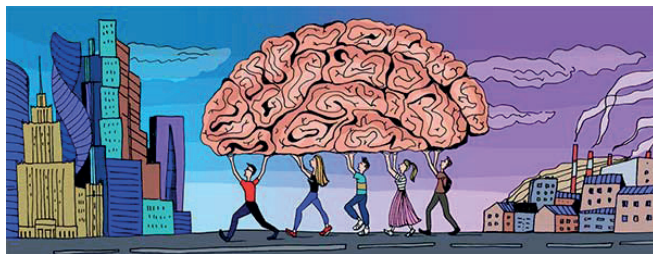

32-машқ. Анна-Ли (Анно) Саксенианнинг «Янги аргонавтлар: глобал иқтисодийнинг минтақавий устунликлари» китоби муқоваси ва аннотацияси билан танишинг. Сизнингча, муаллиф қандай масалаларга урғу беради? Муаллиф кўзқарашини аниқланг. Ўз муносабатингизни билдириш.

Анна-Ли (Анно) Саксениан – Калифорниядаги Беркли университетининг Ахборот мактаби ҳамда шаҳар ва минтақавий режалаштириш факультетининг декани ва профессори. Унинг энг сўнгги – «Янги аргонавтлар: глобал иқтисодийнинг минтақавий устунликлари» номли китоби Ҳиндистон, Тайван ва Исроилдан келган малакали муҳожир-муҳандисларнинг тарихий ватанларида технологик тадбиркорлик муҳитини шакллантиришга қандай таъсир кўрсатишига бағишланган. Ушбу монография иммигрантлар иштирокида маҳаллий ва глобал тармоқларни ўрганиш, Силикон водийсидаги рақобат ва тадбиркорликнинг маданий асослари устида ишлашни давом эттираётганлиги ҳақида сўз юритади.

Дарс мавзуси бўйича тасвирлаш типида матн тузиб келинг.

Муҳокама типи

Нутқнинг муҳокама типи уч бўлимдан иборат бўлади. Булар:

- 1) тезис (исботланаётган ёки тушунтирилаётган нарс ҳақида);
- 2) далил (ёки асослар, тушунтиришлар, сабаблар);
- 3) хулоса.

Айрим муҳокама типидаги матнларда тезис ёки хулоса бўлмаслиги мумкин.

Муҳокама типидаги матннинг қисмлари махсус сўзларсиз боғланиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда матн мазмунан ва оҳанг ёрдамида боғланади.

34-машқ. «Жигсо» усули орқали синчиклаб ўқиб, матнни ўзлаштиринг, гуруҳда муҳокама қилинг. Яхлит матнни нояхлит матн тарзида ифодаланг.

1. Бугунги кунда интеллектуал миграция муаммоси дунёнинг барча мамлакатлари учун жуда муҳимдир. Глобал жараённинг субъекти сифатида Қозоғистон бу муаммодан четда қолиши мумкин эмас. Айни пайтда, мамлакатда билимли ёшларнинг чет элга чиқиб кетиш жараёни кучаймоқда. Шу муносабат билан мустақилликнинг дастлабки йилларида ва бугунги кунда мамлакатни тарк этган билимли мутахассислар касбининг хусусиятларини сифатли ва миқдорий равишда қиёсий таҳлил қилиш, шунингдек битирувчиларнинг, яъни ёш иқтидорлиларнинг чет элга чиқиш сабабларини аниқлаш, ички фикр марказларини ташкил этиш ва такомиллаштириш муҳимдир.

Ҳозирги глобаллашув даври юқори миграция фаоллиги билан ажралиб туради. Тадқиқотчилар ушбу жараёнга катта эътибор беришмоқда. Иккинчи Жаҳон урушидан олдин илмий ишларнинг кўп қисми халқаро миграцияга бағишланган эди, аммо бугунги кунда интеллектуал миграциянинг омиллари ва механизмларини ўрганишга эҳтиёж мавжуд.

«Мия оқими» (инглизчадан: brain drain) – сиёсий, иқтисодий, диний ёки бошқа сабабларга кўра, яъни муҳожирот жараёнига мутахассислар, олимлар ва малакали ишчиларнинг оммавий чиқиб кетиш, яъни эмиграция жараёнини тавсифлайди. Албатта, агар баъзи экспертлар мамлакатни тарк этган мамлакатларга катта иқтисодий, маданий ва баъзан сиёсий зарар етказса, аксинча, қабул қилувчи давлатлар

катта ва арзон интеллектуал капиталга эга бўлишади. Ақлли ёшлари ва мутахассисларини йўқотган мамлакат эса зиён кўради.

2. Бизнинг мамлакатимиз учун ўқимишли мутахассислар, чет элларга ўқишга кетаётган зиёлиларнинг қайтиб келмай қолиш хавфи катта ташвиш туғдирмоқда. Шунинг учун, биринчи навбатда, интеллектуал миграциянинг улкан оқимини – юқори маълумотли мутахассисларнинг чиқиб кетиши ва чет элда олий маълумот олишни орзу қилган ва мамлакатга қайтмаган ёшларнинг аҳволини таҳлил қилиш керак.

Мамлакат мустақилликка эришган пайтга, яъни 90-йилларнинг бошидан 2000-йилларигача, тафаккур оқими чет элга чиқиб кетган пайтга тушунарли назар билан қараш мумкин. Зеро, Қозоғистонда истиқомат қилувчи кўп миллат вакиллари тарихий ватанларига қайтишди. Давлат статистика маълумотларига кўра, 1994-2004 йиллар оралиғида Қозоғистондан 245.390 нафар олий маълумотли, 82.974 нафар тўлиқсиз маълумотли ва 463.323 нафар ўрта махсус маълумотга эга кишилар чиқиб кетишган. Кетганлар ва келганлар ўртасидаги фарк: 152 949 нафар олий маълумотли, 36 947 нафар ўрта махсус маълумотли 383,705 кишидир. Ушбу харажатлар 2004 йилгача юқори эмиграцион фаолликни ва бошқа этник гуруҳларнинг миграцияси даражаси пасайганлиги сабабли 2004 йилдан бери нисбатан паст фаолликни акс эттиради. Мамлакатни доимий равишда тарк этган олий маълумотли мутахассисларнинг таркибини таҳлил қилсак, 1996-2004 йилларда мамлакатни тарк этган 184 632 кишининг 47,563 нафари техник, 37990 нафари педагогик, 19266 нафари тиббий, 18380 нафари – иқтисодий, 12 061 – архитектура ва қурилиш, 9595 – қишлоқ хўжалиги, 4500 – ҳуқуқ, 35 277 – бошқа мутахассисликлар.

3. Энди келинг, мамлакатимиздан чет элга «мия оқими»нинг сабаблари нима деган саволга жавоб излайлик. Бугунги кунда бунинг асосий сабабларидан бири – бу маълумотли мутахассисларнинг, айниқса, ёш онгларнинг кадрланмаслиги ва кўпинча ёшларни иш билан таъминлашга тўсқинлик қиладиган кенг тарқалган коррупция. Улар интеллектуал меҳнат юқори ҳақ тўланадиган жойларда яхши даромад олиш имкониятларини излашга мажбур бўлади.

Йигирманчи асрнинг 90-йилларида ақлий миграция Кенгаш Иттифоқи қулаганидан кейин Қозоғистонда истиқомат қиляётган ўзга миллат вакиллари-нинг ўз тарихий ватанларига қайтиб кетиши билан тавсифланса, бугунги кунда эса мамлакатимиздаги энг билимли ва ақлли ёшларнинг тарк этиши моҳияти мутлақо бошқача. 2000-йиллардан кейин «мия оқими» миллий сифатда эмас, балки ижтимоий, иқтисодий, илмий тадқиқот масалаларига боғлиқ ҳолда ҳам ўзгара бошлади.

Мамлакатимиз олий маълумотли фуқароларининг бошқа мамлакатларга кўчиб кетиши «мия оқими»ни кучайтириб, жамиятимизга салбий таъсир кўрсатди.

2009 ва 2010 йиллардаги глобал инқироз мамлакатдаги «мия оқим»ларга ҳам таъсир кўрсатмай қўймади. Яъни, кўчиш жараёни барқарорлашди. 2017 йилда, яъни сўнгги йилларда иқтисодчиларнинг чет элга оқими бошқа мутахассисларга қараганда кучлироқ бўлди. Улар – 2805 нафар бўлса, 1633таси ўқитувчи, 5293 нафари техник мутахассислар, 578 нафари тиббиёт ходимлари ва 453 нафари архитекторлар. Кўриб турганимиздек, иқтисодиёт соҳасида мутахассислар учун кенг иш ўринлари мавжуд: савдо, хизмат кўрсатиш, бизнес ва бошқа тармоқлар.

Маълум бўлишича, Қозоғистонда интеллектуал миграция жараёни турли омиллар: ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, этник, экологик ва бошқа таъсирлар билан боғлиқ. Мустақилликнинг дастлабки йилидан бери миграция жараёнларини тартибга солиш давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири бўлган бўлса-да, у ҳалигача ҳал қилинмаган.

2000 йилда техник соҳани 13998 киши тарк этган бўлса, ҳозир 5293 киши бу соҳани тарк этди. Шу сабабли, интеллектуал миграция жараёнида технология соҳасидаги мутахассислар оқими ҳали ҳам кучли.

Мамлакатимиз келажаги – бу илм-фан ва таълимни ривожлантиришга бевосита ҳисса қўшадиган бугунги ёшларнинг онги. Умуман олганда, зиёлиларнинг кетиши мамлакатимиз учун катта йўқотишдир ва мамлакатни бирга ушлаб турадиган ёшларимизнинг чет элга ўқишга кетиб, қайтиб келмаслик хавфи ҳали ҳам мавжуд.

4. Чет эл университетлари тафаккурли онгни жалб қилиш учун кўплаб самарали чораларни кўрмоқдалар. Улар қозоғистонлик битирувчиларини турли хил бепул грантлар билан жалб қилмоқдалар. 1996 йилдан бери Германия немис тилида сўзлашадиган мактаб ўқувчиларини тил билиш даражаларига қараб ҳар қандай университетда бепул таълим олиш учун номзод сифатида қабул қилмоқда. Болтиқбўйи давлатлари ҳам талабалар учун стипендиялар ва бепул уй-жойларни таклиф қилиш орқали жалб қилишни бошладилар.

Россия ҳам қозоғистонлик мактаб битирувчиларини ўзига жалб қилмоқда. Кўпинча олимпиада ўтказиш орқали бизнинг ўқувчиларимиз танлаб олинади ва бепул таълим олиш учун таклиф қилинади. У бизнинг энг истиқболли талабаларимизни бирлаштириб, стипендиялар, ётоқхоналарда бепул яшаш ва бошқа иш имкониятларини таклиф этади. Шунингдек, Россия университетлари Қозоғистонда кўчма имтиҳонларини ўтказадилар. Бу, ўз навбатида, имтиҳон топшириш учун бошқа давлатга боришдан кўра самаралироқ. Шунингдек,

масофадан туриб синов ҳам мавжуд. Бу шуни англатадики, университетга кириш осонроқ.

Ёшларимиз чет элга чиқиб кетишининг яна бир сабаби шундаки, аксарият битирувчилар ЯМТдан кўркишади, меъёрий чеклов балидан ўтмаган талабалар кўпинча чет давлатни, айниқса Россияни танлайдилар. 18 ёшдан ошган ёшлар – бу давлатнинг энг бебаҳо бойлигидир. Бепул мактаб таълимига, бакалавр ва магистр даражаларига давлат катта пул сарфлайди. Бизнинг кадрларимизни бошқа давлатга ўтиб кетиши жуда ачинарли.

Қозоғистоннинг тафаккурли онги АҚШ, Канада, Россия, Германия, Исроил, Гонконг, Сингапур ва Хитойга тарқалмоқда. Ўз мутахассисларимиздан фойдаланиш чет элдан мутахассисларни жалб қилишдан кўра фойдалироқ. Қайтариб бўлмайдиган интеллектуал муҳожиротнинг оқибатларини енгиш қийин, чунки бутун дунёда оқилона рақобат кучаймоқда ва Қозоғистон ўз билимлари ва истеъдодлари учун ҳозирча махсус таклиф билан чиқмаган. Яъни, ривожланган давлатлар билан таққослаганда иш ҳақи даражаси, ижтимоий пакет ва бошқа кўплаб параметрлар бўйича ҳеч қандай афзалликлар йўқ.

Биз инсон ва интеллектуал капитални йўқотиш натижасида етказилган зарарни баҳолаш ва таҳлил қилишимиз керак. Акс ҳолда, мамлакатнинг соҳалари ва ҳудудларидаги ишчи кучининг истиқболли эҳтиёжларини баҳолаш қийин.

Таълим ва фан вазирлигининг маълумотларига кўра, Қозоғистонда 20 мингга яқин чет эллик талаба таҳсил олади. Хорижда таҳсил олаётган талабаларимиз сони 120 мингга яқин. Россия Таълим вазирлиги веб-сайтига кўра, қозоғистонлик 100 мингга яқин талаба Россияда таҳсил олади.

Сиз нима дейсиз, азиз ўқувчи?

*Каргаиш Жанпейсова,
сийсий фанлар номзоди,
Гулназ Калиаскарова,
Докторант*

1. Матндаги муаллиф кўзқарашини аниқланг, ўз муносабатингизни билдилинг: «кўшиламан»/«кўшилмайман». Фикрингизни асосланг. Қуйидаги жадвалга муаллиф томонидан кўтарилган муаммоларни ёзиб, ечимларини тавсия қилинг.

Муаммо	Ечими

2. Матннинг мазмунини аннотация кўринишида баён этинг. Бунинг учун қуйидаги таянч жумлалардан фойдаланишингиз мумкин: «Ушбу мақолада шундай муаммо кўриладики...», «Илмий мақолада шундай тушунчалар борки, улар...», «Мақоланинг мақсади ... таҳлил қилиб ўрганиши бўлиб...», «Муаллиф ўз диққатини ... қаратади, чунки...», «Ушбу мавзуда ... масала баҳс-мунозарали бўлиб қолмоқда...», «Шундай хулосага келиши мумкинки, ...».

3. Матн мазмунини долзарблиги нуқтаи назаридан баҳоланг.

4. Миграция масаласи мамлакатингиз тараққиёти учун салбий таъсир кўрсатадими?

5. Бўлим мавзусига якуний хулоса чиқариб, уч асосий ҳолатни ифодалаб, фикрингизни баён этинг.

Миграция сўзини «Синквейн» усули орқали ифодаланг.

Талаблари	Миграция
1. Сўзнинг морфологик шакллари яратинг.	
2. Сўз билан боғлиқ 2 та сифатни топинг.	
3. Сўз билан грамматик жиҳатдан боғлиқ бўлган ва унинг семантик маъносини очиб беришга хизмат қилувчи 3 феълни топинг.	
4. Объектни тавсифловчи 4 сўздан иборат жумлаларни тузинг (юқоридаги сўзлар жумлада бўлмаслиги керак).	
5. Ушбу сўзнинг маънодошини топинг.	

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Тил қандай ҳодиса ҳисобланади?

- А. Табиий
- В. Ижтимоий
- С. Оддий
- Д. Иқтисодий

2. Уч буғинли сўзни аниқланг.

- А. Бутун
- В. Шовулламоқ
- С. Супурмоқ
- Д. Қизик.

3. Қайси сўз нотўғри ёзилган?

- А. Хушёр
- В. Сахий
- С. Ҳаёл
- Д. Тахт

4. Қайси қаторда гап берилган?

- А. Маънавият, қалб, қуёш.
- В. Ватанимизнинг эртаси.
- С. Куч-Адолатда.
- Д. Юксак келажак.

5. Расмий услубнинг ёзма шакллари берилган қаторини аниқланг.

- А. Роман, ҳикоя
- В. Мақола, репортаж
- С. Газета, жумла
- Д. Ариза, тилхат

6. Образлилик ва эстетик таъсир этиш қайси услубга хос муҳим белги ҳисобланади?

- А. Илмий услуб
- В. Бадиий услуб

- С. Расмий услуб
- Д. Публицистик услуб

7. Берилган нутқ услубларидан қайси бири оғзаки нутққа хос ҳисобланади?

- А. Публицистик услуб
- В. Илмий услуб
- С. Сўзлашув услуби.
- Д. Бадиий услуб

8. Нутқ жараёнида кўчирма гаплардан нима учун фойдаланилади?

- А. Ўз фикрини далиллаш учун.
- В. Эшитган фикрни билдириш учун.
- С. Баён этиш учун.
- Д. Фикрни ўзгартириш учун.

9. Ҳам эркин, киноя, пичинг, қочирмаларга бой бўлган нутқ услуби турини аниқланг.

- А. Сўзлашув услуби
- В. Расмий услуб
- С. Илмий услуб
- Д. Публицистик услуб

10. Ахборот бериш ва таъсир қилиш асосий хусусияти бўлган нутқ услубини аниқланг.

- А. Расмий
- В. Бадиий
- С. Публицистик
- Д. Илмий

11. Нутқ типларидан ҳикоялаш типи саволи...

- А. Нима бўлди?
- В. Қандай?
- С. Нима учун?
- Д. Қай ҳолда?

12. «Эмиграция» атамаси лотинча

- А. «Кўчаман» деган маънони англатади
- В. «Кўчираман» деган маънони англатади
- С. «Қайтиб келаман» деган маънони англатади
- Д. «Кетаман» деган маънони англатади

13. Нутқнинг муҳокама типи уч бўлимдан иборат бўлади.

- А. Асосий ғоя, далил, хулоса
- В. Режа, далил, тезис
- С. Кириш, асосий қисм, хулоса
- Д. Тезис, далил, хулоса

14. Интеллектуал миграция нима?

- А. Ақлли инсонлар
- В. Мия оқими
- С. Иқтидорли инсонларнинг йўқ бўлиши
- Д. Иммиграция

15. Тугун...

- А. Ҳикоянинг кириш қисми
- В. Воқеа ривожининг энг юқори нуқтага етган қисми
- С. Воқеанинг ривожланиши учун сабаб бўлган бошланиш қисми
- Д. Воқеа ривожининг натижаси, унинг сўнгги қисми

IV

ОЛАМНИ ЎЗГАРТИРГАН КАШФИЁТЛАР

Илм мартабаси мартабаларнинг зўридир, деган гап, шубҳасиз, тўғри. Қайси ерда илму маърифат кучли бўлса, ўша ер бахт маскани ҳисобланади. Қайси ерда нодонлик мавжуд бўлса, у ер қуруқ ёки тошлоқ жой кабидир.

Гўзал ҳулқ билан пайваста бўлган илм одамларни бахтиёр қилади, мартабасини баландлатади. Илмдан мақсад кўркам ва эзгу ишларни амалга оширишдир.

Фахрулбанот Сулаймоний

ОЛАМНИ ЎЗГАРТИРГАН КАШФИЁТЛАР

Нутқ ўстириш

Бугунги дарсада:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунган ҳолда муаллифнинг кўзқарашига нисбатан танқидий муносабат билдирамиз;
- ўқилган матн бўйича тадқиқот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодалаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида, жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз.

Матнолди топшириқлар:

Қуйидаги саволлар устида гуруҳларда муҳокама қилинг.

1. Кашфиёт деганда нимани тушунасиз?
2. Нима учун кашфиётлар оламни ўзгартира олади?
3. Сиз учун энг катта кашфиёт нима?

35-машқ. Матнни диққат билан ўқиб ўрганинг. Кўчиринг.

Фан – қайиққа ҳам, кемага ҳам баб-баравар очиқ денгиз кабидир. Бири унда олтин ёмби ташиса, бошқаси қармоқ ташлаб балиқ овлайди. Фаннинг ибтидоси – ақл, ақлнинг ибтидоси эса сабр-тоқатдир. Улуғ ишлар учун толмас сабот керак. Кишини қобилияти учун эмас, балки ўша қобилиятидан қандай фойдалана олишни билишига қараб қадрлашади. Қобилият ўз-ўзича шуурсиздир, у ишга солинган тақдирдагина жилоланади.

Тоҳир Малик

1. Матн мазмуни бўйича ўз муносабатингизни билдириб, фикр-мулоҳазаларингизни жамлаб, нутқ тайёрланг ҳамда ўртоқлашинг.

2. Суҳбатдошингизга 2та очиқ ва 2та ёпиқ савол тайёрланг. Савол-жавоб ўтказинг.

36-машқ. Матни диққат билан ўқиб ўрганинг.

Мусулмонлар оламга инъом этган беш ихтиро

Ислом тарихи, жамиятга кўп нарса берган, қатор кашфиёт ва ихтироларга тўла, уларсиз ҳозирги кундаги ҳаётни тасаввур қилиш қийин бўларди.

1. Халқ кутубхоналари.

Исломнинг дастлабки пайтларида бутун мусулмон оламидаги масжидлар интеллектуал баҳс-мунозаралар маркази вазифасини бажарган. Бу масжидлар фақатгина сажда қилинадиган жой бўлибгина қолмай, балки у ерларда дин, фалсафа ва илм ҳақидаги кўплаб китоблар жойлаштирилган эди. Бу кутубхоналар бутун омма учун очиқ бўлган.

2. Жарроҳлик асбоблари.

Жарроҳликнинг отаси деб тан олинган X асрнинг машҳур мусулмон жарроҳи Қосим ал-Захравий, ҳозирги кунда ҳам фойдаланилаётган, кўплаб жарроҳлик асбобларини ихтиро қилган. Бу асбоблар ичида: скальпел, жарроҳлик қайчилари ва жарроҳлик игнасини мисол келтириш мумкин. Шунингдек, у кетгут – ўз-ўзидан тарқалиб кетувчи тикиш материални ихтиро қилган.

3. Алгебра.

Алгебра фани исломнинг олтин асри давомида гуллаб яшнаган. Алгебранинг пайдо бўлиши буюк ватандошимиз ал-Хоразмий номи билан боғлиқ.

Ал-Хоразмий биринчи бўлиб алгебрани, чизиқли ва квадрат тенгламаларни ечишни умумий усуллари мисолида, мустақил фан сифатида кўрсатиб берди. 800-йилларни ўзида, унда алгебраик тенгламалар ҳақидаги янги тушунча таклиф қилинган, трактат (бирор муаммога бағишланган илмий асар)ни ёзди.

4. Оптика.

XI асрда олим Ибн Ҳайсам инсон кўзи қандай кўришига оид нуқтаи назарни бутунлай ўзгартириб юборди. Ўша даврда инсон кўзи ўзидан нур сочиш натижасида кўради деб ҳисобланар эди. Ҳайсам, аслида кўзлар бошқа жисмлар ва юзалар таратган нурни қабул қилишини исботлаб, илмий ҳақиқатни тиклади.

5. Кофе.

Кофе донлари дастлаб Ҳабашистонда ўсар эди, лекин XV асрда Ямандаги ҳабашлар билан савдо қиладиган мусулмон-араблар, ҳозирги кунда ҳаммага кофе номи билан машҳур бўлган ичимлик тайёрлашни ўрганиб олдилар. Сўфийлар кечаси билан тетик туриш ва ибодат қилиш учун кофе ичишган.

1. Матн мазмунини аввал жуфтликда, сўнгра гуруҳда муҳокама қилинг: матннинг услуги, жанрини аниқланг. Матннинг асосий ғояси нимадан иборат?

2. Ушбу матнни келтиришдан мақсад нима деб ўйлайсиз? Қандай фойдали маълумот олдингиз ва ўзингизга хулоса чиқардингиз?

3. Гуруҳда бажарилган ишлар билан ўртоқлашинг. Матн юзасидан бир-бирингизга 5та ёпиқ ва 5та очиқ саволлар тузинг. Гуруҳларда савол-жавоб ўтказинг.

37-машқ. Матни ўқинг, фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Нобель мукофоти эгалари амалга оширган энг муҳим кашфиётлар

Ҳар йили октябрь ойининг дастлабки хафтасида бутун дунё илмий жамоатчилиги нигоҳи Стокгольм томон юзланади. Чунки октябрнинг илк кунларида Швеция Фанлар Академияси томонидан, дунёдаги энг нуфузли илмий мукофот – Нобель мукофотининг жорий йилги лауреатларини эълон қилади. Хабарингиз бор, Нобель мукофоти Физиология ва Тиббиёт,

Физика, Кимё илмлари бўйича ҳамда адабиёт, иқтисодиёт ва тинчлик соҳаларида берилади. Албатта, қайсидир олим ёки шахсга ушбу олий илмий мукофот берилгани ҳақида хабар тарқалиши ҳаманоқ, унинг айнан қайси «кўрсатган каромати» учун мукофотга лойиқ кўрилгани ҳам маълум қилинади. Табиийки, оддий халқ, энг аввало, ўша илмий ишнинг амалий аҳамияти билан қизиқади. Яъни, «хўш, бундан одамларга нима наф?» – қабилдаги савол албатта ўртага ташланади.

Ҳақли савол. Бу саволга ҳар доим ҳам жўяли жавоб топиб бериш қийин. Масалан, ушбу 2017 йилги физика бўйича Нобель мукофотига лойиқ кўрилган илмий иш – гравитацион тўлқинларни қайд этилишидан яқин орада қандайдир бир амалий наф чиқиши гумон. Башарти, бу тўлқинларни қайд этилганлиги ўзи катта илмий ютуқ ҳисобланса-да, лекин ушбу гравитация тўлқинларидан маиший турмуш у ёқда турсин, шунчаки илмий лабораториялар учун бўлса ҳам, фойдаси тегадиган бирор амалий иш чиқариш мушкул масаладир. Лекин, гап шундаки, бу каби фундаментал тадқиқотлар олиб бораётган олимлар, умуман, аксарият илм кишилари, тадқиқот ва илмий ишларидан қандайдир амалий

наф чиқаришни мақсад қилмайдилар. Одатда, Нобель мукофотига лойиқ кўриладиган илмий ишларда олам сирларини билиш, табиат асрорларининг тагига етиш ва биз яшаётган Коинотнинг қонуниятларининг моҳиятини очиб бериш биринчи галдаги масала бўлади. Одатда, бундай фундаментал илмий ишлар ва улардан олинган муҳим кашфиётлардан келиб чиқадиган иккиламчи хулосалар орқалигина у ёки бу даражада одамлар учун хизмат қиладиган амалий наф чиқарилади. Лўнда қилиб айтганда, аслида илмий кашфиётлар сиз билан бизга ошхонада картошканинг пўстини арчишда ёрдам бериш учун қилинмайди. Аксинча, илмий кашфиётлардан келиб чиқувчи иккиламчи хулосалардан картошканинг пўстини арчишни осонлаштириш учун фойдаланиш мумкин бўлади. Шу маънода, Нобель мукофотига лойиқ кўрилган илмий ишдан дарҳол амалий наф кутиш ўзи тўғри эмас. Мукофотга лойиқ кўрилган баъзи ишлар орадан фақат бир неча ўн йиллар ўтибгина инсониятга амалий хизмат қила бошлаши мумкин. Баъзиларидан эса, юз йилдан кейин ҳам амалда фойдаси бўлмаслиги, лекин у, одамзотнинг олами англаш йўлидаги билим ва тафаккурини тубдан ўзгартирганлиги билан кадрли бўлиши мумкин...

Музаффар Қосимов

1. Матн мазмуни билан танишиб чиққач, таянч сўз ва фикрларни аниқлаб, матннинг тезисини тайёрланг.

2. Матнда қандай долзарб масала кўтарилган?

3. Ўқилган матн бўйича тадқиқот учун ғояларни аниқ ифодаловчи саволлар тузинг, гуруҳлараро алмашинг, савол-жавоб ўтказинг.

4. Нобель мукофотига илм-фан, санъат ва бошқа соҳалар бўйича сазовор бўлган вакиллардан кимларни биласиз?

Сизнингча, ушбу мукофотга эга бўлиш учун қандай кашфиётлар яратиш лозим?

«Оламшумул ихтиролар» мавзусида матн ёзиб келинг.

Биз юқорида нутқнинг тузилиши, қўлланиши, шакли, тури, типлари, услублари жихатидан бир қанча бўлақлардан иборат эканлигини кўриб ўтдик. Биз кўриб ўтган ана шу нутқ турларидан ҳар бир мукамал тарбияга ва маданиятга эга бўлган инсон, шу жумладан, ўрта мактаб курсини тўлиқ битириб чиқаётган ўқувчи тўғри, ўринли ва моҳирона фойдалана олиши керак. Бунинг учун биз аввалги синфларда кўриб ўтган иш қоғозларини тўғри тўлдиришдан ташқари илмий, публицистик, бадиий услубларда сўзлаш ёки ёзма ижод қилиш каби бир қанча нутқимизни камолотга етказувчи омиллар борки, уларсиз киши ўз фикр-мулоҳазаларини, ички ҳис-туйғуларини оғзаки ҳамда ёзма равишда иккинчи бир шахсга ёки ўзгаларга етказишда маълум тўсиқларга дуч келиши муқаррар. Нутқ ўстиришнинг бу воситалари матн билан ишлашдир.

Матнни услубига, унинг таркибидаги мантиқий урғу, мақсади, ғояси кабиларни тўғри фаҳмлаб, тингловчига ёки ёзма матн бўлса ўқувчига етказиш учун унинг бош мавзусини аниқлаш, режалаштириш, илгаридан хомаки тайёргарлик кўриш каби бир қатор тайёргарлик ишлари ўтказилиши керак.

**Қаерда буюк, ўқувни улуғ бил,
Бу иккиси танланган бандасини улуғлайди.
Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади.**

Юсуф Хос Ҳожиб

БИЗ ҲЕЧ ҚАЧОН ҚАЙТИБ КЎРМАЙДИГАН БУЮК КАШФИЁТЛАР

Матн режасини тузиш

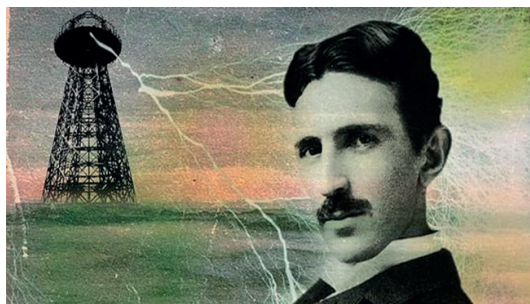
Бугунги дарсада:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиламиз;
- турли манбалардан ахборотни ўзаро алоқа ўрнатган ҳолда асосланган хулосалар чиқариб, ажратиб оламиз;
- турли хил эсселар, шу билан бирга баҳсга чорловчи эсселар ёзамиз, илмий, публицистик адабиётда кўтарилган муаммони муҳокама қиламиз ва таҳлил этамиз, шахсий тавсиялар тақдим этамиз ва асослаймиз.

38-машқ. Матн мазмунини «Жигсо» усулида ўзлаштиринг, сарлавҳа танланг ва матн ғояси билан гуруҳларда ўртоқлашинг.

Сайёрамизда ихтирочилар ва кашфиётчилар ҳамма асрда ҳам бўлган. Хув неча минг йиллар аввал кимдир оловдан қандай фойдаланишни тушуниб етганидан бошлаб кашфиётлар ҳаётимизни жўнроқ ва қулайроқ қилишга хизмат қилиб келмоқда. Масалан, инсон Ер қуррасининг исталган нуқтасига ўзи билан олиб бориши мумкин бўлган ўша телефонни олинг. Лекин бутун оламни остин-устун қилиб юборувчи барча ихтиролар ҳам оммага ошкор этилмаган. Hi-news.ru биз эҳтимол ҳеч қачон қайтиб кўрмайдиган, ҳаётимизни тубдан ўзгартириб юбориши мумкин бўлган ўн ихтирони санаб чиқди.

1. Ёмғир чақирувчи қурилма. Исталган пайтда буйруқ бериб, ёмғир чақириш имконияти нақадар зўр, тўғрими? Мэн штатида черника ҳосилига таҳдид солган курғоқчиликни олдиндан қўра билган олим Вилгельм Рейх Cloudbuster деб аталган ихтиросини тақдим этган. Уни бемалол «ёмғир чақирувчи» қурилма, деб таржима қилиш мумкин.

Бу машинанинг иш услубини илк марта ёритган Bangor Daily News нашрининг хабарига қўра, уни ишга тушириш олдидан об-ҳаво маълумотида ёмғирдан дарак бўлмаган. Рейз машинани ишга туширганидан бир неча соат ўтиб, осмонни қалин булутлар қоплаган ва 0,64 миллиметр ёмғир ёлган.

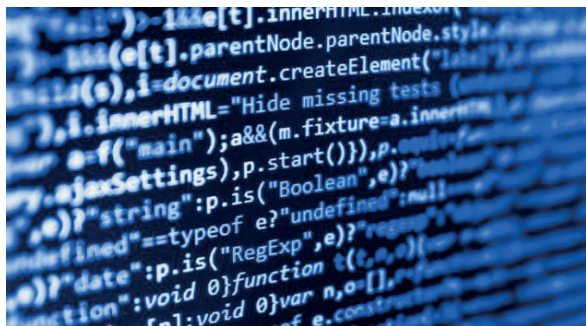
Рейхнинг технологияси ҳукуматнинг баъзи бир ташкилотларига таҳдид туғдиргандирки, шу сабабли унинг ишларига яқун ясалган, машинаси тортиб олинган. Машинанинг иккинчи синови ўтказилмасдан қолган. Лекин «ёмғир чақирувчи» ускуна охиригача ишлаб чиқилганида, дунё бўйлаб маҳсулот етишмовчилиги қузатилмасмиди...

2. Хонаки ядро энергияси. Ядро энергияси бутун дунё бўйлаб узоқ вақт уй хўжалиги учун зарур катта ҳажмдаги энергия ишлаб чиқарувчи усул сифатида таништириб келинган. Ядро энергиясидан оз-оздан фойдаланиш услубини қўллаб, бутун бир маҳаллалар узоқ вақт ундан туганмас энергия манбаи сифатида фойдаланишлари мумкин эди.

Бу технология ишлаб чиқаришнинг бозор фазасига олиб чиқилгач, инвесторлар кутилмаганда унга қизиқмай қўйишган, унинг чизмалари эса аллақайси офисдаги шкафларда йўқолиб кетган. Бундай қурилма учун шаҳар марказида қурилган кичикроқ омборхона бошпана бўлиб хизмат қилиши мумкин эди.

У бутун бир туманнинг энергетик маркази бўлиши, бир неча кварталларни бир вақтнинг ўзида энергия билан таъминлаши мумкин эди. Бундай қурилма инсонларга туганмас электр энергияси тақдим этиб, бу борада катта иқтисод қилишлари учун замин яратарди.

3. Слоотнинг рақамли коди.

Бу ихтиро, ҳақиқатдан ҳам, 1999 йилдан бери «бедарак йўқолган» ҳисобланади. Замонавий технология ютуқлари шарофати билан кодлаштиришнинг бу усули замонавий компьютерлар ва мобил қурилмаларнинг фазовий ва тўпловчи хусусиятларини остин-устун қилиб юборган бўларди.

Нидерландиялик ихтирочини Ромке Яна Бенхард Слоот деб аташарди. Унинг технологияси ёрдамида маълумотларни янада зичлаштириш мумкин эди. Унинг ихтироси тестдан ўтказилгани тасвирланган иллюстрацияга кўра, тўлақонли бир бадий фильм бор-йўғи 8 килобайт ўлчамга эга бўлган.

Шифрлаш жараёни алгоритмининг ўзи 370 мегабайтга тенг бўлган. Слоот ўз лойиҳасининг муваффақиятини намойиш этиш асносида 64 килобайтлик чипдан 16 та тўлиқ метражли фильмни кўйиб берган. Харидорлар ва инвесторлар унинг ихтиросини қўлга киритиш учун навбат ҳосил қилиб турган бир пайтда, кодни топшириш маросимидан бир неча кун аввал Слоот шубҳали ҳолатда ўлим топади.

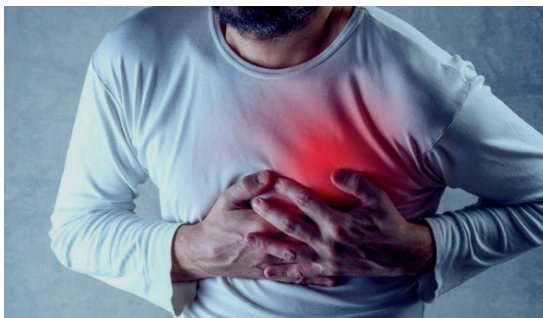
4. Тўлиқ электр автомобиль (гибрид эмас). 1990-йиллар сўнгида General Motors тўлиқ электр автомобилни бозорга тақдим этган. Ҳозирги гибрид автомобилларнинг минг хил тури ишлаб чиқарилаётган бир пайтда бу нарса оддийдек туюлса-да, бу транспорт шундай турдаги ичра биринчиси бўлган.

Айни пайтдаги, газли двигателларнинг электрлиги билан бирлаштиришнинг нисбатан либералча ёндашувлари

рида ҳам умуман бензин талаб этмайдиган оммабоп автомобиль яратилганича йўқ. GM EV1 ҳам муваффақиятли лойиҳа бўлишга интилмаган; GM бошламасига 800та шундай машина ясаган. Бироқ ўша вақтларнинг хабарларига кўра, GM батарея энергиясидан харидорлар норози бўлади дея, бу машиналарни

ишлаб чиқаришдан олиб ташлаб, бор эътиборини мукаммал бензинли автомобилларга қаратган. Баъзи бир фикрларга кўра, GM кўплаб электр автомобиль ишлаб чиқариб сотишни режалаштирган, бироқ нефть компанияларининг босимига дучор бўлган.

5. Юрак-қонтомир касалликларини даволаш. Юрак-қонтомир касалликлари дунё бўйлаб аёллар (эркакларнинг ҳам, албатта) ўлимига энг катта сабаб экан, куни келиб самарали даволаш воситаси топилишини ўйлашнинг ўзи ваҳимали. Бу тақиққа учраган ихтиролардан бири ҳисобланади, чунки ўша вақтнинг жорий даволаш усуллари мутлақо зид эди.

Америка медицина ассоциациясининг маълумотларига кўра, бу ихтиро нафақат жорий даволаш усулини, бу усулни қўллаётган врачларни ҳам обрўсизлантиради. Уларнинг баёноти «инсоннинг юрак-қонтомир касалликлари ягона назарияси» усули билан шифо топган инсонлар ҳақидаги фактни очикдан-очик инкор этади. Боз устига, юрак етишмовчилиги дардига мубтало бўлган айрим беморлар бу усулдан кейин аҳволлари оғирлашганини ҳам баён этишган.

6. Огл карбюратори. Тўлдирилган бак билан имкон қадар кўпроқ километр босишни ким истамайди, дейсиз! Замонавий гибрид автомобилларда ҳозир ушбу усулдан фойдаланилмоқда. Афсуски, ҳаттоки улар ҳам механик Том Оглнинг ҳужжатлаштирилган ихтироси олдида ип эшолмай қолади.

1970-йилларда бу ихтирочи биз ҳалигача муқобилини учратмаган карбюраторни ихтиро қилади. Худди бугунгидек, газ ва нефть компаниялари ўшанда ҳам бозорда монополия ўрнатиб олишган эди. Гарчи Огл карбюратори 1 литр бензинда 48 километр йўл босиш мумкинлигини кўрсатиб берган бўлса-да, у яратган қурлма тижорий миқёсда ишлаб чиқарилмаган.

Инқилобий таркибий қисм бензинни босим остида буғга аралаштириб, ички ёнув камерасига пуркаш ҳисобига ишларди. Лицензиялаштириш билан боғлиқ

муаммолар ихтиронинг ғилдирагига чўп тикди ва карбюратор ҳеч қачон оммавий ишлаб чиқаришга татбиқ этилмади, Оглниг ўзи эса қурилмаси ҳақидаги маълумотларни ўзи билан қабрига олиб кетди.

7. Райф қурилмаси. 1934 йили Роял Райф саратон касаллигига қарши курашувчи машина яратади. Ўша вақтларда саратон вирусга турдош касаллик ҳисобланарди. Шу сабабли Райф маълум бир зарарланган ҳужайраларга ҳужум қилиб, уни йўқотувчи лазер нури яратади.

Уйдирмага ўхшаб кўринаяптими?

Бу даволаш усули билан саратоннинг терминал босқичида бўлган 14 нафар бемор даволангани ҳужжатлаштирилган. Бироқ Райф Америка медицина ассоциацияси билан ҳамкорлик қилишдан бош тортгач, ташкилот унинг ёндашувини обрўсизлантириш учун қўлидан келган барча ишни қилади.

Энди эса АМА даволашнинг бу усулига қарши бевосита курашганини исботловчи бирорта далил қолмаган. Райф АМАни бошқа тиббиёт ташкилотлари билан тил бириктирганликда айблаган. Бироқ унинг даволаш усули тўлиқ самарали бўлганини ҳам тасдиқловчи бирорта далил бизгача етиб келмаган.

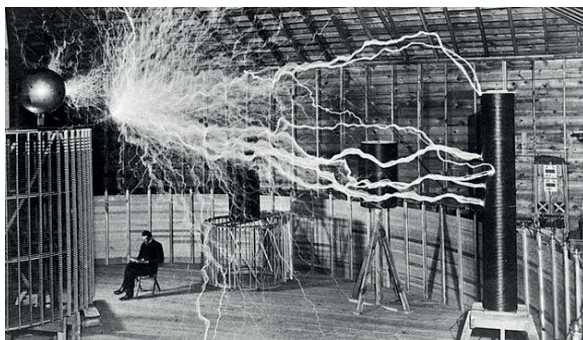

8. Сувда юрувчи транспорт. Нақадар ҳайратланарли кўринмасин, сувда ҳаракат қилувчи бу транспортнинг ишлаб турган ўнлаб нусхаси мавжуд. Қайси бир автоишлаб чиқарувчи бу билан албатта, ҳеч қачон жиддий қизиқмайди.

Бундай турдаги энг машҳур автомобиллардан бири Стэн Мейер томонидан яратилган багги типидagi машинадир. Бу ихтиро 1 литр сувда 43 километр йўл босиши мумкин бўлган. Мейерга яқин ҳамкасбларининг айтишича, унга патентни сотиши ва бу борадаги тадқиқотларига нуқта қўйиши учун жуда катта босим уюштирилган.

Бироқ у рад жавобини берган. Гарчи кейинчалик дўстлари ва ҳамкасблари унинг йирик нефть компаниялари таклифига кўнмагани учун заҳарлашганини айтишсада, Мейер кутилмаганда мия аневризмаси туфайли ҳаётдан кўз юмгани маълум.

9. Текин энергия (Никола Тесла). Никола Тесла жаҳондаги энг машхур ихтирочилардан бири бўлган. Гарчи унинг идроки билан яратилган бирор нарса инқилобий ўзгаришлар олиб келмаган бўлса-да, текин электр энергияси бир неча бор фитна назариясига қизиқувчиларнинг бош мавзусига айланган. Электр энергиясини симсиз узатишнинг муваффақиятли (ва ҳужжатлаштирилган) синовидан сўнг Тесла бу ҳодисани кучайтириб, битта минора билан улкан ҳудудларни энергия билан таъминлаш устида иш олиб бораётганига шама қилади.

Ўша пайтлар кўпчилик Тесла бунинг уддасидан чиқишига ишонарди. Бирок, лойиҳани молиялаштириш бирор натижага олиб келмайди, Тесланинг лабораторияси эса чизмаларию режалари билан сирли равишда куйиб кул бўлади. Бу ҳодиса бостирилган ва бўғилган ихтиролар ичида энг сирлиси ва яхшилаб ҳужжатлаштирилгани саналади.

Юқоридаги ихтироларнинг ҳар бирини яқин келажакда қайта кўришимиз душвор, фитна назарияси ишқибозлари эса бу мавзуларга ҳали бот-бот мурожаат қилиб туришади.

(Кун.уз)

1. Матннинг (аналитик мақола, танқидий мақола, эссе, пресс-релиз) тили, белгиларнинг ва турларининг ўзига хос томонларини ҳисобга олган ҳолда услуб ва жанрини аниқланг.

2. Матн асосида оддий режа тузинг.

3. Гуруҳда бажарилган ишлар билан ўртоқлашинг. Матн юзасидан бир-бирингизга 5та ёпиқ ва 5та очиқ саволлар тузинг. Гуруҳлараро савол-жавоб ўтказинг.

4. Берилган материалдаги ахборотни ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги, долзарблиги бўйича шахсий кўзқарашларингизни ФСМУ усулида баён.

5. Берилган мавзулардан бирини танлаб, интернет манбаларидан фойдаланган ҳолда режали матн тузинг.

1. Виртуал ҳаёт.
2. Робот-одамлар.

Оғзаки ёки ёзма матнга режа тузиш учун ундаги баён этилиши зарур деб ҳисобланган масалаларни қандай усул билан ифодалаш кераклиги аниқланиб, муайян бир шаклга келтирилади. Уларнинг изчил ҳикоя қилиниши, мазмунан боғланиши ва бир воқеадан иккинчисига ўтиши йўллари қуйидагича амалга оширилади:

1. Матн ўқиб, тушунарсиз бўлган сўзларни маъносини аниқлаш.
2. Матннинг мавзусини ва ғоясини аниқлаш.
3. Матнни мазмуний бўлақларга ажратиб, уларга сарлавҳа қўйиш.
4. Режанинг хомаки кўринишини тайёрлаш ва уни матн билан солиштириб чиқиш. Режада айтилиши керак бўлган ҳамма материаллар акс эттирилганлигига аҳамият бериш; улар режа қисмларида ўз ифодасини топганлигига; улар мавзуни ҳамда матннинг асосий ғоясини акс эттирилганлигига эътироф бериш.
5. Тузилган режа асосида матн мазмунини баён қилиш мумкин эканлигини текшириб кўриш.
6. Такмиллаштирилган режани қайта кўчириш.

Матнни ифодали ўқиш

Бир хил матнни турлича – овоз чиқариб ёки овоз чиқармай ўқиш мумкин. Овоз чиқариб ўқишда ҳам ҳар хил овоз тони, яъни, оҳанг билан ўқиш мумкин.

Матнни оғзаки ифодалаш ёки оҳанг билан ўқиш гапираётган шахснинг нутқ объектига ва тингловчиларини нутққа қандай муносабатда бўлишларига даъват этмоқчи эканлигига боғлиқ бўлади.

Нутқ ифодалаш: тантанали қувончли, ғамгин, кулгили, ишончли, гумонли, қақриқли ва оддий оҳангларда бўлиши мумкин.

Матнни мазмунига кўра оҳанг билан ўқиш ёки ифодалаш ифодали ўқиш деб аталади.

Ифодали ўқиш учун аввал матн билан танишиб чиқилади. Унда акс эттирилган воқеа-ҳодисалар, фикр-мулоҳазалар ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. Шундан сўнг матннинг мавзуси, унда ифодаланган фикр аниқланади. Матнда келтирилган тасвир элементлари ўрганилиб чиқилади.

Матн қаҳрамонининг бу воқеа-ҳодисаларга муносабати аниқланади.

Агар инсон илм нури билан ўз йўлини ёритмаса, зулмат ва нодонлик кўчасида қолади. Киши қалбининг нури илм ва маърифат билан бақувват бўлади. Инсониятнинг қадри илм билан ҳосил бўлади. Илмни эгаллаб олиш эса бир санъатдир.

Дунёда қандай ёвузлик содир бўлган бўлса, уларнинг ҳаммаси нодонлик орқали келиб чиққан. Энг зўр ҳалокат нодонлик, инсонийликни битирувчи ҳам нодонликдур.

Яхши таҳсил кўрган ва илм нури билан хулқини яхшилаган аёл ҳар ерда иззат топади. Илм — аёл учун зийнат. Ақлини нодонликдан қутқарган ҳар бир аёл номус, иззат, аёллик қадрини тушуниб етади. Бундай аёл ҳеч бир ишда адашмайди. Илмсиз аёл эса бола тарбиялашда турли хатоларга йўл қўяди.

Абдибек Шерозий

ДУНЁНИ ЎЗГАРТИРИШИ КУТИЛАЁТГАН КЕЛАЖАК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

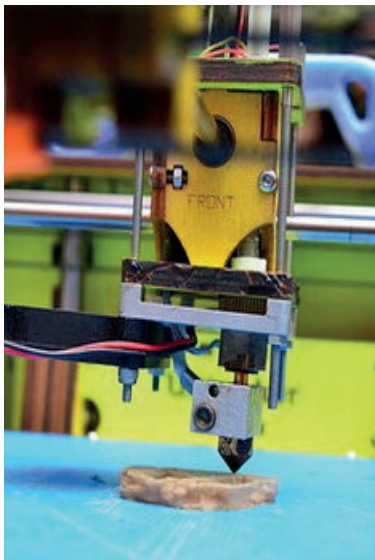
Матн мазмунига яқин баён қилиш

Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиламиз;
- матн парчасининг мазмунини талқин этамиз /шарҳлаймиз, уни мавзу, асосий ғоя, муаллиф кўзқараши билан боғлаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида, жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намоиш этамиз.

39-машқ. Матнни гуруҳларда синчиклаб ўқиб чиқинг. Мазмунини ўзлаштиринг. Муҳокама қилинг.

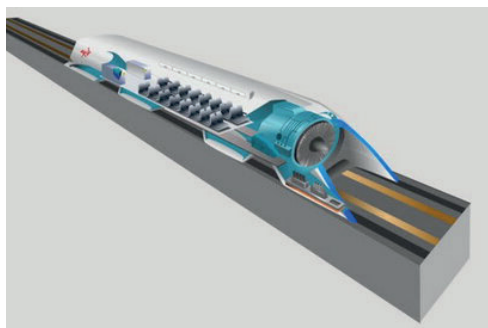

3D – принтер

Мазкур технология бир неча йилдан бери биз билан биргалигига қарамасдан, 3D – принтер тобора такомиллашиб бормоқда. Технологиянинг борган сари арзонлашиши ва оммага кенг тарқалиши сабабли 3D – принтер борган сари кенг омманинг ажратиб бўлмас қисмига айланмоқда.

Мутахассислар ҳаёт учун зарур тана қисмларини 3D принтерида босиб чиқариш устида изланишлар олиб бормоқда, улар операция вақтида донор аъзо сифатида фойдаланиш имкони беради. Изланишлар якунига етгач, инсонлар донорларга навбат кутишдан хавотирланмасалар

хам бўлади. Бундан ташқари, кўп вақт ўтмасдан одамлар ўзларига уй, велосипед ва ҳатто автомобиль босиб чиқариш имкониятига эга бўладилар.

Hyperloop вакуумли поезд

Бундай технологияни яратиш фикри Илон Маск бу орзуни ҳаётга татбиқ этишга жазм қилгунига қадар бир неча ўн йилдан бери мутахассислар ақлини банд этиб келмоқда эди. Hyperloop – бу катта транспорт тизими бўлиб, унда вакуумли вагонларда махсус вакуумли йўлақлар орқали соатига 1300 км (товуш тезлигидан юқори)

тезликда йўловчиларни ташиш имконияти туғилади.

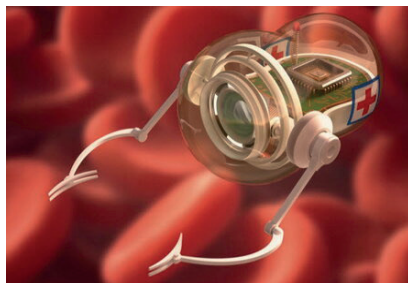
Рақамли мониторлар орқали кўрсатиладиган турли хил кўнгилоҷар дастурлар мазкур тезкор саёҳатни нафақат мамнуниятли, балки завқли ўтишига ваъда бермоқда. Hyperloop мутахассислари мазкур система ҳозирги кунда қўлланилаётган ҳар қандай транспорт системасидан самаралироқ ва арзонроқ бўлишини эътироф этишмоқда.

Ўзини ўзи бошқарадиган автомобиллар

Дунёдаги энг кўп кутилаётган технология. Автоҳалокатлар оқибатида миллионлаб инсонлар ҳалок бўлишмоқда, буларнинг барчасига инсон омили сабаб, хусусан, маст ҳолда автомобилни бошқариш, чарчаш, эътиборсизлик ва масъулиятсизлик. Ҳайдовчисиз автомобиллар буларнинг барчасидан ҳалос бўлиш имкониятини беради.

Нанотехнология

Сувни зарарли моддалардан тозалашдан бошлаб инсон организмни таҳлил қилиш ва зарарли, моддалардан тозалашгача – нанотехнологиялар яқин келажакда биз тасаввур қила олмайдиган даражадаги оламни ваъда

қилишмоқда. Бор – йўғи бир қанча нанометр ҳажмдаги зарра машиналар яқин келажакда инсон ДНКсини ўрганишни бошлашади ва бизга жисмларнинг бошланғич таркибини ўзгартириш имконини беришади.

Мазкур машиналар шунчалик кичик бўлишадикки, улар ишлаши учун қувватни юрак уришимиз ритми ёки хужайраларимиздаги кимёвий моддаларнинг ўзи етарли бўлади. Нанотехнологиялар ёрдамида биз Альцгеймер, саратон, ОИТС ва бошқа касалликлар устидан мутлақ ғолиб бўламиз.

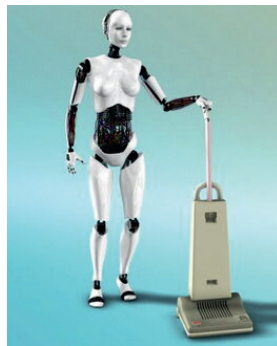
Вақт ўтиб, инсоният нанотехникасиз ўтган даврга тош асри даврига қарагандек қарайди, бироқ ҳозирча бу технология бизга нималар ҳаёта эти олиши ҳақида фақатгина фараз ва орзу қила оламиз.

Аугментация – Жисмонан ва ақлан кучайиш

Бионика инсон юз тузилишини ўзгартиради. Тўғри маънода. Биз техникага қанчалик яқинлашганимиз сари, бизнинг имкониятларимиз ҳозиргига нисбатан бир неча баробар ошадиган даврга яқинлашиб бормоқдамиз.

Кўз нуруни бир неча баробар кучайтира оладиган линзалар, кўзи ожиз инсонларга кўриш имконини берадиган видеокамералар, баландроқ сакраш, тезроқ югуриш, кўпроқ юк

кўтариш ва ҳатто электрон ускуналарни идрок орқали бошқариш – инсон ва машина ўртасидаги чегара секин асталик билан йўқолиб бормоқда. Янги имкониятлар туфайли биз катта эҳтимолга кўра, бизларга номаълум янгидан янги ҳис-туйғуларни бошдан ўтказамиз. Балки биз ранглари «эшитишимиз» ёки электрон майдонларни «ҳис қилишимиз» ёки бўлмас «Матрица» фильмидаги каби янги маълумотни шунчаки миямизга юклаб олишимиз мумкин бўлади.

Роботлар ва дронлар

Робототехниканинг ривожланиши оқибатида биз дўстона роботлар ҳақида кўпроқ эшитадиган бўлдик. Ҳозирги

кунда кузатилаётган дронлар оммалашуви – бу фақат бошланиши. Тез орада бозорда янада ақлли ва янада фойдали машиналар пайдо бўлади.

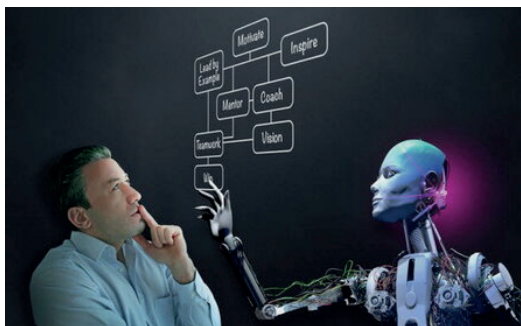
Булар инсонларга ёрдам беришга ёки суҳбат қуришга мўлжалланган бўлишадими ёки инсонларни айрим соҳаларда (официант, бармен, оқ соч) ўрнини эгаллайдиган роботлар бўлишадими бунинг аҳамияти йўқ, бир нарса аниқ: Робототехника ривожланиши тўхтамайди. Ҳеч қанча вақт ўтмай, телевизор, компьютер, кир ювиш машинаси ва микротўлқинли печь билан бир қаторда, робот – ёрдамчилар ҳам сайёранинг деярли барча хонадонининг ажралмас қисмига айланади.

Устма-уст экадиган фермер хўжаликлари

Ҳисоб-китобларга кўра, 2050 йилга келиб сайёранинг 80 фоиз аҳолиси шаҳар марказлари ичида яшашади, шу сабабли кўпчилик давлатларнинг асосий муаммоси озиқ-овқат етиштириш муаммосини ҳал қилиш бўлади. Устма-уст экадиган фермер хўжаликлари кўпчилик оролли ҳудудларнинг муаммосига ҳозирги куннинг ўзида ечим бўляпти.

Озиқ-овқат маҳсулотларини устма-уст етиштириш тизимининг қўлланилиши бўш ҳудуд муаммосини ҳал қилишда жуда самарали ечим бўлади. Айниқса, ҳозирги кунда ер майдонларини бутун дунёда йилдан йилга қимматлаб бораётганлиги ҳисобга олинса. Бундан ташқари, бундай фермаларни қурилиш тизими сувни тежашга имкон беради. Бундай фермалар ҳақиқатдан ҳам, тоза ва янги маҳсулот етиштиришда муаммонинг тоза ва тежамли ечими ҳисобланмоқда.

Ҳақиқий сунъий идрок

Кўп йиллардан бери ОАВ биз билан суҳбатлаша оладиган, бизнинг буйруқларимизни ва туйғу, ҳатто ҳазилларимизни ҳам тушуна оладиган кибернетик шерик ваъда қилишмоқда. Бироқ айти дамда ушбу орзу орзулигича қолмоқда.

Шу билан бирга, кўп ўтмай, ҳаммаси ўзгариши мумкин, чунки муҳандислар туну кун тинмасдан инсон туйғу ва ифодасини тушуна оладиган дастур устида изланишлар олиб боришмоқда. Илғор технологиялар ютуқлари сабабли, юз тузилишни аниқлаш технологиясидаги айрим СИ дастурлари бизни жаҳлимиз чиққанини, хафа бўлганимизни ёки хурсандлигимизни тушуниш имкониятига эга. Уларнинг айримлари ҳатто «кўриб турган» воқеа-ҳодисани таърифлаш имкониятига эга.

Буларнинг барчаси атроф-муҳитни ўрганишга ва ўзларининг тажрибалари билан бўлишишга қодир роботлар яратилишидаги илк қадамлардир. Айнан шу фикрни мақсад қилиб, мутахассислар бир кун келиб, етук ва кенг фикрловчи машиналар яратишга умид қилишмоқда.

Бонус: 1000 йил умр кўриш

Кембридж геронтолог олими Обри де Грей фикрига кўра, агар технология шу зайлда ривожланишда давом этса, жуда яқин келажақда 1000 йил умр кўра оладиган инсонлар пайдо бўлади.

Тадқиқотчи, бўлиниш имкониятини йўқотган хужайраларни йўқ қиладиган ва унинг ўрнига соғлом хужайраларни кўпайишига ва тикланишига имкон берадиган терапия устида иш олиб бормоқда. Терапия 60 ёшли инсонга, у 90 ёшга тўлмагунча, 30 ёшдагидек қолиш имконини беради. Жараён 120 ёки 150 йилгача ва ундан ҳам кейин такрорланаверади.

Мистер Грей фикрига кўра, мазкур усул яқин келажақда ҳаётга татбиқ этилиши мумкин. Шундай қилиб, эҳтимол яқин келажақда инсоният мангу ёшлик шарбатини топиши мумкин.

Бекзод Мусурмонов

1. Матнда кўрсатилган ахборотларни бирлаштирувчи ғоя нимада?

2. Берилган матннинг долзарблиги нимада? Тадқиқот юритинг. Фикрмулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

3. Матндан асосий ва майда тафсилотли ахборотларни ажратиб олинг ва умумлаштиринг, турли кўзқарашларни солиштиринг, бир неча кўзқарашларни таққосланг. Ўз фикрингизни билдиринг.

4. «Т-жадвали» усули асосида матнда келтирилган маълумотларни ёритинг.

Ўрганилаётган масала (ғоя, омил)	
Афзаллиги	Камчилиги
1.	1
2.	2
...	...

Ўрганилган маълумотлар асосида шахсий таассурот, тасаввурларингизни «эссе» усулида ифодаланг.

Матн мазмунига яқинлаштириб баён қилишнинг икки хил: оғзаки ва ёзма шакллари мавжуд. Ҳар иккала ҳолатда ҳам бир хил иш олиб борилди. Бу қуйидагилардан иборат:

1. Матнни диққат билан ўқиб, қийин туюлган сўзларнинг мазмунини аниқлаш.

2. Ўқитувчи томонидан ёки қўлланмада кўрсатилган саволларга жавоб топиш, қийинчилик туғилган пайтда матннинг маълум қисмини қайта ўқиб ўрганиш.

3. Матннинг мавзуси ва айтилмоқчи бўлган асосий фикрини тўплаш.

4. Матннинг қайси нутқ типига хослигини аниқлаш.

5. Матнни берилган режага кўра композицион ва мазмуний қисмларга ажратиш ёки мустақил ҳолда режалаштириш.

6. Матннинг услубини аниқлаш. Берилган асардаги услубий тилнинг айрим ўзига хос белгиларини эслаб қолиш ва улардан оғзаки ёки ёзма баёнда ўринли фойдаланиш.

7. Матнни қайта ўқиб чиқиб, мазмуний қисмлар оралиғида қилинадиган тўхталишларни (пауза) белгилаш.

8. Китобга қарамай баённинг хомаки кўринишини ёзиш ва текшириб, қайта ёзиш.

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ

Баён ёки иншонинг хомаки кўриниши
билан ишлаш
Иншо устида ишлаш

Бугунги дарса:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунамиз, муаллифнинг кўзқарашига (кириш йўриқномалар, атамашунослик) нисбатан танқидий муносабат билдирамиз, мақсадга йўналтирилган аудиторияни аниқлаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида: жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик ва илмий услублардан фойдаланамиз.

40-машқ. Матн билан танишиб чиқинг. Мулоҳаза юритинг ва топшириқларни бажаринг.

Дунё вақт ўтгани сайин ўзгармоқда ва ҳар кун такомиллашмоқда, ҳар кун қандайдир кашфиётлар қилинмоқда. Бу ютуқларсиз биз ҳозирги кунда бу даражада ривожланмаган бўлар эдик. Бутун дунё тадқиқотчилари, ишлаб чиқарувчилари ва дизайнерлари ҳаётимизни енгиллаштиришга ва қизиқарли қилишга интилиб янгиликлар яратишмоқда.

Вилгельм Рентген ва унинг рентген нурлари.

Биз деярли ҳаммамиз, умримизда бир марта бўлса ҳам, рентген аппаратга тушганмиз ва танамизнинг у ёки бу қисмининг рентген тасвирини кўрганмиз. Ҳозирги кунда травматик жарроҳлик ва бошқа турдаги ташхис-диагностика

ишларида беназир воситага айланган рентген нурларини 1895 йилда немис физиги Вилгелъм Рентген кашф қилган эди. Ушбу кашфиёти учун Рентген физика бўйича 1901 йилдаги, яъни, энг дастлабки Нобель мукофотига сазовор бўлган. Унинг ўзи ўша пайтларда бу нурларни «икс-нурлар», яъни, «номаълум нурлар» деб атаган эди. Кейинчалик, врачлар ва илмий жамоатчилик нутқида «икс-нурлар» атамаси ўрнига «рентген нурлари» атамаси оммалашиб кетди. Рентген нурларининг амалий аҳамиятини олимлар деярли дарҳол англашган. Мана, кашф этилганига бир асрдан ошибдики, рентген нурлари шу пайтгача миллионлаб инсонларни майиб-мажруҳ бўлиб қолишдан ва ҳаттоки ўлимдан хизматини муносиб баҳолашнинг ўзи ҳам мушкул. Ўрни келганда шунини айтиб ўтиш жоизки, нурларнинг ўзи ҳам ва уни кашф қилган олим фамилияси ҳам, аслида, соф немисча талаффузда «Рёнтген» деб ёзилади ва ўқилади. «Е» ўрнига «Ё» ишлатилса тўғрироқ бўлади. Лекин, оммалашиб, нутқ ва матнга сингиб бўлган «рентген» сўзини энди ёппасига «рёнтген»га алмаштиришни иложи бўлмаса керак...

Энрико Ферми ва физика бўйича 1938-йилги Нобель мукофоти.

1938 йилги Нобель мукофоти «секин ҳаракатланувчи нейтронлар орқали юзага келтириладиган ядро реакцияларини кашф этганлиги учун» берилган. Мукофот эгаси – Италиялик физик Энрико Ферми. Ферми атига 53 йил умр кўрган. Лекин шу қисқа умри давомида 6 ёки 8 марта Нобель мукофоти олишга лойиқ муҳим илмий кашфиётларни амалга оширган. Улар ичида энг муҳим кашфиёти эса, бошқариладиган ядро реакцияларини олиб бориш учун мўлжалланган ядровий реактор эди. Ядровий реакторнинг ишлаш тамойилини ва моҳиятини айнан Ферми ишлаб чиққан. Унинг назарияси асосида барпо қилинган илк тажриба реактори 1942 йилнинг 2 декабрида ишга тушган ва тахминан 0,5 ватт энергия чиқарган. Ўн кундан кейин, ўша қўлбола реактор энди 200 ватт энергия бера оладиган даражага чиқарилган. Фермининг ушбу кашфиёти туфайли дунё ўта арзон ва жуда самарадор (лекин хавфли) энергия манбаига эга бўлди. Ўшандан буён ядро энергетикаси жаҳон саноати ва иқтисодиётининг ажралмас қисмига айланган. Ядро энергетикасисиз замонавий дунёни тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки саноатлашган дунёнинг энергияга бўлган талаб-эҳтиёжларини ядро энергетикаси билангина қондириш мумкин.

1. Матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини аниқланг, далил ва фикрни ажратинг.
2. Матн жанри ва услубини аниқланг.

3. Матн асосида оддий режа тузинг ва хомаки баёнингизни солиштиринг.
4. Камчиликсиз тайёр ҳолга келтирилган баённи тенгдошларингизга тақдим этинг.

41-машқ. Матнни ўқинг, мазмуни билан танишинг ва услубини аниқланг.

Ровийлар насихат қилишадиларким: йўлда қароқчилар мавжудлигини билган тадбирли сайёҳ ёлғиз юрмайди. У сипоҳилар ҳимоясида бирон қарвон ўтишини кутади ва унга қўшилиб ўзининг хавфсизлигини таъминлайди.

Ҳаёт йўлида ҳам идрокли одам таваккал қилмайди, бирон ақлли одамни учратиб, унинг изидан юрмоқликни маъқул кўради. У ўзига ўзи айтадики: дунё хавотирга тўла, фалокат оёқ остида. Қайси йўлдан юрмоқ маъқул? Хавф-хатардан ҳоли юрмоқлик учун қандай ҳамроҳни танламоқ жоиз? Бой одамнинг этагидан тутсамми ё эътиборли мансабдорнингми? Чуқурроқ мулоҳаза қилинса, униси ҳам, буниси ҳам вақти келганда офатдан қутқариб қололмайди. Чунки уларни ҳам тўнайдилар, ҳам ўлдирадилар ёки хорлайдилар. Улар ҳам йиғлайдилар ... балки уларнинг ўзлари ҳаёт йўлининг маълум бир йўналишида ҳужум қилиб қолишар?

- Наҳотки ҳаёт йўлида эргаштириб борувчи ишончли ҳамроҳ йўқ бўлса? Ақлли одам шундай саволга дуч келганда тўғри жавоб топа олади:
- Ҳаёт йўлида адашмаслик учун Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ керак.
- Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ надир?

– Бу Оллоҳ хоҳлаган нарсани сен хоҳладинг, истамаганини истамадинг, деган гап.

– Бунга қандай эришмоқ мумкин?

– Илм эгалла. Барча қулфларнинг калити шундадир.

Тоҳир Малик

1. Матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини аниқланг, далил ва фикрни ажратинг. Тадқиқот учун саволлар тузинг ва ғояларни аниқ ифодаланг.

2. Матн асосида режа тузинг ва тузилган режа бўйича хомаки иншо ёзиб, уни текширинг ва «оқ»қа кўчиринг.

Куйидаги вазифани бажаринг.

«Оламини ўзгартирган кашфиётлар» бўлимида ўрганилган матнлар мазмуни асосида режа тузинг.

**Шахски, илм нурин топти зоти,
Анинг то ҳашр қолди яхши оти.
Сикандар чун топти илму ҳунарни,
Не янглиқ олди, кўргил, баҳру барни.**

А.Навоий

Ҳар қандай ёзма иш каби баён ва иншонинг ҳам аввал хомаки кўриниши (варианти) тайёрланади. Баён ёки иншонинг хомаки кўриниши тайёрланиб бўлингач, улар устида ишлаш куйидаги тартибда олиб борилади:

1. Хомаки иш бир қатор ўқиб чиқилади ва унда мавзу, асосий фикрнинг очилиши, тартиб билан жойлашиши, режага мувофиқлиги тек-

ширилади. Хомаки ишни ўқиб чиқиш давомида хошияга зарур белгилар, киритилиши зарур ҳисобланган сўз ва гаплар каби тузатишлар ёзиб борилади.

2. Хомаки ишдаги нутқ камчиликларини бартараф қилиш мақсадида у овоз чиқариб ўқиб кўрилади ва мавжуд камчиликлар тузатилади.

3. Имло ва тиниш белгиларининг қўйилиши текширилади ва тузатилади.

4. Камчиликсиз тайёр ҳолга келтирилган баён ёки иншо «оқ»қа кўчирилади.

Иншо устида ишлаш энг мураккаб жараёнлардан бири ҳисобланади. Иншо мавзусини танлаш, уни қандай, қайси услубда, қайси шахс номидан баён этиш, ўз мулоҳаза ва фикрларини иншо таркибига қандай сингдириш кабилар ўқувчилар учун доимий муаммо бўлиб келган.

Иншо устида ишлашнинг ҳам ўз тартиб-қоидалари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Иншонинг асосий мазмунини аниқлаш. Агар зарур бўлса, мавзунини ойдинлаштириш.

2. Ёзган иншонгиз орқали кимни, нима ҳақида ва қандай қилиб ўз маслагингизга тортиш ҳақида фикр юритиш.

3. Зарур материалларни тўплаш ва саралаш.

4. Иншонинг қайси нутқ типига (ҳикоялаш, тасвирлаш, муҳокама) ёзилишини аниқлаш.

5. Иншонинг асосан қайси услубда (масалан, бадий, публицистик) ёзилиши ҳақида бир қарорга келиш.

6. Режа тузиш.

Иншонинг хомаки кўринишини ёзиб, уни текшириш ва кўчириш.

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Матн мазмунига яқинлаштириб баён қилишнинг икки хил усули...

- А. Тинглаш ва сўзлаш
- В. Оғзаки ва ёзма
- С. Ҳикоялаш ва ёзиш
- Д. Режа тузиш ва кўчириш

2. Қайси қўйилган тиниш белгилари нотўғри?

- А. Юрган дарё – ўтирган бўйра.
- В. Истиқлол даври болалари ғайратли, шижоатли; кўзида чақини, кўкисида ёлқини бор.
- С. Ойим энди ўрнидан тураётган эди: эшик шахд билан очилди.
- Д. Бизнинг қароримиз шу: ҳашарда барчамиз фаол иштирок этамиз.

3. Қайси қаторда ўзлаштира гап берилмаган?

- А. У мени илгари кўрмаганини, қаердан эканлигимни сўради.
- В. Бир мўйсафид олча жуда сероблигини, аввал татиб кўришимизни, кейин теришимизни айтди.
- С. Қизим умринг узоқ бўлсин, -деб дуо қилди йўловчи.
- Д. Мен унга энди дафтаримни бермаслигимни айтдим.

4. Қуйидаги нутқ услубларининг қайси бири оғзаки нутққа хос?

- А. Сўзлашув услуби
- В. Публицистик услуб
- С. Бадиий услуб
- Д. Илмий услуб

5. Кириш сўзлар, асосан, қайси сўз туркумлари билан ифодаланади?

- А. Мустақил сўзлар
- В. Ёрдамчи сўзлар
- С. Модал сўзлар
- Д. Таклид сўзлар

6. Таркибида эга ҳам қатнашган ундалмали гапни топинг.

- А. Дилга озор берманг, одамлар.
- В. Хайр энди, мен севган баҳор.
- С. Лолахон, бу қизимизга хонасини кўрсатинг.
- Д. Ватан, сен бунчалар суюксан!

7. Сой бўйидаги соя-салқин чойхонада, кекса чинор остида, Анвар мени кутиб ўтирар эди.

- Ушбу мисолда ганнынг қайси бўлаги ажратилган?
- А. Тўлдирувчи.
- В. Аниқловчи.
- С. Ҳол.
- Д. Эга

8. Кимнинг билагида кучи бўлса, ким ишнинг ҳавосини олса, ким қилаётган ишидан бир нима чиқишига ишонса, ўша зарбдор бўлади. — Мазкур мураккаб қўшма гап турини аниқланг.

А. Бир неча эргаш гапли мураккаб қўшма гап.

Б. Бир неча бош гапли мураккаб қўшма гап.

С. Аралаш мураккаб қўшма гап.

Д. Қисмлари уюшган мураккаб қўшма гап.

9. Ҳам эркин, киноя, пичинг, қочирмаларга бой бўлган нутқ услуби турини аниқланг.

А. Сўзлашув услуби.

В. Расмий услуб

С. Илмий услуб

Д. Публицистик услуб

10. Фикрни аниқ ва мантиқий изчил шаклда баён қилувчи услубни аниқланг.

А. Бадиий

В. Илмий

С. Расмий

Д. Публицистик

11. Маълумот-ахборот ҳужжатлари қайси жавобда тўғри берилган?

А. Таклифнома, хат.

В. Буйруқ, фармойиш.

С. Низом, шартнома

Д. Ариза, тушунтириш хати

12. Образлилик ва эстетик таъсир этиш қайси услубга хос муҳим белги ҳисобланади?

А. Илмий услуб

В. Бадиий услуб

С. Расмий услуб

Д. Публицистик услуб

13. Берилган тиллардан қайси бири туркий тиллар оиласи таркибига кирмайди?

А. Болқор

В. Уйғур

С. Қараим

Д. Тожик

14. Бошқарувли сўз бирикмаси қайси қаторда берилган?

А. Заҳмат чекмоқ. В. Касб-ҳунар ўрганмоқ.

С. Улуғликнинг охири. Д. Билимсиз киши.

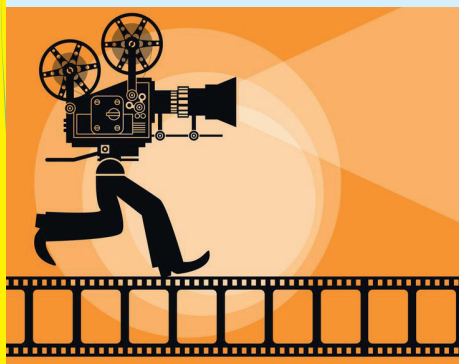
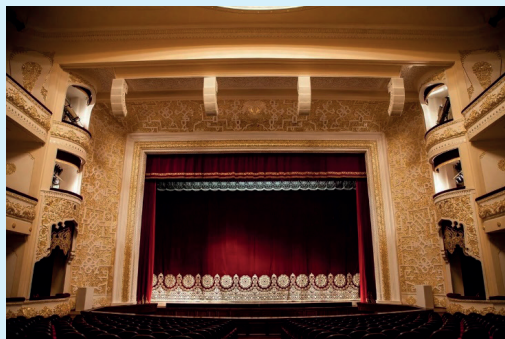

V

ЯНГИ ОЛАМДАГИ ТЕАТР ВА КИНЕМАТОГРАФИЯ

Театр – ойнадир, театр –
ибратхонадир, театр – тўғ-
ри сўзлагувчи ва ҳақиқатни
очик билдиргувчидир!

Маҳмудхўжа Беҳбудий

«Санъат ҳақида қайғурмайдиган инсон кино билан шуғулланмайди. Кинода олдин амалга ошириб бўлмайдиган нарсаларни ҳақиқатга айлантириш мумкин. Уддабуронлик билан қўлланилган турли хил трюклар хаёлот дунёсини тасмага тушириш имконини беради. Бундан фойдаланиб, чинакам бадиий томоша яратиш мумкин ва бу барча санъат турлари бирлашиб кино санъатини яратишга хизмат қилишини тушунган инсонлар учун улкан завқ бағишлайди».

Жорж Мельес

ТЕАТР – МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ МАСКАНИ

Эркин баён устида ишлаш.
Оғзаки ҳикоялашга тайёргарлик.

Бугунги дарсада:

- ижтимоий-маданий соҳа доирасида оммавий чиқишлар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли тип ва услубдаги тезислар, репортаж, оммавий чиқиш матнларини яратамиз, мақсад, мулоқот вазиятларини ҳисобга оламиз;
- имловий меъёрларга риоя қиламиз.

Матнолди топшириқлар.

I. Театрга бориб турасизми? Сизга қайси кўринишдаги спектакллар (драма, комедия, трагедия) ёқади? Сизнингча, нима учун театр маънавий тарбия маскани саналади?

II. Қуйидаги саволлар устида ишланг. Жуфтликда муҳокама қилинг.

1. Сизни санъатнинг қайси тури кўпроқ қизиқтиради?

2. Санъат турлари бўйича театр санъати нечанчи ўринда туради?

Биринчи –

Иккинчи –

Учинчи –

Тўртинчи –

Бешинчи –

(Қуйидаги ўринларга ўзингизга маъқул бўлган санъат турларини жойлаштиринг. Масалан,

1) хореография

2) адабиёт

3) театр

4) рассомлик

5) мусиқа)

3. Сиз сўнгги маротаба қачон театрга бордингиз?

1) ўтган ойда

2) икки ой муқаддам

3) бир йил муқаддам

4) ярим йил муқаддам

5) эсимда йўқ

6) театрга боришга вақтим йўқ

4. Театр санъатининг ҳозирги ҳолати бугунги кун талабларига жавоб бера оладими?

5. Сизнингча, театр бугунги кун муаммоларини қайси жанрларда ифодалаш керак?

1) драма жанри орқали

2) комедия жанри орқали

3) мелодрама жанри орқали

4) трагедия жанри орқали

5) опера жанри орқали

6) балет жанри орқали

7) ҳамма жанрлар орқали

III. Юқоридаги саволлар устида ишлаш жараёнида берган маълумотларингиз асосида мавзу ҳақида оғзаки ҳикояланг. Бунинг учун қуйида келтирилган қоидага асосланишингиз мумкин.

Оғзаки ҳикоялашга тайёргарлик

Нутқ ўстиришнинг асосий турларидан бири – оғзаки ҳикоялаш. Оғзаки нутқ чиройли, ихчам ва жозибадор бўлса, у тингловчига кучли таъсир кўрсатади. Оғзаки ҳикоялашнинг қуйидаги тартиблари мавжуд:

1. Ҳикоя нима мақсадда айтилишини аниқлаб олиш.

2. Ҳикоянинг мавзуси, асосий ғояси ва ҳикоялаш оҳангини (тантанали, мулойим, ғазабли, танқидий) белгилаб олиш.

3. Зарур материалларни тўплаш ва танлаш.
4. Ҳикояда нутқ типларидан қайсиниси (ҳикоялаш, тасвирлаш, муҳокама) етакчилик қилишини белгилаб олиш.
5. Ҳикоя қилишда қайси услуб (оғзаки, бадиий, публицистик, илмий, расмий-идоравий) қулай бўлишини аниқлаш.
6. Режа тузиш.
7. Ҳикояни ойнага қараб такрорлаш ва бунда ҳикоя қилиш оҳангига, манتيкий урғуга, нутқ тезлигига, овознинг паст-баландлигига ва имо-ишораларга эътибор бериш.

Соф гўзалнинг кўз ёшларидай тиниқ санъат – театр.

Ғ.Мусрепов

42-машқ.

Театр – юнонча «театрон» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «томошагоҳ» маъносини англатади. Актёрларнинг саҳнавий ҳаракатлари орқали ҳаётни, ҳаётгий ҳодисаларни бадиий равишда акс эттирувчи санъат тури, шу санъатга асосланган томошалар ҳам театр деб аталади. Ёки шундай санъат намойиш қилинадиган, томошалар кўрсатиладиган бино тушунилади. Умумий маънода эса актёрларнинг саҳна орқали кўрсатиладиган томоша, спектакль назарда тутилади. Айни пайтда, мустақил санъат тури бўлиб, унинг ўзига хос ифода воситаси, актёрнинг омма олдидаги ўйини жараёнида юзага келадиган саҳнавий воқеалардан таркиб топади. Бошқа санъатларда бўлганидек, театр санъатида ҳам халқ ҳаёти, тарихи, дунёқараши акс этиб, жамият тараққиёти, маънавияти, маданияти билан боғлиқ ҳолда ўзгариб, такомиллашиб боради. Театр асосида ёзма ёки оғзаки драматургия ётади.

Театр санъати синтетик санъат бўлиб, жамият ҳаётида томошабинларнинг маънавий ва эстетик тарбиясида муҳим ўрин тутади. Унда драматургия, мусиқа, тасвирий санъат, рақс, меъморлик ажралмас бирликни ташкил этади.

Театр санъатининг муҳим воситаларидан бири – сахна нутқидир. Актёр қаҳрамоннинг пьесадаги сўзларини ўзлаштириб олар экан, қаҳрамон қиёфасида, ҳолатларда туриб унинг нутқий тавсифини яратади, бошқа персонажлар билан мулоқотга киришади. Сахна нутқи ҳаракатларнинг очилишида, асар мазмуни, конфликтининг ёритилишида муҳим ўрин тутаяди.

Сахна асарларининг яратилишида театр рассомлари (сценографияси) нинг ҳиссаси катта. Рассом асар мазмуни, ғояси ва режиссёрлик ечимидан келиб чиқиб, ўзига хос ва сахна кўринишларига мос декорацияни эмас яратади. Бу эса маълум маънода сахна асарининг муваффақиятини таъминлайди. Театр санъатида мусиқанинг ҳеч қандай ўрни алоҳида ўрни бор. Томоша тури ва жанрига боғлиқ ҳолда у турли вазифани бажараяди: драматик санъаткорларда ёрдамчи восита бўлса, оперетта, мусиқали драмада сўз билан баробар ҳуқуққа эга. Опера ва балетда эса ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Театр санъати фани юртимизда ва бутун дунёда театр санъатининг келиб чиқиши, тарихий тараққиёт босқичлари, ҳозирги долзарб муаммолари ва бадиий жараёнларини ўрганадиган, таҳлил қиладиган мустақил фанлардан биридир.

(Ўзбекистон миллий энциклопедиясидан)

1. Матн мазмунини аввал жуфтликда, сўнгра гуруҳда муҳокама қилинг.
2. Матн таркибидаги ғализ жумлаларни аниқланг, тузатинг.
3. Матнга сарлавҳа қўйинг. Танлаган сарлавҳангизга тегишли манбаларни аниқланг.

4. Гуруҳда бажарилган ишлар билан ўртоқлашинг. Қуйидаги жадвалда берилган эркин баён ёзиш қоидаларига суянган ҳолда матн мазмунини ёритинг.

5. Синфга тақдим этинг.

Эркин баён устида ишлаш

Эркин баён ёзишда ўқувчи баён матнини ихтиёрий танлаб олади ва уни ёритишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш баённинг мукамал ёзилишига ёрдам беради:

1. Матн ўқилиб, ундаги маъноси қийин сўзлар аниқланиб, унинг ҳажми ва чегараси белгиланади.

2. Танланган иншонинг мавзуси аниқланиб, унинг ҳажми ва чегараси белгиланади.

3. Матн диққат билан ўқилиб, мавзуга тегишли манбалар танланади, зарур кўчирмалар олинади ва китобдаги шу ўринлар белгилаб қўйилади.

4. Баённинг етакчи ғояси аниқланади.

5. Баённинг асосан қайси нутқ типига (ҳикоялаш, тасвирлаш, муҳокама) ёзилишини аниқлаш.

6. Қайси услуб (сўзлашув, бадиий, публицистик, илмий, расмий-идоравий) турларидан фойдаланишни белгилаб олиш.

7. Режа тузиш. Бунда матндаги баён этилган масалалар тартиби баёнда бир хил акс этмаслиги мумкин эканлигини инобатга олиш.

8. Эркин баённинг бўлимларини қандай боғлаш, қайси сўз ва гаплардан фойдаланиш ҳақида ўйлаб кўриш.

9. Тузатиш ва таҳрирдан сўнг эркин иншонинг хомаки кўринишини тайёрлаш ва «оқ»қа кўчириш.

«Театр маънавий тарбия масканими?» мавзусида репортаж тайёрланг.

РЕПОРТАЖ

Лотин тилидан «reportare» сўзи – «узатиш», «алоқа» деган маънони англатади. XIX асрда суд маҳкамалари, турли жамиятларнинг йиғилишлари ва ҳқ. ҳақидаги материаллар газета саҳифаларида пайдо бўла бошлади ва уларни репортаж деб атай бошладилар.

РЕПОРТЕР ХИСЛАТЛАРИ:

- ✓ равон адабий нутққа эга бўлиши; одамлар билан мулоқот қила олиши;
- ✓ у ёритаётган масалага доир саволларни билиши;
- ✓ воқеаларни ишончли ва аниқ тасвирлаши;

✓ кучли, жасур, жасоратли бўлиши лозим, чунки у турли қийинчиликларга дуч келиши мумкин.

«**РЕПОРТАЖ** – бу ўқувчининг кўзлари ва кулоқлари» (Г.Я.Солганик). Репортаж – бу воқеа хроникаси, муаллифнинг гувоҳлиги билан содир бўлаётган воқеаларни батафсил ва ранг-баранг тасвирлаш. Ушбу жанр учун асосий талаблар динамиклик, кўргазмалилик кўринишга эга бўлади.

РЕПОРТАЖ ТУРЛАРИ:

- ✓ Матнли репортаж.
- ✓ Фоторепортаж.
- ✓ Газета репортажи.
- ✓ Радио репортажи.
- ✓ Телерепортаж

РЕПОРТАЖ МЕЗОНЛАРИ:

- ✓ репортаж учун ҳодисалар: долзарблик, ижтимоий муҳимлиги.
- ✓ репортажнинг мавзу бўйича турлари: илмий, спорт соҳасига оид ижтимоий мавзу.

РЕПОРТАЖ ХУСУСИЯТЛАРИ:

- ✓ воқеа-ҳодиса ўрни, вақти, иштирокчиларини аниқ кўрсатиш;
- ✓ муаллиф иштироки шартли – «мавжудлик эффекти»;
- ✓ муаллифнинг ўз таассуротлари, баҳоси, ҳиссиётли сўзлардан фойдаланиши;
- ✓ воқеа тафсилотлари кўпинча ҳозирги(келаси) замон шаклида (репортаж ҳозирги) бўлиши.

РЕПОРТАЖ КОМПОЗИЦИЯСИ:

- бошламаси – репортаж боши;
- марказий қисми – воқеа ҳақида суҳбат;
- хотима – воқеага баҳо бериш, муаллиф хулосаси.

РЕПОРТАЖ УСЛУБИ: ҳиссий, ғайратли, ўқтам. Воқеликни мажозий акс эттириш воситалари – бадий тасвир воситаларидан фойдаланиш: ёрқин ташбеҳлар, таққослашлар, метафоралар ва бошқалар. Агар керак бўлса, сатирик воситалардан фойдаланиш. Тўлиқсиз гаплар, бир бош бўлакли гаплар, сўз-гаплар, ҳозирги ва келаси замон феълларидан фойдаланиш.

КИНО САНЪАТИ

Ҳикоя устида ишлаш. Расм асосида ҳикоя тузиш.

Бугунги дарсада:

- ижтимоий-маданий соҳа доирасида оммавий чиқишлар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- мулоқот вазиятларини ҳисобга олган ҳолда матнда бор камчилик, нуқсонларни тузатамиз ва таҳрир қиламиз;
- синтактик меъёрларга риоя қиламиз.

Матнолди топшириқлар:

1. Кино санъати ҳақида қандай маълумотларга эгасиз? Ушбу соҳада қандай машҳур актёрларни биласиз?
2. Қуйидаги суратларда кимлар тасвирланган? Қайси киноасар қаҳрамонлари?
3. Берилган матнлардаги бўш жойларни тўлдилинг. Тасвирдаги қаҳрамонлар киёфасига тавсиф беринг.

Актриса кинодаги фаолиятини 1962 йилдан бошлаган. У халқимизга ўша машҳур «_____» фильмидаги _____ роли орқали танилган. Айни шу роли унга омад ва машҳурлик олиб келган. Яна шунингдек, уни кўпчилик мухлислари «Алибобо ва қирқ қароқчи» фильмидаги роли орқали ҳам яхши билишади.

_____ бугунгача 60 дан ортиқ театр саҳнасидаги спектакл-

ларда ва 20 дан ошиқ фильмларда суратга тушган. Шунингдек, у кўплаб фильмлар дубляжида ҳам иштирок этган. Ушбу актриса 1992 йилда «Ўзбекистонда халқ артисти» унвони билан тақдирланган ҳамда кўплаб нуфузли мукофотларни қўлга киритган.

2. _____

бахти кулган актёрлардан, у жуда эрта, талабалик давридаёқ кино-

фильмларда роллар ўйнашга таклиф этилган ва 1962 йилда «Абдулла Набиев» бадий фильмида Абдулла Набиев образини яратган. Бу ёш ва келажаги порлоқ актёрнинг кинодаги биринчи роли ва биринчи муваффақияти эди. Ёқуб Аҳмедов «Фурқат» бадий фильмида Фурқат образи орқали кенг маданий жамоатчиликка қандай тез танилган бўлса, _____

ҳам Абдулла Набиев образи орқали барчанинг назарига тушди. Шундан бери кинода фаол қатнашиб, «Ўзбекфильм», «Ўзбектелефильм», «Тожикифильм» киностудияларида суратга олинган ўттиздан ортиқ бадий ва телевизион фильмларда роллар ижро этди. _____нинг та-

рихий ва замонавий мавзудаги бадий фильмлар: «Улуғбек юлдузи»даги Али Қушчи, «Ўтган кунлар»даги Отабек, «Шиддат»даги Ёдгор Ҳамидович, «Оловли йўллар»даги Ҳамза, «Тожикифильм» киностудиясида суратга олинган «Тинчлик даврида»ги Ғулом Аҳмедов каби қатор образлари актёрнинг кўп йиллик изчил ва самарали меҳнатининг маҳсулидир.

_____ деганда мухлислар энг аввал «_____» бадий фильмидаги _____ни ҳам тасаввур этишади. Мухлислар назарида бу образлар _____га атаб ёзилгандек, фақат _____ ижро этиши керакдек туюлади. Актёрнинг истеъдодига бундан ортиқ меҳр ва баҳо бўлиши мумкинми? Айни шу роли билан актёр ўзбек кино тарихида ўчмас юлдуз бўлиб қолди.

(*arboblar.uz*)

43-машқ. Матн таркибидаги камчиликларни топиб, тузатинг.

Кино яратилиш тарихига мурожат этадиган бўлсак, 1895 йил 28 декабрда оламшумул воқеа юз берганлигининг гувоҳи бўламиз. Шу куни Франциянинг Париж шаҳрида «Гран кафе» томоша залида ака-ука Огюст ва Луи Люмьерлар томонидан илк киносеанс ўтказилади. Унда 50 сониялик роликлар намойиш этилади. Улардан бирида ишчиларнинг фабрикадан чиқиб келиши, бирида поезднинг келиши тасвирнинг олинган эди. Аммо илк киносеанс охирига етмай муваффақиятсизликка учрайди. Чунки залдаги томошабинлар улар томон ҳаракатланиб келаётган поезддан ваҳимага тушиб, зални қочиб чиқиб кета бошлайдилар. Шунга қарамай, кино одамлар орасида катта қизиқиш уйғотади. 1896-1897 йиллар давомида дунёнинг турли мамлакатларида кино намойишлари бўлиб ўтади.

Илк яратилган фильмлар қисқа метражли бўлиб, 15-20 метр, яъни бир ярим дақиқа давом этади. Бу даврда суратга олинган фильмларнинг кўпчилиги хужжатли фильмлар бўлиб, ҳаётини воқелик асл ҳолича репортаж усулида тасвирга олинган. Бу жараён ижодкорлар учун эскилик бўлгани туфайли фильмларда сценарий ва актёрлар ижросидан фойдаланилмаган.

Француз театри режиссёри, актёри, продюсери Жорж Мельес кинода театрда амалга ошириб бўлмайдиган орзуларини рўёбга чиқариш мумкинлигини тушуниб, бадиий қисқа метражли фильмлар тасвирга олишни бошламади. 1898 йилда Париж яқинидаги Монтреда биринчи киноателье ташкил топади. Унда кинотехника билан жиҳозланган театр сахнаси билан ёнма-ён фотолаборатория жойлашган эди. Бу илк студияда Жорж Мельес ўзининг 450-500 та фильмларини суратга олган. Улар орасида «Ойга саёҳат»(1902), «Ғаройибот аро саёҳат» (1904), «Кутбнинг эгалланиши» (1912) каби фильмлар машхур бўлган.

Ака-ука Люмьерларнинг «ҳаёт қандай бўлса, шундай» репортаж усулда тас-

вирга олиш принципига қарама-қарши ўлароқ Мельес сценарий асосида актёрларнинг олдиндан келишиб олинган сюжетда роль ижро этишини олға суради ва шу билан «киномомоша» принципига асос солади. У фильмдаги баъзи кадрларни кўлда бўяб чиқмагани учун фильмларида рангдан фойдаланиш ҳолларини кўришимиз мумкин.

Кино ватани бўлмиш Франциядан бошқа мамлакатларда ҳам тараққий эта бошлади. Тез орада дунё мамлакатларида кинотомошагоҳлар очилиб, ҳар бир давлатда ўз кино маҳсулотларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилади.

Нодира Касимова

1. Матнни қисмларга ажратинг, ҳар бирига сарлавҳа қўйинг, асосий ғоясини аниқланг.

2. Матн типи, услубини уларнинг нутқий хусусиятларига кўра фикрингизни далиллаб, изоҳланг.

3. Матндан қандай янги маълумотлар олдингиз? Қайси маълумотлар сизга таниш эди? Суратдаги қиёфаларни танидингизми? Ўқитувчингиз ёрдамида аниқланг.

4. Кинонинг қандай жанрларини биласиз? Атанг. Қуйидаги жадвалда кўрсатинг.

«Билар эдим»	«Билиб олдим»	«Билишни истайман»

Ҳикоя тузиш ёки уни бадиий ифодалаб ёзиш анча мушкул иш. Ҳикоя ёзишнинг ҳам ўзига хос тартиб-қоидалари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Қандай воқеа ҳақида ҳикоя қилиш кераклигини билиб олиш. Унинг ўқувчига ёки тингловчига манзур бўлиш-бўлмаслигини аниқлаш.

2. Ҳикоянинг мавзусини ва асосий ғоясини хаёлан шакллантириш ва унга сарлавҳа танлаш.

3. Ўзингизнинг хотираларингиздан ёки бошқа манбалардан муҳим материалларни тўплаш.

4. Ёзилажак ҳикоянинг композицион тузилишини ишлаб чиқиш.

5. Ҳикоя композициясини аниқлаштира туриб, унинг режасини тузиш. Ҳикоянинг муқаддима, тугун, кульминация, ечим, хулоса қисмларини аниқлаш.

6. Ҳикоя қисмларининг ўзаро ҳажм боғланишига эътибор бериш, асосий воқеага кўп ўрин бериш кераклигини унутмаслик.

7. Ҳикояда диалог ёки алоҳида реплика, муҳокама каби тасвирлаш воситаларидан фойдаланиш, уларнинг асосий воқеадан ортиб кетмаслиги, аксинча, унинг тасаввур ҳосил қилишга, кишилар характерини очишга ёрдам бериши керак.

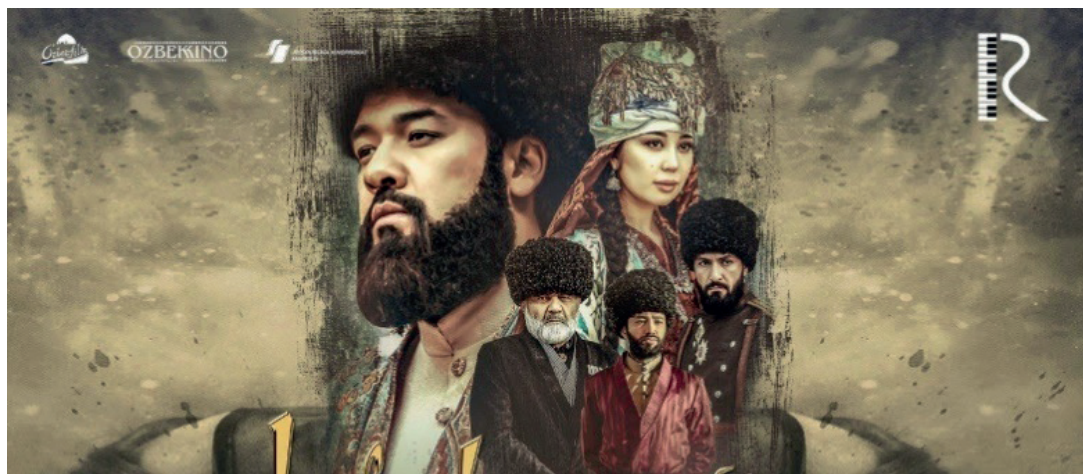
Ҳикоянинг хомаки кўринишини ёзиш ва тузатишлар киритиб кўчириш.

Санъатлардан ҳеч бири вақтни кинодан ташқари акс эттириб беролмайди. Аслида фильм нима ўзи? Бу – вақт мозаикаси.

Андрей Тарковский

44-машқ. Қуйидаги қоидага суянган ҳолда расм асосида ҳикоя тузинг. Ушбу фильм, фильм иждокорлари сизга танишми?

Рассомлар томонидан чизилган расмлар услуб жиҳатидан турли-туман бўлиб, уларда ҳам бирор воқеа, тушунча, кўзқараш, фалсафий мушоҳада кабилар акс эттирилади. Расм асосида ҳикоя тузиш учун куйидаги тартиб-қоидаларга амал қилинса, тузилган ҳикоя мазмунли ва қизиқарли чиқади:

1. Рассом ҳақида маълумот тўплаш. Унинг қандай жанрларда ижод қилганини билиш.
  2. Ҳикоя қилмоқчи бўлган расмни диққат билан кузатиш. Расмлар кўпинча рассомнинг ички туйғуларини ифодалайди, шунинг учун муаллиф ўз аса-рида нимани муҳим деб ҳисоблаганини аниқлаш.
  3. Расмни диққат билан кўриш ва унинг мазмунини фикрлаш. Қандай воқеа содир бўлгани, нима учун содир бўлганини аниқлаш.
  4. Рассом расмни чизгунга қадар ва ундан кейин содир бўлган воқеаларни тасаввур қилиш.
  5. Ҳикоя орқали кимга нима ҳақида фикр уқтириш ҳақида ўйлаш.
  6. Ҳикоянинг мавзуси ва асосий ғоясини фикран шакллантириш ҳамда унга сарлавҳа топиш
  7. Ҳикоянинг композициясини тузиш.
  8. Ҳикоянинг режасини тузиш.
  9. Ҳикояда диалог, тасвирлаш воситаларидан ҳикоя қаҳрамонларининг ха-рактерини очишда фойдаланиш.
- Ҳикоянинг хомаки кўринишини тайёрлаб, тузатишлар киритиш ва кўчи-риш.

1. Ўзбек киноси оламида ўзига хос бетакрор ўринга эга бўлган ак-тер: Гулчеҳра Жамилова ёки Ўлмас Алихўжаевнинг ижро этган рол-лари рўйхатини тузиб келинг.

2. «Театрда ўтган бир куним» мавзусида юқори саҳифада берилган қоидага асосланиб, ҳикоя ёзиб келинг.

ҚОЗОҒИСТОНДА КИНО САНЪАТИ

Интервью жанри устида ишлаш

Бугунги дарсада:

- берилган материални ишончлилик нуқтаи назаридан танқидий баҳолаймиз;
- матн парчасининг мазмунини талқин этамиз/шарҳлаймиз, уни мавзу, асосий ғоя, муаллиф кўзқараши билан боғлаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, оммавий чиқиш) матнларни яратамиз;
- интервью олиш тартиб қоидаларини ўрганамиз.

45-машқ. Матнни танишиб ўқиб чиқинг.

Ҳар бир халқнинг санъати шу миллат билан яшайдиган ҳодисадир. Агар биз мусиқа, театр, меъморчилик, адабиётни киритадиган бўлсак, улар халқ тарихининг турли босқичларида ривожланган. Халқ билан бирга равнақ топиб келаётган қадимий санъат турларидан бири бу – қўшиқ санъати.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, қўшиқ ибтидоий жамоа давридан бери маълум бўлган. Кейинги босқич – бу муаллифлик қўшиқларидан кенг фойдаланиш. Бугунги кунда муаллифлик қўшиқлари бугунги маданиятнинг муҳим қисмига айланди. Қозоқ қўшиқларига келсак, Биржан, Акан, Абай, Мади, Иманжусипнинг қўшиқлари биринчи миллий муаллифлик қўшиқларидир. Бугунги кунда қўшиқчилик санъати мавзу ва жанр жиҳатидан анча ривожланди. Мусиқадан ташқари, халқимиз тарихида қўшиқ санъати билан куй санъати ҳам алоҳида ўрин тутди. Куй санъати Қўрқит ота даврига бориб тақалади. Куй – қозоқ халқининг ўзига хос санъати. Қурманғози, Даулеткерей, Таттимбет куйлари – мумтоз санъат намуналари. Классик куй ва қўшиқлар миллий операнинг туғилишига асос бўлди. Шундай қилиб, Европа операси Қозоғистонда миллий мусиқа орқали ривожланди. Халқ қўшиқлари ва куйлари кино санъатида ҳам кенг қўлланилди.

Қозоқ киноси ХХ асрнинг ўттизинчи йилларида дунёга келган. Илк қозоқ фильми «Аманкелди» бадийий фильми эди. Фильмни Беймбет Майлин ва Ғабит Мусрепов ёзган. Сўнгги йилларда таниқли режиссёр ва актёр Шакен Аймановнинг «Бизнинг севимли табибимиз», «Атаман интиҳоси», «Отамакон», «Алдар кўса», «Дўппили фаришта», Абдулла Карсакбаевнинг «Менинг исмим – Хўжа» фильми, Султон Кожиковнинг «Қиз Жибек» фильми каби машҳур асарлар ёруғ кўрди. Ушбу фильмларда 6 та миллий санъатимиз, миллий ўзига хослигимиз тасвири мукамал тасвирланган. Ушбу фильмлар ҳали ҳам ўз бадийий кўркемлиги билан томошабинларни ўзига жалб қилиб келмоқда.

Ҳозирда қозоқ киноси, умуман, қозоқ санъати каби изланишлар устида. Муштақиллик йилларида таниқли фильмларга «Кўчманчилар», «Фаралар», «Аккордеонистнинг болалиги» ва бошқалар киради. Шу билан бирга, замонавий қозоқ киносининг ўзига хос хусусияти сифатида хорижий режиссёрлар ва киностудиялар билан ҳамкорликда яратилган фильмларни ҳам атаб ўтиш жоиздир.

Миллий санъат – бу бутун аҳолининг маънавий ривожланиши ва юксалишининг кўринишидир. Шунинг учун ҳар бир босқичда у янги шаклда кўринади ва ривожланади.

1. Матн таркибидаги 3-4-абзац мазмунини кўчиринг, шарҳланг, уни мавзу, асосий ғоя, муаллиф кўзқараши билан боғланг.

2. Берилган материални ишонччилик нуқтаи назаридан танқидий баҳоланг. Муаллиф кўзқараши билан келишасизми? Қандай қўшимча маълумотлар берган бўлар эдингиз?

3. Ўзингиз кўрган қозоқ фильми ҳақида қуйидаги жумлаларни тўлдириб ёзинг.

- А) тасвирга олинган йили -----
- Б) бош режиссёри -----
- В) бош ролни ижро этганлар -----

- Г) асосий қаҳрамонлар -----
- Д) ижобий қаҳрамонлар -----
- Е) салбий қаҳрамонлар -----
- Ё) фильм ҳақида сизнинг фикрингиз -----

4. Қуйидаги суратларни кузатинг. Ушбу тасвирлар қайси киноасарлардан олинган? Фильм ҳақида тўлиқроқ маълумот беришга ҳаракат қилинг.

Интервью жанри

Мухбирлик ва журналистика соҳасининг асосий машғулотларидан бири маълум кишиларнинг иш соҳаси, турмуш тарзи ва ҳоказолар тўғрисида суҳбатини олиш ёки интервью олиб, уни газета ва журнал саҳифаларида ўқувчилар оммасига етказишдан иборат. Қуйидаги тартиб-қоидалар интервью олиш устида ишлаш босқичлари ҳақида маълумот беради:

1. Кимдан ва нима мақсадда интервью олиш ҳақида ўйлаб олиш.
2. а) суҳбат мавзусини аниқлаш ва шунга кўра саволлар тизимини тайёрлаш ҳамда уларнинг тартибини белгилаб олиш;
б) суҳбат ўтказиб, унинг асосий мазмунини ёзиб олиш;
в) ёзилган материални ўқиб, асосий ғояни аниқлаш ва сарлавҳа қўйиш.
3. Интервьюнинг кириш ва хотимасини ёзиш.
4. Тайёр бўлган материални овоз чиқариб ўқиб кўриш ва таҳрир қилиш.
5. Хомаки ишни текшириш. Диалоглардаги тиниш белгиларнинг ишлатилишига алоҳида эътибор бериш.
6. Материални кўчириш.

46-машқ. «Жигсо» усули асосида матн билан танишинг, мазмунини ўзлаштиринг. Матн типи, услубини аниқланг. Фикрингизни далилланг.

Ҳозирги давр кинематографияси ҳақида мулоҳазалар

Савол: – Ҳозирги кун кинематорграфиясига қандай баҳо берган бўлар эдингиз?

Г.Курманғалиқизи: – Ҳозирги даврда тобора кучайиб бораётган компьютер кинематографиясининг имкониятлари янги бадиий оқимларнинг пайдо бўлишига, баъзи ҳолларда эса экран санъатининг янги турининг дунёга келишига олиб келди. Янги технологияларнинг ривожланиш босқичлари ижодий изланишларнинг турли хил натижаларини ҳам кўрсатмоқда. Электроника, кибернетика ютуқлари ва компьютерни қайта ишлашнинг энг илғор техникаларидан кенг фойдаланишни таъминлайдиган замонавий экран асари мазмуни компьютер эф-

фектлари билан тўлдирилади. Маълумки, санъат ва технология ўртасидаги яқин алоқанинг ҳар бир янги босқичида бадиий ифода этишнинг янги усулларини ижодий ёндашган ҳолда ўзлаштириш учун жавобгарлик кучайиши маълум.

Савол: – Замоनावий томошабин диди ҳақида нима дея оласиз?

Г.Курманғалиқизи: – Жамиятдаги турли хил ижтимоий, иқтисодий ва ҳатто турли сиёсий шароитлар туфайли экран ижодий маҳсулотининг бадиий сифатига бўлган талаблар ҳам ўзгариб бормоқда. Бу борада бугунги томошабинларнинг дидига суянадиган бўлсак, қисқа вақт ичида кино ижодининг баъзи жанрлари катта талабга эга бўлиб, баъзилари эса, аксинча, кенг омма олдида ўз йўлини топа олмаяпти. Қандай бўлмасин, бугунги кунда «яхши ва ёмон» катта ҳодисага айланиб бораётган маҳаллий кино саноатидаги улкан ўзгаришларни узлуксиз экранга узатилаётган фильмлар оқимини сони ва сифати жиҳатидан саралаш орқали изохлаш зарурати туғилди.

Замон ўзгарди, томошабинларнинг талаблари ҳам ўзгарди. Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар шароитида экран маҳсулотларини томошабинлар, айниқса, ёш томошабинлар онгига таъсирини ҳисобга олсак, маҳаллий фильмларни ишлаб чиқариш миқдори ва сифати ўртасидаги тафовут хавотирга солмоқда. Шу нуқтаи назардан, бир қатор долзарб масалаларни кўриб чиқиш керак. Ёдда тутиш керакки, санъат асари ва унинг бевосита истеъмолчиси ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурмат маданияти асосида бунёдга келади.

Бугунги кунда кино ижодкорларининг асосий томошабинлари ёшлар ва ўсмирлардир. Замон талабига мос жиҳозланган кинотеатрларнинг томошабинга хизмат кўрсатиш сифати ҳам юқори. Шунинг учун бўлса керак, ёшлар кинозалларга келиб, бўш вақт ва ўйин-кулгининг муҳим қисми сифатида янги фильмларни томоша қилишади. Аксарият томошабинлар фильмни қаерда ва қандай шароитда суратга олгани ҳақида ташвишланиб ўтирмайди ҳам.

Савол: – Сўнги йилларда олинган замоनावий қозоқ киносига муносабатингиз қандай?

Г.Курманғалиқизи: – Кўп маблағ сарфланиб, кинотехнологиянинг илғор тажрибалари намуналари асосида туширилган «таъсирчан» сахналари ва ўйин-кулги услубидаги сюжетдан парчалар, шунингдек тез-тез тақдим этиладиган реклама босқичи ўзининг ёлғон жозибаси билан томошабинни ўзига жалб қилади. Бугунги маҳаллий экран кўпинча бундай усулларни ишлатадиган комедияларга тўла. Нуртас Адамбай, Нурлан Қўянбаев, Асқар Узабаевнинг фильмлари бунга яққол далил бўла олади...

Мамлакатимиз шоу-бизнесида, юқорида таъкидлаганимиздек, кино ишлаб чиқаришга қизиқувчилар сони кундан-кунга ўсиб бормоқда. Эҳтимол, молиявий даромад манбаи бўлгани учунми, сўнги йилларда кино туширмаган хонанда қолмади десак, муболаға бўлмайди. Катта экранда паст сифатли фильмларнинг бемалол намойиш қилиниши томошабинларнинг дидини яхшиламаслиги аниқ. Янги технологик имкониятларнинг мавжудлиги кино санъатида ҳаваскорлик фильмларни ривожлантириш ва Интернет орқали томошабинларга бепул тарқатиш учун йўл очмоқда. Шундай ҳолда, экран асарларининг ғоявий мавзуси, бадиий сифати онги ҳали ҳам шаклланиш даражасидаги ёш томошабинларнинг кейинги ривожланишига қўшадиган ҳиссаси ажойиб тарғибот воситаси айланганлигини рад этолмаймиз. Шунинг учун турли жанрдаги фильмларнинг, хусусан, экранни забт этган, айниқса, маҳаллий фильмларнинг ривожланиш ҳолати, йўналиши, бадиий сифати ҳақидаги масала бизни энг долзарб саволларга жавоб излашга мажбур қилади.

Бир аср давомида кино тилидаги бадиий ифода услублари ўзгаргани, телевизион жанрнинг мураккаблиги, мультимедия маконининг пайдо бўлиши экран асарларининг эстетикасига шундай таъсир кўрсатди. Ушбу ўзгаришлар нафақат жамиятдаги, ижтимоий ҳодисалардаги маданий ўзгаришларнинг натижаси, балки бошқа муҳим муаммолар қаторида ижодий изланишларнинг янги технологиялар ютуқлари билан уйғунлигини таъкидласа бўлади. Экран маданияти, айниқса, бугунги томошабинлар учун атроф-муҳитда кинотеатр, телевидение ва Интернет орқали кўп жиҳатдан шаклланишда. Шунинг учун экран асарларининг эстетик табиатига эътибор бериш долзарб масалага айланди...

Савол: – Жаҳон кино оламида қозоқ киносининг ўзига хос муносиб ўрни бўлган. Бу борада қозоқ киносининг ҳозирги изланишлари қай даражада деб ўйлайсиз?

Г.Курманғалиқизи: – Жаҳон кино оламига кириб келган қозоқ киносининг бугунги изланишлари ҳам хилма-хил. Бугунги кунда қозоқ кинематографияси ишлаб чиқариш суръати билан ҳам, кинорежиссёрлик соҳасидаги янги номлар билан ҳам ажралиб туради. Экран санъатининг бадиий даражасини юқори баҳолайдиган халқаро кинофестивалларда ғолиб чиққан кўплаб маҳаллий фильмлар ҳам мавжуд. Янги босқични ривожлантириш жараёнида кинематография асарларининг сифати, миқдори ва тарқатиш сиёсати катта эътибор берилади. Агар миллий киномизнинг ҳозирги ривожланишидаги бадиий сифат ҳақида гапирадиган бўлсак, унда бундай асарлар мавжудлигини тан оладиган

ёш профессионал кинематографларнинг фильмлари улуши катта эканлиги шубҳа туғдирмайди.

Миллий санъатимизнинг ўзига хослигини сақлаб қолиш, ривожлантириш ва юксалтириш йўналишида кино санъатига ҳам эътибор қаратиш лозим. Ижтимоий долзарб мавзуларга бағишланган муаллифлик киноси, арт-хаус/санъат уйи жанрида кўплаб фильмларни суратга олиш керак. Агар кино санъати фақат маблағ тўплашнинг тижорат йўналишида ривожланса, биз профессионалларни хоррор(дахшатли), блокбастер ёки бошқа «лойиҳаларни ютиб олиш» нуқтаи назаридан жалб қиладиган телевизион лойиҳаларга мурожаат қилишга мажбур қиламиз. Бу бугунги куннинг аччиқ ҳақиқати. Гарчи экспериментал фильмлар, ҳужжатли фильмлар ва арт-хаус пул топишнинг калити бўлмаса ҳам, миллий кино санъатининг ўзига хос хусусиятини белгилайдиган ҳақиқий санъат асарлари ҳисобланади...

Қизиқарли ва мелодрама жанридаги фильмлар билан бирга томошабинлар учун таниқли фэнтези ва саргузаштларга бой блокбастер элементларини кўшган ҳолда янги тарихий теле-кино асарларининг жанрларини иложи борица кенгайтириш зарурат туғилди.

Миллий қаҳрамонларни ибрат қилиб кўрсатишни шакллантиришга йўл очадиган сифатли болалар фильмлари ва мультипликацион сериалларни талаб қиладиган ёш авлоднинг дунёқарашига ҳам алоҳида эътибор қаратиш керак.

Бизнинг машҳур баҳодирларимиз, донишмандларимиз билан элни бошқарган шахсларимиз фақат Қозоғистонга эмас, балки бутун дунёга ибрат қилиб кўрсатишга лойиқдир.

*(Сухбат Гулжан Курманғалиқизи, киношунос,
Т. Журғенов номидаги Қозоқ Миллий санъат академиясининг профессори
билан олиб борилган суҳбатдан, қисқартириб олинди)*

1. Матн бўйича олинган маълумотларни гуруҳларда муҳокама қилинг, бошқа гуруҳлар билан ўртоқлашинг. Муаллиф кўзқарашини аниқланг. Ҳар бир абзацга тезис ёзинг. Хулоса чиқаринг.

2. Қуйидаги саволлар устида гуруҳларда мулоҳаза юритинг, муҳокама қилинг, жавобларингизни далиллар билан асосланг:

а) жаҳон кинематографиясига улкан ҳисса қўшган қандай қозоқ кино ижодкорларини биласиз?

б) Қозоғистоннинг илк кинофильмлари ҳақида қандай маълумотларга эгасиз?

в) мустақиллик даври кинофильмларини атанг ва уларни баҳоланг.

3. Матн муаллифидан кино санъати ҳақида берган маълумотлардан ташқари яна қандай маълумотлар олишни хоҳлар эдингиз? Жуфтликда муҳокама қилинг. Саволлар тузинг.

Қуйидаги вазифани бажаринг.

Замонавий киносанъат ҳақида юқорида берилган қоидага асосланган ҳолда мактабдаги устозларингиздан интервью олиш учун саволлар тузиб келинг. Бунинг учун қуйидаги тасвирларни асос қилиб олишингиз мумкин.

Кино томошабинни кинода ўтирганини унутиб қўйишига мажбур қилиши керак.

Роман Полански

ҚОЗОҒИСТОНДА ТЕАТР САНЪАТИ

Лексикология ва фразеология

Бугунги дарсада:

- ижтимоий-маданий соҳалар доирасида оммавий чиқишлар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- мавзу, асосий фикр, муаммо, муаллиф кўзкараши ва китобхонга кўрсатган таъсирни ҳисобга олган ҳолда матнларнинг услубий хусусиятларини (композицияли, нутқий ва жанрли) таққослаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация, тезислар, оммавий чиқиш, интервью ва ҳк.) матнларни яратамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик ва илмий услублардан фойдаланамиз.

47-машқ. Қуйидаги суратларни кузатинг. Жуптликда муҳокама қилинг. Ўзаро савол-жавоб ўтказинг.

1. Юқоридаги тасвирлар бўйича қандай маълумотларга эга бўлдингиз?
2. Олинган маълумотлар, тузган саволларингиз асосида жуфтликда интервью суҳбатини ташкил этинг. Интервью суҳбати матнини ёзинг. Матн таркибида фразеологик birlikлар иштирок этсин.
3. Ишингизни синфга тақдим этинг.
4. Матн тузишингиз учун қуйидаги таянч сўзларга мурожаат қилишингиз мумкин: *Жумат Шанин номидаги Шимкент академик қозоқ драма театри, 1934 йил, бадиий жамоа, режиссер, аъзолар, санъат мактаби, иштиёқ, театр репертуари, «Замона қонуни», «Малқанбой», «Қизил лочин», «Енглик-Кебек», ҳаваскор санъаткорлар, Қозогистон театр санъати, қўшган ҳиссаси.*

48-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Қуйида театр ҳақида берилган маълумотлар билан танишинг.
2. Юқоридаги машқ бўйича ўзингиз тузган матн билан таққосланг.
3. Услубий хусусиятларини аниқланг.
4. Кино ва театр ҳақида берилган қуйидаги ҳукмларнинг бирини танлаб кўчиринг ҳамда ўз муносабатингизни билдириб, оммавий чиқиш учун монолог тайёрланг, синфга тақдим этинг.

1. Театрнинг пайдо бўлганига икки ярим минг йилдан ошади. Унинг ифодали воситалари, охир-оқибат, чексиз эмас – сахна майдони ва актёрлар, сўзлар, ҳаракатлар ва паузалар, ёруғлик, мусиқа ва ритм.

2. Театрнинг қадимий ва ҳамиша навқирон санъатида чексиз сўз ва ҳаракатлар, одамлар, характерлар, ҳис-туйғу ва фикрлар уйғунлиги мужассам! Аммо театр ҳаёти битта шартга боғлиқ – ҳеч қачон тўхтаманг, ҳар доим атрофдаги ҳаётда янги фикрлар, янги ифода усулларини изланг.

3. Кино бизни бошқача фикрлашга ундади.

4. Билим чексиз тасаввур қилиш қобилиятини оширди. Тасаввурнинг чеки йўқ бойлиги замонавий томошабинни ўтган аср томошабинларидан ажратиб туради. Замонавий томошабин «кинематографик равишда» фикрлайди. Замонавий театр муаллифлари, режиссёрлар ва актёрлардан ҳам кинематографик фикр юритиш талаб этилади, аммо улар ўзларининг фикрларини махсус театр воситаларидан фойдаланиб ифода этишлари керак.

5. Спектакль ёки фильмнинг сахналаштирилиши – адабиёт тилидан сахна ёки экран тилига кўчишининг ўзига хос тури. Биз жуда зўр кўчирмалар ва кўплаб ёмон, заиф, саводсиз кўчирмаларни биламиз. Аммо кимдир буни суст бажараётганлиги сабабли кўчириш ишини тўхтатиши мумкинми?

6. Ф.М.Достоевский – энг театрмонанд ёзувчилардан бири. Унинг романлари ҳайратланарли даражада драматикдир. Бироқ муаллиф ўз романларини сахналаштириш борасидаги уринишларга қарши. Унинг фикрига қўра, сюжет, композиция ёки қаҳрамонларнинг характерлари қатъий равишда ўзгартирилсагина роман спектаклга айланиши мумкин.

(studopedia.su)

Куйидаги тасвирларда қандай ва қаердаги театр бинолари тасвирланган? Сизга танишми? Улар ҳақида қисқача маълумот тўпланг ҳамда ушбу расмлар ёрдамида театр турлари ҳақида маълумотларни тўплаб, матн тузинг.

Театр санъати

Театр онгни маърифатли қилиши керак. Бу бизнинг миямизни ёруғлик билан тўлдириши керак ...

Ромен Роллан

ТЕАТР САНЪАТИ ҚОИДАЛАРИ

Услугушнослик

Бугунги дарса:

- тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳолаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- ахборотни такдимои қўринишида: жадвал, чизма, диаграмма-лардан фойдаланган ҳолда намоиш этамиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиш) матнларни яратамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик услублардан фойдаланамиз.

49-машқ. Матнни ўзлаштиринг.

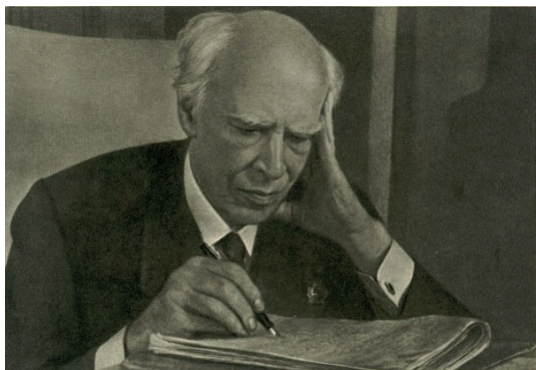
Театр санъати қоидалари

Жаҳоншумул ихтиролар буюкларга насиб қилади. Пушкин таъкидлаганидек, даҳолар янги қонунларни кашф қилади, қобилиятлилар улардан тўғри ва унумли фойдаланади, қобилиятсизлар эса ҳар иккаласини ҳам инкор қилиб, фақат ўзларинигина доно деб ҳисоблайдилар.

Турли соҳаларда ихтиро қилган шахсларнинг номи, миллати, ирқи ва эътиқодидан қатъий назар, эътиром билан тилга олинади. Масалан, алгоритм ихтирочиси Ал-Хоразмий, бутун олам тортишиш қонунини кашф қилган Ньютон, ер ости ва устидаги нарсаларнинг таркибини аниқловчи Менделеев даврий системаси дунёга маълум ва машҳурдир.

Жаҳон ижод аҳли орасида Аристотелнинг «Поэтика» асари трагедиянинг яратилиш қоидалари билан машҳур бўлса, «Станиславский системаси» театр санъати намояндалари учун илмий-амалий дастур бўлиб келмоқда.

Театрни маънавий, маърифий, ахлоқий ва ғоявий тарбия мактаби, инсонни руҳан покловчи муқаддас даргоҳ деб билган Станиславскийнинг асл исми шарифи Константин Сергеевич Алексеев бўлиб, у 1863 йилнинг 5 январиди, Москва шаҳрида туғилган. Алексеевлар авлоди йирик саноатчи зодагонлар доирасига мансуб бўлиб, бу сулоладан кўплаб машҳур маданият ва санъат намояндалари етишиб чиққан. Алексеев-

лар оиласининг «Большой» ва «Малый» театрларда ўз муҳим ўриндиқлари бўлиб, улар барча янги саҳналаштирилган ва гастролга келган театрларнинг спектакллари томоша қилишган.

Константин 14 ёшга тўлганида унинг илтимосига биноан Алексеевлар хонадониди «уй театри» ташкил қилинди. 1877 йилнинг 5 сентябрида онасининг туғилган кунига бағишлаб, «уй театри»да саҳналаштирилган спектаклда Константин илк мартаба ҳаваскор актёр сифатида роль ўйнайди. У шу кундан бошлаб барча таассуротларини кундалик дафтарига муҳрлаб боради. Бу «уй театри» 1881 йилдан бошлаб «Алексеевлар тўғараги»га айланди. Машҳур тўғарак асосида 1888 йили «Москва санъат ва адабиёт жамияти» ва унинг қошида «Муסיқали ва драматик театр» мактаби ташкил топди. Жамият фаолияти тобора ривожланиб, 1898 йили Константин Алексеев-Станиславский ва Владимир Немирович-Данченко ҳамкорлигида «Москва Бадиий театри» ташкил қилинди. Бу оммабоп театр «кечинма санъати мактаби»нинг назарий ва амалий бешигига айланди.

Театр санъатига бўлган ихлос ва синчковлик Станиславскийни – «актёр саҳнанинг ижодкори ҳамда соҳибидир» деган фалсафий-ғоявий хулосага олиб келди. Бу ғоя унга 1877 йилдан бошлаб то умрининг охиригача тинчлик бермади. Станиславский 1935 йилнинг 7 августида Москва шаҳрида оламдан ўтди.

«Станиславский системаси» – театр санъатининг актёрлик маҳорати, режиссёрлик ва педагогика билан боғлиқ жараёнларни юксак бадиий савияда ифодалаган «кечинма санъати» тизимининг назарий асосларидир. Бу назарий асослар театр санъатига бағишланган барча системаларнинг, илмий-амалий тадқиқотларнинг диалектик ривожиди. Натижада унгача бўлган театр санъати билан боғлиқ барча назарий ва амалий қарашларни яхлит бир тизимга солиш масаласи илмий ҳал қилинди.

Станиславский актёрлик мақомига эришганларни эволюцион ривожланиб боровчи уч даражага ажратади. Биринчиси – актёрлик туйғусига таянган ижро. Иккинчиси – ижодкорлик туйғусига асосланган ижро. Учинчиси – санъаткорлик туйғусига эга бўлган, юқори бадий савиядаги ижро. Бу уч даража орасидаги фарқни англаш фақат Станиславскийга насиб қилди ва «кечинма санъати» тизимини яратишига асос бўлди. У актёрлик санъати диалектик ривожланишдан иборат жараён эканлигини назарий исботлади.

Маъмур Умаров

1. Матн тили, услубини аниқланг.

2. Жадвални тўлдилинг.

№	Даъво қилиш (Матндан тайёр жумлалар олинади)	Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Яширин ахборот
1.				
2.				
3.				
4...				

3. Матн мазмунини тақдимот кўринишида: жадвал, чизма, диаграмма кўринишларидан бирида намоиш этинг.

4. Матн мазмунига аннотация ёзинг.

Қуйидаги суҳбат юритиш тартибидан фойдаланиб, долзарб мавзуда суҳбатдошингиз билан мулоқот қилиш учун тайёргарлик кўринг ҳамда суҳбат матнини синфга тақдим этинг.

Ишчанлик суҳбати тузилиши

1. Ишчанлик суҳбатига тайёргарлик кўриш.
2. Учрашув вақти ва жойини аниқлаш.
3. Суҳбат боши.
4. Муаммонинг қўйилиши ва ахборот алмашиш.
5. Фикрни далиллаш.
6. Суҳбатдошининг фикрига қарши туриш.
7. Қарор қабуллаш ва шартномани тасдиқлаш.
8. Иш юзасидан суҳбатни якунлаш.
9. Иш юзасидан суҳбат натижасини таҳлил қилиш.

Театр санъати орқали томошабинни маънавий, маърифий, бадиий, ахлоқий тарбиялаш ҳамда руҳан поклаш – фаол ва ҳалол хизматни талаб қиладиган муқаддас бурчдир.

Станиславский

50-машқ. Матн ўрганиб ўқинг.

Станиславскийнинг назарий қарашларига асосланган «Санъатдаги ҳаётим» китоби 1934 йилда Парижда француз тилида нашрдан чиқди. 1936 йилда эса Нью-Йоркда «Актёрнинг ўз устида ишлаши» асари инглиз тилида «Актёр тайёрланмоқда» номи билан нашрдан чиқди.

«Система»нинг дунё бўйлаб тан олинганлигига гувоҳ Станиславский ўз шоғирдларига «кечинма санъати» асосларини сақлаб қолинг ва уни юзакиликдан ҳимоя қилинг, деб мурожаат қилди. «Система»ни ҳимоя қилиш учун янги йўналишда тарбияланган актёрларнинг этикаси, яъни тарбияланганлик даражаси «кечинма санъати»нинг навбатдаги бош масаласига айланди. Сабабини Станиславский қуйидагича изохлайди: «...динга, ватанга ва театрга хизмат қиладилар. Театрдек муқаддас даргоҳга ишга келинмайди. Театрда хизмат қиладилар ва бу

хизмат актёрларнинг инсонийлик ва фуқаролик бурчидир. Театр санъати орқали томошабинни маънавий, маърифий, бадий, ахлоқий тарбиялаш ҳамда руҳан поклаш – фаол ва ҳалол хизматни талаб қиладиган муқаддас бурч.

Арасту таъкидлаганидек, ахлоқ бу сиёсатдир. Ҳақиқатдан ҳам, спектакль яратиш жараёнида жамоага манзур бўлиш, у билан ҳамкорликда ғалаба учун хизмат қилиш, соғлом ижодий муҳитни сақлаш учун фаоллашиш актёр этикаси билан боғлиқ бўлган театр санъатининг сиёсий масаласидир. Шунинг учун Станиславский «артист этикаси системанинг қалбидир» деган таълимотни илгари суради.

Станиславский «кечинма санъати» назариётчиси, амалиётчиси ва педагоги сифатида ўзигача ҳеч ким эътибор бермаган сахна сирлари билан боғлиқ комплекс масалаларни илмий ёритади, асослайди, исботлайди. «Роль устида ишлаш» масалаларини бешинчи ва олтинчи томлардан жой олган суҳбатлар ва маърузаларида янада чуқурроқ изоҳлай олди. Еттинчи ва саккизинчи томлардан жой олган хатларида ўз ихтироларини замонасининг энг етук ижодкорлари, актёрлари, режиссёрлари, драматурглари, композиторлари, физиологлари, рассомлари билан ёзишувларидаги баҳс-мунозараларда изоҳлаган.

Жаҳонни забт этган «Станиславский системаси» 8 жилдлик «К.С.Станиславский», 4 жилдлик «К.С.Станиславскийнинг ҳаёти ва ижоди, 6 жилдлик «Станиславскийнинг режиссёрлик маҳорати, «Станиславский ва жаҳон театри», «Станиславский этикаси» номли китобларда ва унинг ихтиролари билан боғлиқ қатор диссертацияларда изоҳланган.

«Система»дан тўғри ва унумли фойдаланган ўзбек театр санъати арбоблари Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Музаффар Муҳамедов, Тошхўжа Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев каби режиссёрлар миллий сахна санъатимизни, Г.Товстоногов, А.Эфрос, А.Гончаров, О.Ефремовлар рус театрини жаҳонга машҳур қилдилар.

Ўзбек театрлари амалиётига асосланган сахна санъати педагогикаси 1964 йилдан бошлаб ҳар икки йилда ўтказиладиган театр санъати институтларининг «Диплом спектакллари фестивали»да тан олинди. 1982 йили академик Мамажон Раҳмонов раҳбарлигида ташкил қилинган «Станиславский системаси ва қардош халқлар театри» номли халқаро Конференциянинг Тошкентда ўтказилиши «система»ни Ўзбекистонда тўғри ўқитилаётганлиги, жаҳон театр арбоблари томонидан тан олганлигидан далолат эди.

2013 йил 17-19 январь кунлари Москва шаҳрида Станиславский таваллудининг 150 йиллигига бағишланган «Станиславский ва жаҳон театрлари» номли халқаро Конференция бўлиб ўтди. Унда Англия, Франция, АҚШ ва Россиянинг

жаҳонга машхур режиссёрлари, санъат арбоблари ҳамда театршунослари Станиславский таълимотининг қудрати ва бугунги аҳволи тўғрисида ўз фикрлари билан ўртоқлашишди.

Конференция иштирокчилари 2013 йилни «Станиславский йили» деб эълон қилиш ҳамда Москва Бадиий театри рўпарасида Станиславский ва Немирович-Данченколарга ҳайкал ўрнатиш мақсадга мувофиқ, деган қарорга келди.

Станиславский: «Мен биронта янги қонун яратмадим, фақат табиат ҳамда инсон руҳи билан боғлиқ қоидаларни актёрлар ўз ижодида тўғри фойдалансин, деб тизимга солдим ва улар миллати, ирқи ҳамда эътиқодидан қатъий назар, барча халқларга бирдек хизмат қилади» деб таъкидлади.

Демак, бу тизимни тушунмасдан инкор қилиш, хаёт ва табиат қоидаларини тан олмаслик билан баробар эътиборсизлик, дилетантлик бўлади. У «системани» тўғри тушунганлар ва ундан тўғри ҳамда унумли фойдаланган ижодкорлар, келажакда ўзлари кўплаб янги тизимлар яратади, деб умид қилади. Биз ҳам шундай бўлишига ишонамиз!

*Маъмур Умаров.
(ziyouz.uz)*

Қуйидаги саволлар устида ишланг.

1. Станиславский нимани тизимга солди?

- А. Ижодкорларни, иштирокчиларни, актерларни
- В. Инсон руҳи билан боғлиқ қоидаларни
- С. Театр билан боғлиқ янги қонунларни
- Д. Ҳеч ким эътибор бермаган сахна сирларини

2. Матн таркибига алоқаси йўқ қаторни белгиланг.

- А. Саҳна санъати педагогикаси
- В. Динга, ватанга ва театрга хизмат қиладилар
- С. Ҳар беш йилда ўтказиладиган театр санъати
- Д. Ҳалол хизматни талаб қиладиган муқаддас бурчдир

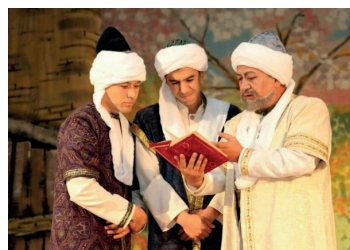
3. Матн таркибига боғлиқ хронологик жадвал тузинг.

Сана	Воқеа	Изоҳ

4. «Мен биронта янги қонун яратмадим, фақат табиат ҳамда инсон руҳи билан боғлиқ қоидаларни актёрлар ўз ижодида тўғри фойдалансин, деб тизимга солдим ва улар миллати, ирқи ҳамда эътиқодидан қатъий назар, барча халқларга бирдек хизмат қилади», деган олим фикрига таяниб, «Театр миллат танламайди» мавзусида публицистик услубда матн ёзинг.

Қуйидаги расмлардан бирига тасвирлаш услубидан фойдаланиб, ҳикоя тузинг.

*Мен театрға қараганда кўпроқ нафис шакллар ва пок ахлоқни талаб қиладиган касбни билмайман.
Денис Дидро*

ЗАМОНАВИЙ ЖАҲОН КИНЕМАТОГРАФИЯСИ

Матн

Бугунги дарсада:

- тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳолаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида: жадвал, чизма, диаграммалардан фойдаланган ҳолда намоиш этамиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиш) матнларни яратамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ публицистик услубдан фойдаланамиз.

51-машқ. Матнни изланиб ўқинг.

2020 йилга келиб дунё киносини ўзгартирган тенденциялар.

Жаҳон киноси ўзгармоқда. Йигирманчи асрда у жим кинодан товуш ва рангга сакраш қилди. Кинорежиссёрлар пленкали фильмни ташлаб, рақамли камераларда тасвирга олишяпти. Аммо ХХІ асрда кино оламини ўзгартирадиган қизиқ тенденциялар пайдо бўлди. Улар ҳақида сизга кўпроқ маълумот берамиз.

Кинематограф – бу санъатнинг динамик шакли бўлиб, фақат технологик тараққиёт таъсири остидагина ўзгармайди. Технологияларнинг гуллаб-яшнаши ғоялар инқирози фонид

рўй бермоқда, кинофестиваллар қоидаларини ўзгартирмоқда, кино мукофотлари машҳурлигини йўқотмоқда, телесериаллар кино санъатининг етакчи шаклига айланмоқда.

2020 йилга соҳани ўзгартирган кинонинг асосий йўналишлари:

Кинокомикслар – бу энг яхши замонавий фильмлар

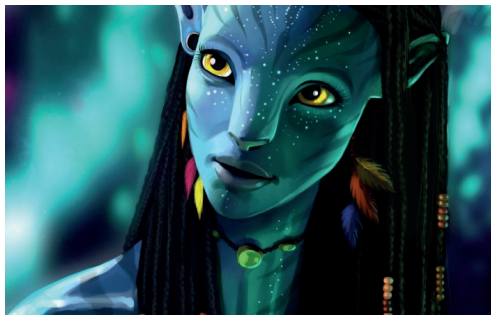
Ўн йил ичида кинода ҳақиқатан ҳам ўзгарган нарсa – бу комиксларга бўлган муносабатдир. Комиксларни катта экранга ўтказишга уринишлар аввалги даврларда ҳам қилинган. 1980-йиллар охири ва 90-йилларнинг биринчи ярмида Бэтман ҳақидаги фильмлар муваффақият қозонди. Аммо комикс фильмларининг асл гуллаб-яшнаш палласи «Марвел» туфайли рўй берди.

2008 йилда «Темир одам» экранга берилди. Тони Старк суперқаҳрамонга айланди, шу туфайли кино саноати ўзгарди. Фильм кўплаб эс-даликларни келтириб чиқарди, бюджетни тўрт марта қоплаб, миллион-миллион доллар даромад олиб, «Оскар» ва БАФТА мукофотларига номзод

бўлди. Муваффақият таъсири остида «Марвел» ДС фильмларини тез-тез чиқара бошлади. Унинг «Жокер» фильми 2019 йилда «Оскар» мукофотларига номзодлик сони бўйича етакчига айланди.

Технология замонавий фильмларни ўзгантиради.

Кино тарихи кўплаб технологик ютуқларни билади: 1977 йилдаги оригинал «Юлдузли урушлар» махсус эффектлар туфайли томошабинларда унутилмас таассурот қолдирди. Жеймс Кэмерон «Терминатор» фильмининг иккинчи қисмида (1991) суyoқлик T-1000ни кўрсатиб, технологик ютуқни амалга оширди ва сўнгра «Аватар» (2009) фильми билан дунёни ҳайратда қолдирди.

Технология шу қадар тез ривожландики, суратга олиш майдончаси яшил экранли кичкина студияга айланди, унинг фониди махсус костюм кийган актёр бир нечта манипуляцияларни амалга оширди.

«Ирландиялик»ни суратга олиш учун (2019) Мартин Скорсезе актёрларни ёшартириш технологиясидан фойдаланган, бу Жо Пеши, Аль Пачино ва Роберт Де Ниро бир қахрамоннинг ҳаётини турли даврларда ўйнаши учун имкон берган.

Замонавий кино ғоялар инқирозиди

Замонавий кино ғояларининг инқирози чексиз франшизалар, ўн, ҳатто йигирма йил аввал олинган фильмларнинг ремейк-лари, эски фильмлар билан тўлдирилган премьералар жадвалига назар ташласангиз, янада равшан бўлади.

Асл сюжетга эга бўлган жуда қизиқ фильмлар катта экранларга чиқиши камдан-кам ҳолатларга айланди. Фақатгина 2020 йилдагина «Форсаж» франшизаси-

нинг тўққизинчи қисми чиқади, 2019 йилда эса «Форсаж: Хоббс ва Шоу» спин-офф дунёнинг энг кассабоп етакчиларидан бирига айланди.

2016 йилда «Шарпалар овчилари» – нинг аёллар нусхаси кассада муваффақиятсизликка учради, 2020 йилда эса 1989 йилда суратга олинган «Шарпалар овчилари: Меросхўрлар» фильмининг давоми чиқиши кутилмоқда.

Катта фильмдан телевидениега кўчиб ўтиш.

Кино санъати телесериалларнинг оммалашуви билан ўзгариб бормоқда. Олдинги ўн йилликларда режиссёр фақат мавқеининг пасайиши оқибатида телевидение томон юз бурар эди. Улар телесериалларга катта маблағ сарфлай бошлаганларида вазият ўзгарган. «Тахтлар ўйини» нафақат энг юқори бюджетли телесериаллардан бирига айланди, балки дунёда энг таниқли юлдузлар шоусида роль ўйнайдиган актёрларга айланди.

Етакчи актёрлар бу тенденцияни пайқадилар ва телесериалларда кўпроқ суратга туша бошладилар. Киллиан Мерфи ва Том Харди «Ўтқир соябонли қалпоқлар» фильмида, Жуд Лоу ва Жон Малкович «Ёш дада» ва унинг давоми «Янги дада» шоуларида ролларни ижро этишди.

«Оскар» нуфузининг пасайиши

Дунёдаги асосий фильм мукофоти ишончлиги йўқотмоқда. Бу академия аъзоларининг тарафқашлик қилиши, ранг-барангликни, аёл режиссерларни ва бошқаларни эътиборсиз қолдириши каби кўплаб айбловлари билан боғлиқ. 2018 йилда маросимни аввалгисига қараганда 16% кам томошабин томоша қилган.

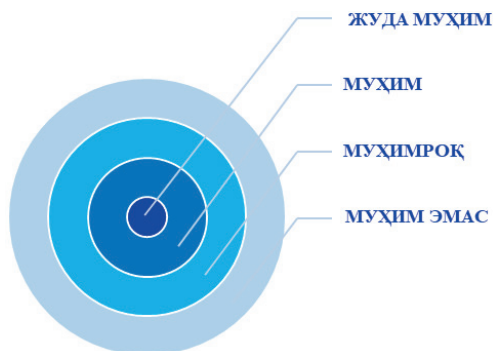
Тадбирга қизиқишни қайта тиклаш учун, 2020 йилда ташкилотчилар олиб боровчилардан воз кечишди, тадбир вақтини бир соатга қисқартиришди ва маросимни февраль ойининг бошига ўтказишди.

Сўнгги йил тенденциялари кино олами ўзгариб бораётганини кўрсатмоқда. Технологик тараққиёт янги ғоялар инқирози билан бирга келмоқда, телесериаллар тўлиқметражли фильмларга қараганда оммалашмоқда ва нуфузли фильм мукофотлари ўз аҳамиятини йўқотмоқда. Рақамли технологияларни ривожланиши билан мустақил кинематограф ва оқим хизматлари йирик студиялар билан рақобатлаша олади.

Тимур Алиев

1. Ўқиган матнни ишончлилик нуқтаи назаридан баҳоланг, танқидий кўзқарашингизни билдириш. Далиллар келтиринг.

2. Матн тили устида ишланг. Кино санъатига тегишли атамалар рўйхатини тузинг, изоҳланг.

Атамалар	Изоҳи

3. Матн таркибидаги маълумотларни тақдимот кўринишида: чизма, шаклида намойиш этинг. Замонавий кино жанрлари ҳақида маълумотларни акс эттиринг.

Масалан:

Мен фильм драмаси қаҳрамон йиғлаган пайт деб ўйлардим. Мен ноҳақ эдим. Кино драмаси томошабинлар йиғлашганда кечади.

Франк Капра

52-машқ.

Ғаройиб БОЛЛИВУД

Ёрқин ҳиссиётлар, оловли рақслар, ёқимли кўшиқлар ва ранг-баранг либослар – Болливудга ошиқ бўлганлар ҳинд киносига бўлган ўз муносабатларини бундай ҳаяжон билан атаб ўтишлари учун кўпгина сабабларни келтириши мумкин.

Дунёнинг турли томошабинлари учун бундай фильмларни томоша қилиш бир неча соат давомида Ҳиндистоннинг сирли маданиятига тушиб қолиш ва маҳаллий аҳоли билан танишиш учун имкониятдир. Агар сиз ушбу мамлакатга ташриф буюрган бўлсангиз, фильмни суратга олиш жараёнини ва қўшимча фильмларда юлдузни томоша қилиш имкониятини бой берманг.

Хўш, Болливуд нима?

Болливуд – бу ҳинд фильмларига қизиққан ҳар бир киши учун ўзига хос сўз. Бу Бомбей шаҳридаги, бугунги кунда Мумбай шаҳри деб номланади, бутун дунё бўйлаб Голливуд билан таққосландиган кино саноатининг номи.

Ушбу сўз илк бор 70-йилларда тилга олинади, аммо атама 90-йилларнинг ўрталарида машҳурликка эришди. Ҳар йили мингдан ортиқ кинокартина Ҳиндистоннинг катта экранларида чиқарилади, уларнинг бешдан бир қисми Ҳиндистонда, Болливудда суратга олинган. Фильмни суратга олиш мамлакатнинг бошқа минтақаларида ҳам амалга оширилади – масалан, теллуга фильмлари Толливудда, тамил тилидаги фильмлар эса – Колливудда. Болливуд ва жануб Ҳиндистон кино саноатининг ажралмас қисмига айланди. Рангли фильмлар бошқа мамлакатларда машҳурликка эришишда давом этмоқда ва ҳар йили ўз ижодкорларига йигирма миллиард доллардан кўпроқ даромад келтиради.

Ҳинд киноси тарихи

Биринчи тўлиқ метражли кинофильм ўтган асрнинг бошларида – 1913 йилда Ҳиндистонда чиқарилган «Ража Харишчандр» қора-оқ фильми томошабинларга тақдим этилган. Ҳеч қачон бошқаларни алдамаган доно ҳукмдорнинг ҳикояси миллионлаб томошабинларнинг эътиборини тортди. Фильм ҳақиқий ҳаяжонни уйғотди, фильм премьераси ўша йилларда энг кўп муҳокама қилинган воқеалардан бирига айланди.

Ҳинд киносининг «Олтин аср» даври ўтган асрнинг 40-60-йиллари ҳисобланади. Бугунги кунда жанрнинг классикаси деб ҳисобланадиган бир қатор фильмлар, масалан, Меҳбуб Хоннинг «Она Ҳиндистон» асари экранга узатилди. Ушбу фильм ҳатто энг яхши чет тилидаги фильм сифатида «Оскар» га номзод бўлган. Маҳаллий режиссёрларнинг ишлари турли мамлакатлар кино танқидчилари томонидан юқори баҳоланмоқда. Гуру Даттнинг «Қоғоз гуллари» ва «Чанқоқ» картиналари ҳозиргача чиқарилган юзта энг яхши фильмлар рўйхатига киритилган. Рейтинг «Sight and Sound» ва «Time» журналистлари томонидан тузилган. Фильмларнинг яратувчиси барча даврларнинг энг буюк режиссёрларидан бири деб тан олинган.

Ҳинд фильмларининг ўзига хос хусусиятлари

Болливуд фильмларидаги аксарият вақт кўшиқ ва рақсларга бағишланади, деб ҳисобланади. Бироқ жанрга кўра, ҳинд фильмлари умуман мюзикл эмас, балки мусиқий кўшимчалари бўлган фильмлардир. Шу билан бирга, илгари бундай паузалар кўпроқ эди – одатда битта фильмда камида ўнтадан. Бугун улар бешолтита. Голливуд режиссёрлари воқеани иложи борича ишончли тарзда айтиб беришга ҳаракат қилмоқдалар, шунинг учун улар актёрларнинг рақс ва кўшиқларини сюжетга ҳамоҳанг тушиши учун махсус мусиқий шароитлар яратадилар. Болливудда вазият мутлақо тескари – мусиқий эскизлар қаҳрамонларнинг ҳистуйғуларини аъло даражада етказди, деб ҳисоблашади.

Сўнги йилларда мусикий паузалар камайиб, суҳбатлар кўпаймоқда. Одатда ҳинд киноси тайёр қолип бўйича суратга олинади – сюжет жуда анъанавий. Ўз ишлари учун актёрлар Голливуд меъёрларига зид келадиган миқдорда маош олади. Кўпроқ эътибор мусиқага қаратилади – фильм чиқарилишидан анча илгари унга ишланган саундтрек эшиттирилади. Шундай қилиб, ижодкорлар премьерарага бўлган кизиқишни кучайтиради.

Томошабинлар – асосан мамлакат аҳолисининг кам таъминланган қисми ҳисобланади. Бу нарса фильм яратилаётган вақтда ҳисобга олинади. Фильмнинг асосий қаҳрамонлари одатда, оддий одамлар бўлиб, улар ўзларининг тинимсиз ҳаракатлари, шахсий фазилатлари туфайли ҳаёт қийинчиликлари, адолатсизликларини енгиб ўта оладилар. Томошабинлар шундай қилиб, бир неча соатга ёрқин бўёқлар, ранг-баранг кийимлар ва илҳомлантирувчи гўзал мусиқаларга махлиё бўлгани ҳолда ўз муаммолари, ҳаёт ташвишларини унутиб, дам олишлари мумкин.

Жуда кўпгина ҳинд гўзаллари ўзларини актрисалик соҳасида синаб кўришмоқда. Масалан, 1994 йилда «Дунё гўзали(Мисс мира)» титули соҳибаси Айшвария Рай, 2000 йилда худди шундай мукофотга эга бўлган Приянка Чопра кино санъати соҳасида жуда катта муваффақиятларга сазовор бўлишди.

Ҳинд киноактёрлари орасида бир хил фамилияга эга актёрлар жуда кўп. Бу ҳар доим ҳам уларнинг қариндошлигидан далолат бермайди, лекин шу билан бирга, Болливудда авлодлар давомийлиги ҳам бор. Ҳаттоки бир фильмда бир сулолага тегишли бир неча авлод вакиллари қатнашиши мумкин. Масалан, Капурлар сулоласи. Капурлар авлодида актёр-

лар, режиссёрлар ва продюссерлар ҳам бор.

(indiada.ru)

1. «**Кино**» сўзига таъриф беринг. Бунинг учун турли луғатлардан фойдаланишингиз мумкин. 5-бта синфдошларингиз орасида сўровнома ўтказинг. Сўнгра «**ҳинд киноси**»га ҳам изоҳ тўпланг.

Ўқувчилар	Кино/ ҳинд киноси сўзларига таъриф
1-ўқувчи	
2-ўқувчи	
3-ўқувчи	
4-ўқувчи	
5-ўқувчи	

2. Матндан қандай маълумотлар олдингиз? Матн тили, услуби, типини аниқланг.

3. Сиз яна қандай маълумотлар қўша olasиз?

4. Матндаги асосий ахборотни аниқланг.

Асосий ахборот	Майда тафсилот	Изоҳ

5. Матн таркибидан ўзингиз учун энг муҳим бўлган жумлани кўчириб ёзинг. Изоҳланг.

Матн мазмуни бўйича турли даражали саволлар тузинг.

1-даража	Нима? Қаерда? Қачон? Қай ҳолда? ...ёдингизга туширинг. ... танланг. ... атанг. ... аниқланг.
2-даража	... ўз сўзингиз билан етказинг. Қандай тавсиялар шуни тасдиқлайдики, ... деганда, нимани назарда тутасиз? ... қайси жавобингиз энг тўғри жавоб, деб ўйлайсиз? Сиз ... қандай тушунтирган бўлардингиз?

3-даража	Сиз ... қандай мисоллар келтирган бўлар эдингиз? Сиз ... ҳақда ўз тушунчангизни қандай етказган бўлардингиз? ... билан интервью вақтида нималар ҳақда сўраган бўлар эдингиз?
----------	--

Қуйидаги вазифани бажаринг.
«Мени қизиқтирган кино олами» мавзусида эссе ёзинг.

*Одамлар кинога бир хил орзунни баҳам кўриш
учун келишади.*

Бернардо Бертолуччи

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

- 1. Қуйидаги гапларнинг қайси бирида ибора қўлланган?**
  - А. Унинг кўзи новчадан келган одамга тушди.
  - В. Унинг кўзи олдида учкун чакнаб кетди.
  - С. У чарчаганидан қўлтиғидан тарвузи тушиб кетди.
  - Д. Оғир ишдан зўриқиб, юраги ёрилиб ўлди.

- 2. Қўмакчили қурилмалар берилган жавобни топинг.**
  - А. Чунки, агар
  - В. Ким-ўша, нима-шу
  - С. Шунинг учун, шу сабабли
  - Д. Деб

- 3. Расмий услубнинг ёзма шакллари берилган қаторини аниқланг.**
  - А. Роман, ҳикоя
  - В. Мақола, репортаж
  - С. Газета, жумал
  - Д. Ариза, тилхат

4. Ундалмали гап қайси қаторда берилган?

- А. Хуллас, қарс икки кўлдан чиқади.
- Б. Юртим, далаларинг бебаҳо, тупроғинг табаррук.
- С. Бу видолашув, айниқса, Улуғбекка қаттиқ таъсир қилди.
- Д. Албатта, яна ҳузурингизга келаман.

5. Кириш сўзлар, асосан, қайси сўз туркумлари билан ифодаланади?

- А. Мустақил сўзлар
- Б. Ёрдамчи сўзлар
- С. Модал сўзлар
- Д. Тақлид сўзлар

6. Турналар арғимчоғи ғира-шира осмон ортига – булутлар бағрига сингийди. - Ушбу гапда қайси гап бўлаги ажратилган бўлак ҳисобланади?

- А. Эга
- Б. Ҳол
- С. Кесим
- Д. Равиш

7. Оқар дарё оқаверади. Бу ерда «оқар» сўзи нима билан ифодаланган?

- А. Равишдош
- Б. Ҳаракат номи
- С. Сифатдош
- Д. Тақлид сўз

8. Қўшма гапнинг пайт, сабаб-натижа муносабатларида бўлган қисмларини боғловчи қўшимчаларни аниқланг.

- А. Ва, ҳамда
- Б. Лекин, бироқ
- С. Аммо, гоҳ
- Д. Балки, билан

9. Бириктирув ва зидлов боғловчилари ўрнига қўлланадиган юкларлар қаторини аниқланг.

- А. -ми, -чи
- В. -и(-ю)-да
- С. фақат, -оқ
- Д. -да, -ку

10. Такрор ҳолда ҳам, ёлғиз ҳолда ҳам қўлланадиган айирув боғловчисини аниқланг.

- А. Гоҳ
- В. На
- С. Ё(ёки)
- Д. Дам

11. Қайси ҳолларда — у(ю), -да юкларлари ўрнида ва боғловчисини қўллаш мумкин?

- А. Боғланган қўшма гап қисмлари зидлаш, кетма-кетлик, пайт, сабаб- натижа муносабатлари ифодаланганда уларни боғлаш учун.
- В. Эргашган қўшма гаплами ўзаро боғлаш учун.
- С. Эргаш гапнинг кесими шарт майли шаклидаги феъллар билан ифодаланганда
- Д. Бош гап таркибидаги кўрсатиш олмоши маъносини изоҳлаш учун.

12. Қандай гап ўзлаштира гап ҳисобланади?

- А. Ўзганинг ҳеч ўзгаришсиз тайёр ҳолда олиб кирилиши.
- В. Маълум шахс характерини очиш учун келтирилган гап.
- С. Ўзга гапнинг мазмуни сақланган, аммо шакли ўзгартирилган ҳолда нутққа олиб кирилиши.
- Д. Ўз фикрини исботлаш учун айнан келтирилган гап.

13. Қўшма гап берилган жавобни аниқланг.

- А. Одам борки, фикр юритиш қобилиятига эга.
- В. Мирзо Улуғбек фаолиятида илмий тафаккур етакчи эди.
- С. Мен дўстимнинг келганини эшитдим.
- Д. Одамнинг турли феъл-атворли дўстлари бўлади.

НУТҚ ҰСТИРИШ УЧУН МАШҚЛАР

ВАТАН НАДУР?

Ватан надур?
 Унинг қадрин
 Ватангадолардан сўранг.
 Тупроғини тавоб айлаб
 Йиғлаб, адолардан сўранг.
 Ватан надур?
 Унинг мадҳин
 Элга фидолардан сўранг.
 Ўз юртига етолмайин
 Юрган жудолардан сўранг.
 Ватан надур?
 Унинг васфин
 Машраб нидосидан сўранг.
 Йўқлар кишим борму, дея
 Чеккан видосидан сўранг.
 Ватанидан узоқларда,
 Деманг, Бобурни ёр йиғлатди.

Ватан ишқи, юрт ҳижрони
 Подшоҳ кўнглини тиғлатди.
 Ватан сўзин тансиқлигин
 Ўзга юртда ётдан сўранг.
 Уни севмоқ иймондандур,
 Деган асл зотдан сўранг.
 Ватан шундай буюклигин,
 Ушбу сўзнинг суюклигин,
 Истиқлолга интиқ бўлиб
 Ўтган аждодлардан сўранг!
 Ватан учун кўзларини
 Кўзмунчоқдек ўйиб берган.
 Ватан учун жонин тикиб,
 Бошин тиғга қўйиб берган
 Қатли қурбонлардан сўранг,
 Шоир забонлардан сўранг.

Гулчехра Шаҳобиддин қизи

АВЛИЁЛИК ХИСЛАТИ

Қадим замонда бадфеъллиги билан донг таратган бир одам кунларнинг бирида оппоқ либосларга бурканиб бир донишманднинг олдига борибди. Вижор билан савлат тўкиб ўтириб, донишманднинг олдига борибди. Вижор билан савлат тўкиб ўтириб, донишманддан сўрабди:

- Мен шу ўтиришимда кимга ўхшайман?
- Авлиёларга ўхшайсиз, - дебди донишманд. Унинг жавобидан мамнун бўлган одам эски одатини қилиб:
- Сен эса гўнг тўлдирилган қоғга ўхшайсан, - дебди. Унинг бу гапини эшитган донишманд кулиб кўйибди. Донишманднинг ғазабланишини кутган одам ҳайрон бўлиб:

- Нега куласан? – деб сўрабди. Донишманд эса:
- Ичи авлиёлик хислатига тўлган одам бошқаларни ҳам авлиё деб билади, ичи гўнг билан тўла одамга бошқа одамлар ҳам гўнг тўлдирилган қопга ўхшаб кўринади, - деб жавоб берибди.

*Эй фарзанд, ҳар бир гапирган гапинг сенинг кимлигингни
фош этади.*

Тарбия китобидан

ИНСОН ҚАЛБИ

Бир қишлоқнинг четига донишманд одам келиб яшай бошлабди. У болаларни жуда севар ва улар билан кўп вақтини бирга ўтказар экан. Бундан ташқари, донишманд ўйинчоқлар ясаб болаларга совға қилар, лекин унинг ясаган ўйинчоқлари жуда нозик ва мўрт экан. Болалар уларни ўйнаётганларида ҳар қанча эҳтиёт бўлсалар ҳам, синиб қолар экан. Улар бундан ҳафа бўлиб йиғлашар ва донишманднинг олдига келишса, у болаларга яна шундай ўйинчоқлар ясаб берар экан.

Болаларнинг ота-оналари бир куни йиғилиб донишманднинг олдига келишибди ва:

– Сиз донишманд ва сахий одамсиз, болаларимизга яхшилиқни хоҳлайсиз, лекин нима учун уларга ясаб бераётган ўйинчоқларингиз бунчалик нозик? Болаларимиз қанча эҳтиёт бўлмасинлар, улар барибир синиб қоляпти. Шу ўйинчоқларни пишиқроқ нарсалардан яасангиз бўлмайдими? – дейишибди.

– Донишманд бироз ўйлаб туриб, уларга шундай дебди:

– Тез орада фарзандларингиз улғайиб, оила куради. Мана шунда уларнинг ҳар бирига кимдир ўз юрагини ишониб топширади. Менинг ҳозирги бераётган сабоқларим балки ўшанда фойда бериб қолар, деб умид қиламан.

*Эй фарзанд, билгинки, инсон қалби жуда нозик ва мўрт
бўлади. Сенга ишониб топширилган қалбни қўлингдан келганча
асраб-авайла.*

Тарбия китобидан

ФИЛНИНГ ЎЧИ

Қадим замонларда Ҳиндистонда доно ва марҳаматли бир киши яшаган экан. Бир куни узоқ мамлакатдан икки-уч киши Ҳиндистонга ташриф буюришибди. Улар оч-яланғоч ва паришон аҳволда эканлар. Жуда ҳам кўп қийинчилик кўрганлари билиниб турар экан.

Олим мусофирларни очик юз билан кутиб олибди. Дам олишлари учун ша-роит яратиб берибди. Мусофирларнинг олдида машаққатларга тўла узоқ йўл бор экан. Уч кундан сўнг яна йўлга чиқишибди. Мезбон уларни кузатар экан, шундай дебди:

– Эй қадрдон дўстларим, сизга бир ўғитим бор. Илтимос қиламан, мени яхшилаб эшитинг. Сиз ўтадиган йўлларда филлар бор. Уларнинг болалари семиз, аммо кучсиздирлар. Шунинг учун сизда фил болаларини овлаш иштиёқи туғилади, аммо шунини унутмангки, оналари пистирмада туриб уларни қўриқлашади. Бирорта филнинг боласи йўқолсин-чи...

Йиғлаб фарёд чекиб, километрлаб йўл босади ва боласини унинг ҳидидан қидиради. Хартумидан ўтлар сочади, атрофни туманга айлантиради. Филлар болаларига жуда ҳам меҳрибон бўлишади. Шунингдек, жуда ҳам ўч олишга мойилдирлар. Оч қолиб ўт ва барглар есангиз ҳам, ҳеч қачон фил боласини овлаб еманг. Агар бу ўғитимга амал қилсангиз, балолардан узоқ бўласиз. Мен бўйнимдаги қарзни адо этдим. Гапимга кирган, омонликда бўлади. Сизга оқ йўл тилайман.

Мусофирлар йўлларида давом этишибди. Бир оз юришгач, егуликлари тугабди. Оч қолишибди. Еб-ичгани ҳеч нарса топа олишмабди. Очлик ва сувсизлик уларни ҳолдан тойдирибди, аҳволлари жуда ҳам, аянчли тус олибди. Шу пайт янги туғилган семиз фил боласини кўриб қолишибди. Оч бўрилардек фил боласига ташланишибди. Уни сўйиб емоқчи бўлишибди.

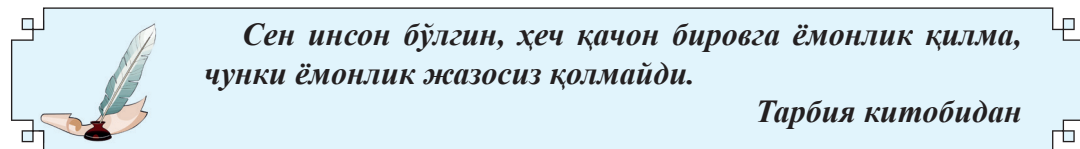
Улар орасидаги бир шериклари ўғит берган кишининг гапларини эслатибди. Фил боласига тегмасликларини илтимос қилибди. Ёлворибди... «Бундай қилманглар» дебди, аммо унга ҳеч ким қулоқ солмабди. Фил боласини сўйиб, пишириб ейишибди. Уларни огоҳлантирган одам эса оч бўлишига қарамай, фил боласининг гўштини емабди.

Фил боласининг гўштини еб, қоринларини яхшилаб тўйдирган одамларни уйқу босибди. Кўп ўтмай, ҳаммалари донг қотиб ухлаб қолишибди. Гўштдан емаган одам эса очликдан ухлай олмай, ўннга-чапга ағдарилар экан.

Шу пайт кутилмаганда каттакон, кўрқинчли фил пайдо бўлибди. Қорни жуда оч одам кўрқиб кетгани учун жойидан ҳам қимирлай олмабди. Жаҳлдор фил унга қараб яқинлашибди. Келиб атрофида айлана бошлабди. Кўзларидан ўт сочар экан.

Бир пас унинг бошида сергак турибди. Уч марта оғзини ҳидлабди. Аммо боласининг ҳидини сезмабди. Одамга жаҳл билан қарабди, аммо ҳеч нарса қилмабди.

Каттакон фил гўшт емаган одамнинг ёнидан узоқлашиб, ухлаётганларнинг олдига борибди. Ҳар бирини ҳидлаб кўрибди. Оғзиларидан боласининг ҳидини олибди. Одамлар қаттиқ уйқуда эканлар. Уларни хартуми билан битта-битта кўтариб ерга урибди. Бу ҳам етмагандек оёқлари билан эзибди. Бечора одамлар фожиали тарзда ҳалок бўлишибди. Боласининг ўчини олган фил ўкирганича у ердан узоқлашибди.

НИМЖОН ШАҲЗОДА

Нимжон, озгин шаҳзода бўлган экан. Унинг укаси эса тамоман акси бўлиб, бўйи узун ва чиройли экан.

Кунлардан бир куни подшоҳ ҳамманинг ичида катта ўғлига паст назар билан қарабди. Шаҳзода отаси нега бундай муомала қилганини тушунибди ва отасига:

– Отажон! Савлатли, чиройли юзли жоҳилдан заиф ва ақлли одам яхшироқдир. Бўйи узун ва бақувват одам доим ҳам устун бўла олайди. Бир куни билимдон нимжоннинг семиз аҳмоқ кишига: «Араб оти озгин бўлса ҳам шу аҳволи билан мингта эшакдан яхшидир», деганини эшитганмисиз?-дебди.

Отаси кулибди, вазирларга бу гап унчалик хуш ёқмаган бўлса-да, шаҳзодага жуда ҳам ачинишибди.

Орадан кўп вақт ўтмай, кучли душман уларга ҳужум қилибди. Душман билан жанг майдонида учрашишибди. Подшоҳ, кўримсиз шаҳзода ва укаси ҳам жанг майдонида эканлар. Жанг бошланганда душманга биринчи бўлиб от солдирган кўримсиз шаҳзода бўлибди. У шундай дебди:

– Жангда менинг юзимни ҳеч ким кўрмайди. Тупроқ ва қонга бўялган бир бош кўрасиз, у ҳам бўлса меникидир. Зеро, ишонч ва ғайрат билан жангга кирган аскар албатта, душманни енгади.

Бу гапларни айтиб бўлиб шаҳзода ўзини яна жангга урибди. Унинг сўзларидан руҳланган аскарлар ҳам шаҳзоданинг ортидан ҳайқирганча жанг майдонига отланишибди. Душман лашкари сон жиҳатдан устун бўлса-да, шаҳзоданинг даъватидан сўнг жанг майдонидан қочмоқчи бўлган аскарлар ҳам ўз кучига ишонч билан жангга киришибди ва нимжон шаҳзода бошчилигида душманни батамом енгишибди. Чиройли шаҳзода эса подшоҳнинг ёнидан жилмабди.

Бу воқеаларни кузатиб турган подшоҳ ғалаба билан қайтган нимжон шахзодани бағрига босиб, юзидан ўпибди ва уни ўзига валиахд этиб тайинлабди.

Инсоннинг қандайлигини унинг ташқи кўринишига қараб баҳолаш ноўрин. Юз-кўзи чиройли инсоннинг қалби ҳамиша ҳам гўзал бўлмайди. Ёки ташқи томондан хунук кўринган инсоннинг юраги буюк муҳаббатга лиммо-лим бўлиши мумкин.

Тарбия китобидан

ДУНЁНИНГ ЕТТИ МЎЎЖИЗАСИ

Бир куни мактабда «Дунёнинг етти мўъжизаси» сарлавҳаси остида дарс ўти-лаётган эди. Муаллим ўқувчиларга айна шу мавзуда топшириқ бериб, ҳар ким ўзи мўъжиза деб ҳисоблаган ва ниҳоятда ҳайратлантирган еттита нарсанинг но-мини ёзишни буюрди.

Белгиланган муддат ниҳоясига етиб, муаллим синф ўқувчиларидан дафтар-ларни бирма-бир йиғиб оларкан, ногаҳон бир қизнинг ёзмай, бир нуктага тер-милиб ўтирганидан ҳайрон қолди ва ундан сўради.

– Нима бўлди, нега топшириқни бажармадинг?

Ўқувчи қиз жавоб берди:

– Муаллим, мен ҳануз иккиланияпман. Дунёда мўъжиза десангиз арзигулик нарсалар шу қадар сон-саноксизки, уларнинг қай бирини танлашга қийналяп-ман.

– Ўқитувчи иккиланаётган қизнинг ёнига яқин келди:

– Тўғри, дунёда мўъжиза дегуликдан ками йўқ. Аммо сен кўнглингга яқин бўлган, сени ниҳоятда таъсирлантирган ва ҳайратга солган нарсаларни танла.

Шундан сўнг, қиз бир қарорга келди ва бир муддат ўйланиб, фикрларини жамлаб олди-да, кейин дона-дона қилиб, танлаган мўъжизаларини бирма-бир санаб берди:

Мен мўъжизалар ичидан саралаб олган еттита мўъжиза қуйидагилар:

1. Кўриш.

2. Эшитиш.

3. Ҳаракатланиш.

4. Идрок қилиш.

5. Ҳис қилиш.

6. Табассум қилиш.

7. Севиш.

Ўқувчи қиз қарорини билдиргач, синфда узоқ вақтгача сукунат ҳукм сурди.

«Замонавий ривоятлар»дан

АЛЕКСАНДР ФЛЕМИНГ ФИЗИОЛОГИЯ ВА ТИББИЁТ БЎЙИЧА 1945-ЙИЛГИ НОБЕЛЬ МУКОФОТИ

Бутун башариятга мислсиз даражада, ўта катта хизмат қилган энг муҳим кашфиётлардан бирини 1928-1929 йилларда шотландиялик олим Александр Флеминг амалга оширган. Флеминг – бутун Британия халқи фахрланадиган тимсоллардан биридир. Чунки у тарихда илк бор антибиотик дорини кашф қилди. Оммавий ишлаб чиқарилиши 1940-йиллар бошида йўлга қўйилган пенициллин таблеткалари II жаҳон уруши давомида миллионлаб аскарларнинг ҳаётини сақлаб қолган. Лекин, пенициллинни буюк қилган статистика бу эмас. Александр Флеминг ўзининг пенициллинни билан сайёрамиздаги одамларнинг ўртача умр кўриши даражасини деярли икки баробар (!) оширган олимдир. Чунки пенициллин ёрдамида даволанган ва устидан ғалаба қозонилган касалликлардан фориг бўлиш туфайли, бутун сайёрамизда одамларнинг ўртача умр кўриши 1950 йилда 47,7 ёшдан, 2017 йилга келиб 71,0 ёшгача ортди. Уйлайманки, ортиқча изоҳга ҳожат йўқ. Статистиканинг ўзи ҳаммасини айтиб турибди. (Нобель мукофотининг амалий аҳамияти ҳақида бошқа саволларингиз қолмади деб ўйлайман).

ФРЕНСИС КРИК, МОРИС УИЛКИНС ВА ЖЕЙМС УОТСОН. 1962-ЙИЛГИ НОБЕЛЬ МУКОФОТИ.

Ирсий ахборотни авлоддан-авлодга ўтказиш вазифасини бажарувчи ДНК макромолекулалари устида илмий текширув ишлари XIX аср бошларидаёқ йўлга қўйилган эди. лекин ДНКнинг асл вазифаларини олимлар XX асрнинг 40-50 йилларига келибгина тушуниб ета бошлашди. 1953 йилда эса, номи юқорида зикр этилган олимлар ДНК молекуласи тузилишининг қўшалок спиралсимон моделини кашф қилишди. Бу эса, клонлаштириш ва ген муҳандислиги соҳаларининг пайдо бўлишига катта йўл очиб берди. Ҳозирда, ушбу кашфиётнинг амалий самараси ўларок, одам ирсиятидаги авлоддан-авлодга ўтувчи салбий жиҳатлар, касаллик ва нуқсонларнинг олдини олиш имкони мавжуд. Қолаверса, чорва ҳайвонлари ва бошқа жонзотларни клонлаштириш орқали, одамзот учун янада кўпроқ фойда келтирадиган зотдор наслларни келтириб чиқариш мумкин.

Ўрни келганда айтиш керакки, 1953 йилги Нобель лауреатларидан бири Жеймс Уотсон кейинчалик илмий давраларда ва, айниқса, жамият орасида ўзининг олим ва шахс сифатидаги обрўсини бутунлай йўқотди. Унинг илмий зехнини хурмат қилган ҳолда айтамикки, Уотсон ўзининг ДНК-модели кашфиётидан ҳаддан зиёд

манмансираган ва худбинлашиб кетган. У ўзининг илмий ишларига суянган ҳолда, мукофотдан кейин кўп бора ирқчилик мазмунидаги бўлмағур илмий ғояларни илгари сурган. Масалан, у «оқ ирқли одамларнинг интеллектуал салоҳияти ҳар доим юқори бўлади, қора танлилар эса ДНК-даражасида бундай имкониятга эга эмас, улар фақат жисмоний меҳнатга ярайди» қабилдаги фикрларни баён қилган. Нима ҳам дердик, олим бўлгани билан, одам бўлмаса, қийин...

* * *

Бир куни, бой ўз ўғлига камбағалларнинг ҳаётини ўрناق сифатида кўрсатиш учун ўғлини фермага олиб борибди ва улар у ерда бир кунларини ўтказишибди. Уйга қайтганларида эса отаси фарзандига қараб:

– Сенга саёҳатимиз ёқдимми?

– Бу ажойиб эди ота!

– Сен, одамлар қанчалик камбағал бўлишини кўрдингми? – деб сўрабди, отаси.

– Ҳа.

– Унда, сен нимани ўргандинг?

Ўғли жавоб берибди:

– Мен, бизнинг уйимизда ит борлигини, уларникида эса 4та кучук боласи борлигини билдим. Бизнинг боғимиз ўртасида бассейн борлигини, уларникида эса охири кўринмас чўмилиш ҳавзаси борлигини кўрдим. Биз ўз боғимизни чироқлар билан ёритамиз, уларникини эса юлдузлар ёритар экан. Уйимиз орқасида томорқа бор, уларнинг уйини орқаси эса ҳатто кўринмайди ҳам, кенгликлардан иборат.

Бу гапларни эшитиб, бой нима дейишни ҳам билмай қолибди. Уни ўғли эса яна қўшиб:

– Ота, сизга раҳмат, у одамларнинг қанчалик бойлигини кўрсатганингиздан миннатдорман. Ҳақиқатдан ҳам, барча нарса қандай нуқтаи назар билан қарашимизга боғлиқ эмасми?

Севги, дўстлар, оила, соғлиқ, яхши кайфият ва ҳаётга бўлган ижобий муносабатга эга бўлсангиз, сиз барча нарсага эришган бўласиз! Бирон нарса сотиб олиш эса имконсиз нарса эмас. Хоҳлаган нарсани сотиб олиб, унга эга бўлиш мумкин. Аммо сизнинг қалбингиз тўла бўлмаса, уни ҳеч қандай пул ёки нарса тўлдиролмайди. Шунинг учун ҳам ҳаётда энг асосий нарса, қалб софлиги деб ўйлайман.

3.Хаятова

СУВНИ ҚАДРЛАНГ

Жилдираб оқар арик,
Фақат қадрин билмаймиз.
Гўё уммонда балиқ,
Назар-писанд қилмаймиз.
Ифлос қилманг, пок сувни,
Авайлаб, асранг уни!
Эл дуосини олинг,
Даркор охираг куни!
Қўлдан келса гар арик
Қазиб, сув беринг элга.
Дуо қилади халқ,
Умр учмайди елга.
Автолару от-улов
Ювишни бас қилинглар!
Жўмракка қўйинг жилов,
Сув қадрини билинглар!
Неча халқлар сувга зор,
Фақат бизда бемалол.
Оқар сувни қадрланг,
Асранг, асло қилманг хор.
Сув, ҳаво, нон учовлон
Бўлмаса нетар инсон?
Сув билан тирик жаҳон,
Оқар сувни қадрланг?!
Тўловини унутманг,
Ўз вақтида узинг қарз,
Тўлаш бўйнингизда фарз,
Оқар сувни қадрланг!

Мамадали Турдиали ўғли

* * *

«Инсон» тушунчасининг фалсафий мазмуни бор. Муайян жамият ва маданият томонидан эътироф этилган одоб-ахлоқ меъёрлари, тартиб-қоида (қонун)-ларга ихтиёрий ёки ихтиёрсиз хилоф ҳатти-ҳаракат қилиб қўйса, виждон азобида қолиб, чуқур изтиробга тушувчи, ўзини-ўзи кечирмовчи олий бир зот инсондир. У маънавий маданият, одоб-ахлоқ ташувчи ва жамият таянчидир. Чунки инсоннинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатини, бутун фаолиятини ижтимоий мо-

хият белгилайди, биологик моҳият иккинчи даражали бўлиб қолади. Инсоннинг ажралмас атрибути муайян дунёқараш негизда шаклланган маънавиятдир. Сўзи билан иши бир, инсоф-диёнатли, ҳалол-пок, ҳавойи нафсини жиловлай биладиган, халқ, Ватан ишқи билан яшайдиган, адолат тимсоли бўлган ва шу каби олижаноб фазилатлар эгалари маънавиятли шахслар ҳисобланадилар.

Одам учун энг қийин, мураккаб муаммо ўз-ўзини англаш ва қадрлашдир. Ўзи инсон эканлигини англаган одам, албатта, ўз қадрини билади, бундай кишилардагина бошқаларни қадрлаш ҳис-туйғуси кучли бўлади. Ақлли одам, зотиға мансуб эканлигини тўла ҳис этган киши шунга мувофиқ, ҳаёт йўналишини белгилайди, бемаъни ишлардан ўзини тия билади. Одамнинг инсонга айланишининг зарур шарти жамият ва ундаги муносабатлардир. Жамият ва ундаги кишилар одам ўзини англай билиши учун бир кўзгу ролини ўйнайди. Чунки у ўзининг хулқ-атвори, талаб-эҳтиёжини ўзини куршаган одамлар, уларнинг жамоалари одоб-ахлоқ меъёрлари билан таққослайди, баҳолайди ва муносабат белгилайди.

Инсон ташқи оламни кўзи орқали кўриши, танасидаги бошқа аъзолар орқали сезиши мумкин. Лекин у ўзини фақат ойна орқали куриши мумкин. Аммо, у ўзини қандай бўлса, шундайлигича ҳис этиши учун реал ойнада эмас, балки бошқаларга ўз хатти-ҳаракатини таққослаш, солиштириш, баҳолаш «ойнаси»га қарашга ўрганишига тўғри келади. Одам ўзини-ўзи англаб етгандагина ўзи яшаб турган жамият, ўтган авлодлар, уларнинг тарихий тажрибалари, анъаналарининг ахамиятини тушуниб етади. Буни ўқиш, ўрганиш орқали, ўтган воқеа ва ҳодисаларни бугунги кун воқеалигига солиштириш, таққослаш орқали ҳис этади, фаҳмлаб олади.

Одам ўзини-ўзи англаб, инсонга айланиши учун у ўзини-ўзи ҳис этиши (сезиши), идрок этиши (фаҳмлаши), муайян маданият ва ижтимоий гуруҳга ўзи мансублигини англаши, ўз «Мени»га эга бўлиши лозим. Инсон табиати фақат умуминсоний хусусиятлардан ёки тамойиллардан иборат эмас. У, шунингдек, инсоннинг муайян тарихий, ижтимоий ва хосланган (индивидуал) мавжудлик ҳолати билан ҳам боғлиқ. Бу ҳолат шахснинг мойилликлари, у ёки бу нарсани яхши кўриши, сиғиниши, тақводорликка мойиллик ёки уни инкор қилиш каби ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, диний туйғу ва меъёрларини ҳам қамраб олади. Зеро, ота-боболаримиз «Ишқсиз — эшак, дардсиз — кесак», деганларида инсон табиатининг энг муҳим жиҳатини эътироф этганлар.

Aim.uz

ТУПРОҚ ДЕЙДИКИ

Тупроқ кулгисидан яшарар олам,
Тупроқ йиғисидан қурийди ҳаёт.
У йиғласа бўлмас бундан ортиқ ғам,
Унинг йиғисини кўрганмиз, ҳайҳот!
Ернинг йиғлашини кўрмоқ бўлсангиз,
Қурбонлар қабрига яхшилаб боқинг.
Чора топ, деб сизга чўккундайин тиз,
Унутма, инсон, деб шивирлар сокин.
Тақдиридан маънос, дилхаста ўзи,
Кошкийди, кошкийди топса бир илож,
Бағрингизга бериб жигарингизни,
Ўрнига гуллардан тақиб олса тож.
У пинҳон йиғлайди, ёқа этмай чок,
Кекса она каби дилида дарди.
Одамлар! Курашинг, бирлашинг, токи –
Шу азиз тупроқда қайғунинг гарди
Қолмасин, бўлмасин, кўрмасин сира.
Вайроналар белин букмасин мутлақ.
Қуёшнинг чехраси тортмасин хира.
Гуллар тиник бўлсин, қор бўлсин оппоқ,
Тепкилаб, селкиллаб ўйин тушсангиз
Япроқ бўлиб қарсақ чалган она – Ер:
Кўксим қадоқ бўлмас пошна изидан,
Фақат йиғлатманглар, йиғлатманглар.

Саида Зуннуова

ОВ УСЛУБИ

Бизнинг ота-боболаримиз атроф-муҳитни уйғунликда ҳаёт кечириб, ўзларини табиатнинг ажралмас қисми деб ҳисоблашган. Бу асосий ҳаётий қоида Буюк Даштни макон қилган халқларнинг дунёқараши ва қадриятларини шакллантирди. Ўз ёзуви ва мифологиясига эга Қозоғистон қадимий аҳолисининг илғор маданияти бўлди.

Улар меросининг ёрқин намунаси, бадиий ўзига хослик ва маънавий бойлигининг алоҳида белгиси – «ов услуби» санъати. Ҳайвонлар тимсолидан турмушда фойдаланиш одам ва табиат ўзаро муносабатларининг рамзига айланиб, кўчманчиларнинг маънавий йўналишини белгилаб берган.

Улар йиртқичлар, асосан, мушуксимонлар оиласига мансуб ҳайвонларнинг суратларини кўпроқ қўлланишган. Мустақил Қозоғистоннинг рамзларидан бири – маҳаллий жониворлар оламида сийрак учрайдиган қор қоплони экани ҳам бежиз эмас.

Бу борада, ов услуби аждодларимизнинг алоҳида юксак иш тажрибаси бўлганини кўрсатади. Улар бадий ўймакорликни, металл билан ишлаш технологиясини, шу жумладан, мис ва бронзадан қуймалар ясаш ҳамда қуйиш, ёйма олтин тайёрлашнинг мураккаб усулларини яхши ўзлаштирган.

Умуман, «ов услуби» феномени дунё санъатидаги буюк довлонлардан бири саналади.

* * *

Мустақиллик йилларида халқимизнинг тарихини таҳлил қилишга доир салмоқли ишлар бажарилди. Элимизнинг тарихий солномасини асл ҳолига келтиришга йўл очиб берган «Маданий мерос» дастури самарали ишламоқда. Бирок боболаримизнинг ҳаёти ва уларнинг юксак тараққиётига оид кўплаб ҳужжатлар ҳамон илмий қўлланмаларда қайд этилмапти. Улар дунёнинг турли бурчакларидаги архивларда ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

Шу сабабли, қадимги даврдан ҳозирги кунгача бўлган даврни ўз ичига олган ўзимизнинг ва чет эл архивларини таҳлил қилиш учун «Архив – 2025» етти йиллик дастурини ишлаб чиқишимиз зарур, деб ҳисоблайман.

Бу лойиҳани амалга ошириш давомида тарихчилар, архившунослар ва маданиятшунослардан ташкил топган махсус гуруҳларнинг Ватанимиздаги ва чет эллардаги йирик архивлар билан ўзаро изчил ва узоқ муддатли ҳамкорлигига, тадқиқот ишларини юритишига катта эътибор қаратиш керак.

Нима бўлган тақдирда ҳам, бу аҳамиятли иш давлат ҳисобидан амалга ошириладиган «академик туризм»га айланиб кетмаслиги лозим. Архив ҳужжатларини фақат тўплаб қолмай, барча манфаатдор тадқиқотчилар ва оммага имконбоп бўлиши учун, уларни жадаллик билан рақамли шаклга кўчириш зарур.

Ўз тарихига нисбатан ифтихор ҳиссини уйғотиб, ватанпарварлик тарбиясини мактабданок бошлаш керак. Шу сабабли, мактаблар ва барча ҳудудлардаги ўлкашунослик музейларининг қошида тарихий-археологик ҳаракатларни ташкил қилиш муҳимдир. Миллат тарихини онгга сингдириш барча қозоғистонликларнинг вужудида ўз ибтидоларига бўлган муштарак туйғуни шакллантиради.

«Жанубий Қозоғистон «газетасидан

* * *

Ровийлар насиҳат қилишадиларким: йўлда қароқчилар мавжудлигини билган тадбирли сайёҳ ёлғиз юрмайди. У сипоҳилар ҳимоясида бирон қарвон ўтишини

кутади ва унга қўшилиб ўзининг хавфсизлигини таъминлайди.

Ҳаёт йўлида ҳам идрокли одам таваккал қилмайди, бирон ақлли одамни учратиб, унинг изидан юрмоқликни маъқул кўради. У ўзига ўзи айтадики: дунё хавотирга тўла, фалокат оёқ остида. Қайси йўлдан юрмоқ маъқул? Хавф-хатардан ҳоли юрмоқлик учун қандай ҳамроҳни танламоқ жоиз? Бой одамнинг этагидан тутсамми ё эътиборли мансабдорнингми? Чуқурроқ мулоҳаза қилинса, униси ҳам, буниси ҳам вақти келганда офатдан қутқариб қололмайди. Чунки уларни ҳам тўнайдилар, ҳам ўлдирадидилар ёки хорлайдилар. Улар ҳам йиғлайдилар ... балки уларнинг ўзлари ҳаёт йўлининг маълум бир йўналишида хужум қилиб қолишар?

– Наҳотки ҳаёт йўлида эргаштириб борувчи ишончли ҳамроҳ йўқ бўлса?

Ақлли одам шундай саволга дуч келганда тўғри жавоб топа олади:

– Ҳаёт йўлида адашмаслик учун Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ керак.

– Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ надир?

– Бу Оллоҳ хоҳлаган нарсани сен хоҳладинг, истамаганини истамадинг, деган гап.

– Бунга қандай эришмоқ мумкин?

– Илм эгалла. Барча қулфларнинг калити шундадир.

Тоҳир Малик

* * *

Фан – қайикқа ҳам, кемага ҳам баб-баравар очик денгиз кабидир. Бири унда олтин ёмби таҳиса, бошқаси қармоқ ташлаб балиқ овлайди. Фаннинг ибтидоси – ақл, ақлнинг ибтидоси эса сабр-тоқатдир. Улуғ ишлар учун толмас сабот керак. Кишини қобилияти учун эмас, балки ўша қобилиятидан қандай фойдалана олиш-ни билишига қараб қадрлашади. Қобилият ўз-ўзича шуурсиздир, у ишга солинган тақдирдагина жилоланади.

Тоҳир Малик

ВИЖДОН БИЛАН ЯШАШ ШУНЧА ҚИЙИНМИ?

Вақт келар — дунёнинг боқчаларидан

Тутундай тарқайди ўлик хитоблар.

Замоннинг юксак дид тоқчаларидан

Йиқилиб тушади ёлғон китоблар.

Йилларнинг олдида алдоқлар хордир!

Мангулик — қалбларда ярқ этган ҳаёт.

На унвон, на шуҳрат, на мансаб бордир,

Фақат ҳаёт бордир, бор Адабиёт!

Ҳақиқат шамоли гувласа шитоб,
Тўзгиса, ёрилса мақтов кўпиги.
Кўринар — бешафқат сатрлар аро —
Кетгани кимларнинг қони тўкилиб.
Ўзининг суратин танийди ҳаёт...
«Бу — мен...» деб энг одил сўзни айтади.
Кимдир эшитгиси келмаган баёт
Унинг тилларига ўйнаб қайтади.
Ўша кун беш қўлдай бўлади аён —
Четга қочолмагай ҳеч ким талпиниб —
Кимлар эл-юртига бахш этгандир жон,
Кимлар ўлдиргандир она халқини.
Сизнинг вақтингизни олмайман бекор,
Ахир, ҳар бир сатр сўмли, тийинли...
Аммо шеър сўнгида бир саволим бор:
Виждон билан яшаш шунча қийинми?

Усмон Азим

СЕНИ ШУНДАЙ СЕВАМАН ТУПРОҚ

Ногоҳ юрак ҳаприқиб кетар...
Мен биламан, у кутар мени.
Ҳеч қандай куч йўқ қила олмас
Қалбимдаги бундай севгини.
Қадамларим қанот кабидир,
Учиб, туннинг кўксини тилар.
Анҳордаги бўтана сув ҳам
Менинг ажиб севгимни билар.
Токқа чиқиб, ҳайқирганимда
Даралардан қайтди акс-садо.
Яшил водий, дарёлар айтди,
Қалбингдаги севги бебаҳо.
Кекса тутлар – танаси бужур,
Мева тутган олма дарахти.

Мени қўймай саволга тутди:
– Ошиқмисан, ростини айтгил.
Қишлоғимнинг тупроқ кўчаси –
Болалигим кечган ул ҳаёт.
Деди: – Сенинг шивирларингга
Тўлаётир бугун коинот.
Ҳасса тутган оқсоқол чоллар
«Қизим», деса бахтга тўлганим,
Падарим, деб кўзларим қувнаб,
Ҳар бирида Хизир кўрганим.
Бу шундай эл. Замини олтин,
Бу шундай эл. Кўкси Тангри тоғ.
Сени шундай севаман, юртим,
Сени шундай севаман, тупроқ.

Шарифа Салимова

ВАРИАНТДОШ СЎЗЛАР (Дублет сўзлар)

Сўзлар варианты

Адаб Одоб
Аждаҳо Аждарҳо
Айқирмоқ Ҳайқирмоқ
Алифбо Алфавит
Арава Ароба
Асо Ҳасса
Аста Оҳиста
Ассаломалайкум Ассалому-
алайкум
Астағфируллоҳ Астағфирулло
Аш-паш Ҳаш-паш
Баайни Баайниҳи
Бадтар Баттар
Байир Байри
Байтулаҳзан Байтулҳазан
Баъмани Баъмано
Баравар Баробар
Бараҳман Брахман
Бениҳоя Бениҳоят
Бекинмоқ Беркинмоқ
Болгар Булғор
Бообрў Бообрўй
Бош бармоқ Бошмалдоқ
Бузург Бузрук
Бугун Буқун
Валиюллоҳ Валиуллоҳ
Важҳ Важ
Валангор Валангир
Гавҳар Гуҳар
Гадо Гадой
Думалоқ Юмалоқ
Этказ Этқиз
Ёвон Ёбон
Исирға Сурға

Каптар Кабутар

Мачит Масжид

Сўзлар варианты

Моҳ Маҳ
Карта Қарта
Оёқ ости Оёғости
Подшо Подшоҳ
Сўлқиллоқ Сўлқилдоқ
Суюниш Севиниш
Суймоқ Севмоқ
Сан-ман Сен-мен
Сабо Сабоҳ
Тегизмоқ Текқизмоқ
Тева Туя
Тупик Тупирик
Тўнка Тўнғак
Хаёлот Хаёлат
Тақилламоқ Тақирламоқ
Теравермоқ Тера бермоқ
Тўлғазмоқ Тўлғизмоқ
Файласуф Философ
Чивин Чибин
Шаҳаншоҳ Шоҳаншоҳ
Шоҳтут Шотут
Шундоққина Шундайгина
Юган Жуган
Юнг Жун
Юравермоқ Юра бермоқ
Юқа Юпқа
Ўтириш Ўлтириш
Ўтирғич Ўтирғич
Қабарик Қаварик
Қабат Қават
Қайнона Қайнана
Қайнота Қайната

ҚИСҚАЧА ИБОРАЛАР ЛУҒАТИ

Аламини олмоқ – Аламини тарқатиш учун зулм қилмоқ
Арпасини ким хом ўрибди? – Нима ёмонлик қилибди?
Ақли кирди – Эс-хушли бўлди
Балога қолмоқ – Жазога дучор бўлмоқ
Бағри тош – Бемехр, илтифоти йўқ
Белни боғламоқ – Шайланмоқ, астойдил киришмоқ
Боши кўкка етди – Беҳад севинмоқ
Бурни кўтарилган – Кибрланмоқ, гердаймоқ
Гапи бир жойдан чиқди – Фикр-ўйлари мос келди
Гаҳ деса кўлига кўнади – Жуда итоаткор
Дўпписини осмонга отмоқ – Жуда қувонмоқ
Етти ўлчаб бир кес – Ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш кўрмоқ
Ёғ тушса ялағудек – Ниҳоят даражада тоза, озода
Жағи очилди – Кўп гапирди
Жони халқумига келди – Ўлар ҳолатга келди
Илоннинг ёғини ялаган – Ўта айёр, муғомбир, қув
Калаванинг учини топди – Жумбокни ҳал қилиш йўлини топди
Капалаги учди – Ниҳоятда қаттиқ кўрқди
Кўзига иссиқ кўринди – Таниш туйилмоқ
Кўзи тўрт бўлди – Интизор бўлмоқ
Кўкка кўтармоқ – Ниҳоятда мақтамоқ
Кўнгли кўтарилди – Руҳланди
Кўнгли оқ – Самимий
Кўнгли тўлди – Мамнун бўлди
Кўнгли юмшоқ – Раҳмдил
Лафзи ҳалол – Ваъдасида турадиган
Лом-мим демади – Гапирмади, эътироз билдирмади
Мазаси қочди – Соғлиги ёмонлашди
Миси чиқди – Асл қиёфаси фош бўлди
Мум тишлаб қолди – Гапира олмай қолди
Номи чиқди – Машҳур бўлди
Оёғини кўлига олиб келди – Тез келди
Ораларидан қил ўтмайди – Жуда иноқ, аҳил
Оғзи кўлоғига етди – Жуда хурсанд
Оқ-қорани таниди – Ҳаёт тажрибасига эга бўлди

Терисига сизмай кетди – Жуда қувонди
 Тили бир қарич – Мақтанишга ҳақли бўлди
 Тили ширин – Ёқимли гапирадиган
 Тилининг учида турмоқ – Хотирасини тиклаб айта олмаслик
 Тирноқ остидан кир қидирмоқ – Ёмон ният билан айбни қидирмоқ
 Тишининг қавагида сақламоқ – Ўта эҳтиёт билан
 Тоқатлари тоқ бўлди – Сабр-чидами тугади
 Хўрлиги келди – Ўксиниб йиғлашга тайёр
 Чехраси очилди – Хафагарчилиги тугади
 Эси чиқиб кетди – Ниҳоятда қаттиқ кўркди
 Юлдузни бенарвон уради – Ўта абжир, чакқон, чапдаст
 Қўй оғзидан чоп олмаган – Ўта ювош
 Қўли калталиқ қилди – Имконияти чегараланган
 Ҳафсаласи пир бўлди – Бирор ишни қилишга интилиши йўқолди

ҚИСҚАЧА ПАРОНИМЛАР РЎЙХАТИ

А

Абадий - мангу Адабий – бадий
адабиётда оид

Абрў – кош Обрў – эътибор, ҳурмат

Абзал – эгар-жабдуғ Афзал – аъло,
яхши

Абгор – ночор, хароб Афкор –
фикрлар

Адиб – ёзувчи Адип – кўрпа
четидаги мағиз

Адл – адолат, одиллик Адил – тик,
эгилмаган

Адресат – хат, телеграмма олувчи
Адресант – хат, телеграмма юборувчи

Азм – қатъий қарор, жазм Азим –
ғоят катта, улкан

Аён – маълум, равшан Аъён –
амалдор

Аламон – оломон Альамон –
омонлик учун муружаат

Ало – устига: «Нур ало нур» Аъло –
энг юқори, энг яхши

Алам – жисмоний оғриқ Аълам –
диний арбоб, бош муфти

Алпоз – аҳвол, вазият, ҳолат Алфоз
– лафзлар, сўзлар, иборалар

Амр – буйруқ, фармон Амир –
подшо, хон (қад. Бухорода)

Ариқ – сув оқадиган жой Ориқ –
озгин

Артиш – тозалаш Арчиш –
пўстлоғидан ажратиш

Асл – туб, негиз, ҳақиқий Асил –
аъло сифатли, энг яхши, тоза

Ато – инъом, совға Ота – фарзандли
эр киши

Ачипти – ошиқ ўйини тури Ачибди
– (қаттиқ) ачибди

Аҳил – тотув, иноқ Аҳл – бир соҳа
одамлари

Б

Бад – ёмон Баъд – кейин, сўнг
Баднафс – нафси бузук Баднафас –
нафаси совук

Баён – ёзма иш Баян – мусиқа
асоби

Бакор – корига ярамоқ Бекор –
ишсиз

Бал – рақс кечаси Балл – баҳо ўчови бирлиги

Банд – модда, параграф; машғул
Бант – сочга тақиладиган лента

Бармоқ – аъзо Бормоқ – бориш

Бийрон - сўзамол, гапдон Бирон – бирор

Бикр – ифбатли киз, бокира Бикир – пишиқ, бақувват

Биров – кимдир Буров – бураш, бурамоқ

Боб – китобнинг қисмлари Боп – муносиб

Бод – касаллик Бот – тез; ботмоқ

Борлик – мавжудлик Борлик – мавжудот

Бошда – аввал Бошида – ёнида, олдида

Боғли – боғи бор Боғлиқ – боғланган

Буд – бор-йўқ нарса Бут – тўлиқ, бекаму кўст

Бурж – 12 та юлдуз туркуми Бурч – мажбурият

Бурил – бурилмоқ Бурул – холдор, кўкиш от

Бурғи – парма Бурғу – қадимги чолғу асбоби

Буқа – ёш эркак қорамол Буқъа – мадрасадаги хужра

Д

Даво – дори-дармон Даъво – арз, талаб

Давр – вақт оралиғи Довур – от ёпинчиғи

Дазмол – кийим текислайдиган асбоб Даствол – қозон ювғич

Девон – шоирнинг шеърлари тўплами Диван – юмшоқ мебел

Дала – экин экиладиган майдон Дара – икки тоғ оралиғидаги

Дарз – ёрик, ёрилган Дарс – машғулот, сабоқ

Дадил – довюррак Далил -исбот

Дипломат – давлат хизматчиси
Дипломант – диплом ёзувчи

Дуб – дарахт Дуп – товушга тақлид

Э

Эллик – сон Энлик – икки энлик (хат)

Эсиз - аттанг, афсус Эссиз – эси йўқ, нодон

Эҳзон – қайғу ҳукм сурган кулба
Эҳсон – хайрли иш, эзгулик

Ф

Фақир - камбағал Пақир – челак

Г

Ганж – хазина, бойлик Ганч – сувоқ материали

Гилос – мева Голос – тўқ жигар ранг

Ж

Жоди - ўт қирқадиган асбоб Жоду – сеҳр

Жуда – энг, ғоят Жудо – айрилиқ

К

Кампания – маълум ишлар тизими
Компания – корхона, бирлашма

Кафт – қўлнинг қисми Кифт – элка

Кат – ёғоч қароват Карт – карт думба

Квадрат – тенг ёқли тўртбурчак
Квадрант – доиранинг чорағи

Контакт – алоқа, боғланиш
Контракт – шартнома

Куйинди – куйишдан қолган из
Кюнди – куюнмоқ

Л

Лаҳм – суяксиз гўшт Лаҳим – ерости йўли
Лоп – бирдан Лоф – муболаға

М

Матал – ҳикматли сўзлар Маътал – кутиб қолган, мунтазир

Н

Наша – гиёҳванд модда Нашъа – эстетик лаззат, ҳузур
Нақ – худди, айни Нақд – пули дарҳол тўланадиган
Нуфуз – обрў, эътибор Нуфус – аҳоли

О

Олу – олхўри Олув – олиш
Ора – ўрта Оро – пардоз
Охир – чегара, поён Охур – ҳайвонларга эм солинадиган жой
Оқлик – оқ ранглик Оқлик – сут маҳсулотлари
Орасида – ўртасида, ичида Ораста – безатилган, ясатилган

Қ

Қад – қомат Қат – қават, қатлам
Қайд – таъкид Қайт – ўқчиш, қусиш
Қала – ўтинни тахла Қалъа – шаҳар
Қалмоқ – миллат Қолмоқ – қолиш
Қарз – қайтариладиган пул, буюм
Қарс – товуш: қарс этди
Қари – кекса, мўйсафид Қаъри – чуқур ер ости, ичи
Қийқ – товуш: қийқ этди Қийиқ – қийилган; рўмол
Қиймат – баҳо Қиммат – нархи баланд
Қисм – бўлак Қисим – сиқим

Қолиб – қолмоқ Қолип – оёқ кийим мосламаси
Қуйилди – оқди Қуюлди – қуюклашди
Қура – қура бошлади Қуръа – чек
Қурт – ҳашарот Қурут – сузма қурут

С

Сайд – ов Сайид – пайғамбаримиз авлодлари
Санат – санатмоқ Санъат – бадиий ижодиёт тури
Сақов – от, эшаклар касаллиги
Соқов – гунг, тилсиз
Сурат – расм Суръат – тезлик, темп
Сургин – сурмоқ Сургун – бадарға

Т

Таб – тафт, ҳарорат Таъб – кишининг ички табиати
Талат – талатмоқ Талъат – юз, чехра
Тамбур – вагон кираверишдаги
Танбур – чолғу асбоби бўлма
Тана – гавда Таъна – гина, кудурат
Тариф – баҳолар кўрсаткичи
Таъриф – тавсиф, тасвир
Тасир – тасир-тусур Таъсир – тазйик
Тақиб – тақиб қўйди Таъқиб – яширинча кузатиш
Тиб – медицина Тип – тоифа
Туб – таг, ост Туп – ўсимлик, дарахтнинг ҳар донаси
Тутин – тутинмоқ Тутун – олов тутуни

У

Узик – узилган Узук – тақинчок
Уйим – менинг уйим Уюм – тўда
Улиш – улимоқ (ит, бўри) Улуш – бўлак, ҳисса

Уним – (менинг) уним Унум – ҳосил, барака

Уриш – урмоқ Уруш – жанг

В

Вақф – диний муассаса мулки
Воқиф – хабардор

Воқе – содир (бўлмоқ) Воқеа – ҳоиса

Х

Хаёли – ўйи, фикри Хаёли – иффатли

Халқ – эл, улус Ҳалқ – ҳалқум

Ҳам – эгик, қуйи-солинган Ҳам – (мени) ҳам

Ҳар – эшак Ҳар – ҳар кун

Ҳиёл – сал, озгина Ҳаёл – ўй, фикр

Ҳийла – анча Ҳийла – макр, фириб

Ҳил-хил – турли-туман Ҳил-хил – хил-хил (пишган)

Ҳирс – айиқ Ҳирс – кучли истак, интилиш

Ҳол – бадандаги қора туғма доғ
Ҳол – аҳвол

Ҳоли – ёлғиз, бўш, банд эмас Ҳоли – аҳволи

Ҳосият – хусусият Ҳосият – ҳис этиш

Хур – товуш: хур-хур Ҳур – эркин, озод

Хуш – яхши, маъкул, дуруст

Ювунди – ифлос сув

Й

Ягана – экинни сийраклатиш Ягона – якка, танҳо, ёлғиз

Етди – етиб борди Етти – сонг

Ёндаш – яқинлаш Ёндош – ёнидаги

Ёриқ – ёрилган Ёруғ – нур

Ювинди – сув билан тозаланади
Ювунди – ифлос сув

З

Зафар – ғалаба Заъфар – сап-сарик ранг

Ш

Шер – ҳайвон, арслон Шеър – вазн, кофияли кичик бадий асар

Шох – дарахт ёки ҳайвон шохи

Шоҳ – подшо

Шуба – мўйнали қишки кийим

Шўба – бўлим, идора

ГЛОССАРИЙ

«АҚЛИЙ ҲУ- ЖУМ»	<p>Ушбу усул кўрсатилган муаммони ҳал қилиш учун энг кўп жавобларни ёки ғояларни биргаликда таклиф қилиш учун ишлаб чиқилган бўлиб, натижада ҳужумдан кейин жавобларнинг «тўғри» ёки «нотўғри» таҳлили амалга оширилади.</p> <p>http://pedsovet.su/publ/</p>
«ВЕНН ДОИ- РАСИ» ЁКИ «ВЕНН ДИАГ- ГРАММАСИ» УСУЛИ	<p>Ушбу услуб мулоҳазали фикрлашни ривожлантириш технологияси доирасида фаол қўлланилади.</p> <p>Бу усул икки ёки ундан ортиқ тушунчалар, ҳодисалар, усуллар ва нарсаларни солиштириш керак бўлган ҳолларда қўлланиладиган график усулни ўз ичига олади.</p> <p>«Венн доираси» икки ёки ундан ортиқ ҳодисаларда умумийликни аниқлашга ёрдам беради, фарқларни таъкидлайди ва кўрсатилган мавзу бўйича билимларни умумлаштиради.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/6089_diagranny_venna</p>
«МИКРОФОН» УСУЛИ	<p>Бу усулдан синфда ўй вазифасини текшириш, асосий билимларни фаоллаштириш, рағбатлантириш ёки дарсни умумлаштириш учун фойдаланиш мумкин. Ўқувчиларнинг кўпчилигини жалб қилишга, материалга қанчалик қизиқишларини билиб олишга, ўзлаштиришига ёрдам беради. Ўқувчиларга ҳар бир дарсда ўзлари учун фойдали нарсаларни билиб олишлари, дадил ўз фикрларини билдиришлари, шахсий ютуқлари ва эҳтимолий муваффақиятсизликлари ҳақида очиқ-ойдин гапиришлари мумкинлигини уқтиради.</p> <p>Бу усулнинг технологияси шундан иборатки, дарс давомида ўқувчилар долзарб саволларга жавоб бериб навбатма-навбат қабул қиладилар. Вазиятни тақлид қилиш учун сиз ўйинчоқ микрофондан фойдаланишингиз ёки бирон-бир объектни узатишингиз ва бу овоз кучайтиргич «ролини ўйнашини» келишиб олишингиз мумкин.</p> <p>Синфда бу методдан фойдаланилганда ҳар бир ўқувчи ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириш имконига эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/6735_priem_mikrofon</p>
«ҲАЙРАТГА ҚОЛДИР!» УСУЛИ	<p>Бу усулнинг тушунчаси қадимги юнон файласуфи Аристотелнинг «билим ҳайрат билан бошланади», деган постулатига асосланади.</p> <p>Бу усул билим олувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштиришга ёрдам беради, болаларнинг дарс мавзусига бўлган доимий эътиборини қўллаб-қувватлайди, қисқа муддатли хотирани ўз ичига олмай, жамиятлар ва динлар ҳаётидан муҳим ва қизиқарли фактлар ва воқеаларни эслаб қолишга ёрдам беради. Ўрганилган тарихий давр маданий ёдгорликларининг батафсил намоишидан фойдаланишингиз мумкин, бу эса ўқувчида ҳайрат туйғусини ва шунга мос равишда, дарс мавзусига қизиқишини уйғотади.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/6475_priem_udivlyai</p>

<p>«КУНДАЛИК: ЦИТАТА/ ШАРҲ» УСУЛИ</p>	<p>Бу усул ахборот билан ишлаш технологиясини ифодалайди. Ҳаётда одамлар қандайдир ахборот оқимларига боғланган: ҳисоб-китоб қиладилар, рўйхатлар тузадилар, баёлотлар тузадилар ва ҳоказо. Демак, ўқувчиларнинг ахборот билан тез ва конструктив ишлаш қобилиятининг аҳамияти янгиланади.</p> <p>«Кундалик...» – бу фикр ва ибораларни «таъкидлаш», ҳукмларга ва матннинг энг муҳим қисмларига эътибор бериш имконини берувчи ёзишни ўргатиш усули.</p> <p>Кундалик цитата ва изоҳлар шаклида олиб борилади.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/6450_priemy_dnevnik</p>
<p>«КОНЦЕПТУАЛ ЖАДВАЛ» УСУЛИ</p>	<p>Материални ифодалашнинг бир қанча усуллари мавжуд: графиклар, диаграммалар, устунлар ва бошқалар.</p> <p>«Концептуал жадвал» – қиёсий жадвал яратишни мақсад қилиб олган педагогик усулдир.</p> <p>Ўқувчиларга дарс мавзусини турли жиҳатдан ўрганиш, маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш, объектлар ва бошқа тарихий ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини топиш ва таҳлил қилиш имконини беради.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/6434_konceptualnaya_tablitsa</p>
<p>«КЛАСТЕР» УСУЛИ</p>	<p>Бу усул матн мазмунини ажратиб кўрсатиш ва уни «боғлам» шаклида график ёритишдан иборатдир.</p> <p>Материални бундай расмийлаштириш ўқувчиларга ўрганилган масалалар бўйича оғзаки ва ёзма равишда нима дейиш мумкинлигини билиб олиш ва тушунишга ёрдам беради.</p> <p>Бу метод «чорлов» босқичида, саволлар ёки таркибий қисмларнинг сарлавҳалари кўринишидаги асосий манба (матн) билан танишишдан олдин ахборот тизимлаштирилганда қўлланилиши мумкин.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/5673_metod_klaster_na_uroke</p>
<p>«БИЛАМАН. БИЛИШНИ ИСТАЙМАН. БИЛДИМ» УСУЛИ. «БББ» ЖАДВАЛИ</p>	<p>Ўқув материални график ташкил этишнинг бу усули мавзу бўйича мавжуд бўлган маълумотларни тизимлаштириш ва тўплашга, ўрганилаётган мавзу бўйича билимларни кенгайтириш ва уларни тизимлаштиришга ёрдам беради.</p> <p>Мавжуд билимларни янгилаш ва «Чақирув» босқичида янги нарсаларни ўрганишга ундаш, «Рефлексия» босқичида материалларга қайта боғланиш учун ишлатилади.</p> <p>Ўқувчиларга мавзунини ўрганишга киришишдан олдин бир қатор саволлар берилади: «Ўрганилаётган мавзу ёки савол ҳақида нималарни биласиз ёки ўйлайсиз?» Жавоблар «Биламан» устунига ёзилади. Кейин савол берилади: «Сиз нимани билишни хоҳлайсиз?», «Билмоқчиман» қаторига шу ҳолатда ёзилади.</p> <p>«Билдим» устунига дарс давомида олинган маълумот, тушунча ва фактлар қайд этилади.</p> <p>«Рефлексия» бўлимида ўқувчилар чақирув босқичига қайтадилар: биринчи ва иккинчи устунларга тузатишлар киритилади.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/5725_zhu</p>

<p>«СИНКВЕЙН ЁЗИШ» УСУЛИ</p>	<p>Француз тилидан таржима қилинганда «синквейн» сўзи маълум қоидаларга мувофиқ ёзилган беш сатрдан иборат шеър маъносини англатади.</p> <p>«Синквейн»ни тузиш ўқувчидан ўқув материални, маълумотни қисқача ифодалаб умумлаштиришни талаб қилади, бу эса ҳар қандай бирор нарса ҳақида мулоҳаза юритиш имконини беради.</p> <p>«Синквейн» – дарсда эркин ижод қилиш шакли бўлиб, ундан фойдаланиш бир қатор муайян қоидаларга риоя қилишни талаб қилади:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) 1-қаторда – битта сўз – от сўз туркуми; 2) 2-қаторда – синквейн мавзусини очиб берувчи иккита сифат; 3) 3-қаторда синквейн мавзусига оид ҳаракатларни тасвирловчи учта феъл ёзилади; 4) 4-қаторда бутун бир ибора, бир неча сўздан иборат гап жойлаштирилган бўлиб, бу орқали ўқувчилар мавзуга ўз муносабатини билдиради; 5) охириги сатр мавзунинг янгича талқинини берувчи ва унга шахсий муносабатини билдириш имконини берувчи сўз – ҳулосадир. <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/publ/42-1-0-5767</p>
<p>«ИНСЕРТ» УСУЛИ</p>	<p>Бу усулнинг вазифаси мулоҳазали фикрлашни ривожлантиришдан иборатдир. Ушбу усул номининг кенгайтирилиши қуйидагича:</p> <p>I – interactive (интерфаол) N – oting (маълумот берувчи) S – system for (тизим) E – effective (самарали) R – reading (ўқиш) T – thinking (ва ўйлаш).</p> <p>Мулоҳазали фикрлашни ривожлантириш технологиясини ўқиш ва ёзиш орқали қабул қилиш, матн билан янги маълумотлар билан ишлашда қўлланилади. ИНСЕРТ усули «самарали ўқиш технологияси» деб ҳам аталади.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6007_priem_trkm_insert_na_uroke</p>
<p>«БЛУМ КУ-БИГИ» ЁКИ «БЛУМ ТАКСО-НОМИЯСИ»</p>	<p>Мулоҳазали фикрлашни ривожлантиришнинг бу усули ўқитувчиларга дарсларнинг ўқув мақсадларини уч блокка бўлиш имконини беради:</p> <ul style="list-style-type: none"> – когнитив, – психомотор, – аффектив. <p>Бошқача қилиб айтганда, бу мақсадларни блоklar билан кўрсатиш мумкин:</p> <ul style="list-style-type: none"> – «Биламан» – «Ярата оламан» – «Бажара оламан». <p>Усулнинг моҳияти шундаки, у жуда бошқача ва ҳар хил кўринишдаги саволларни шакллантиришга имкон беради. Усулдан фойдаланиш жараёнида ўқувчиларга тайёр билимлар эмас, балки бир қатор долзарб муаммолар таклиф этилади. Натижада ўқувчилар шахсий тажриба ва билимларидан фойдаланиб, ўқитувчи томонидан қўйилган муаммоларни ҳал қилишнинг ўз йўлларини топишга ҳаракат қилишлари лозим.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6001_kubik_bluma_na_uro</p>

<p>«ФИШБОУН» УСУЛИ</p>	<p>Инглиз тилидан таржима қилинганда «балиқ суюғи» ёки «балиқ скелети» деган маънони англатади. Усулнинг йўналиши – ўқувчиларнинг мулоҳазали фикрлашини кўргазмали ва мазмунли шаклда ривожлантиришдир. Усулнинг моҳияти таҳлил объекти ва унга таъсир этувчи омиллар ўртасида сабаб-оқибат алоқаларини ўрнатиш ва оқилона танловни амалга оширишдан иборат. Бу усул ахборот билан ишлаш кўникмаларини, муаммоларни белгилаш ва ҳал қилиш қобилиятини ривожлантириш имконини беради. Гўруҳли иш учун фойдаланиш маъқул келади.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/5714</p>
<p>«ОҚИЛНИНГ ОЛТИ ҚАЛ- ПОҒИ» УСУЛИ</p>	<p>Ушбу усулни биринчи бўлиб инглиз психологи ва ёзувчиси Эдвард де Боно таклиф қилган. Танқидий фикрлаш технологиясининг асосчилари болаларни ўқитиш учун «олти қалпоқ» усулини мослаштирдилар. Усулни қўллашдан мақсад, ўқувчиларнинг параллел фикрлашини ривожлантириш, вазиятни турли нуқтаи назардан кўриш, муаммонинг мураккаблигини тақдим этиш ва уни ҳал қилишнинг энг яхши усулини аниқлашга ёрдам беришдир.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6276_6_shlyap_myshlenia_na_uroke</p>
<p>«ПОПС ФОР- МУЛА» УСУЛИ</p>	<p>Ушбу усул ҳуқуқ профессори Девид Маккоид-Мейсон (ЖАР) томонидан ишлаб чиқилган. Усулнинг вазифаси: – қайта боғланишнинг интерфаол усули. Унинг таркибий қисмлари ўқув муаммосини таҳлил қилиш, ўтилган материални мустаҳкамлаш имконини беради. Бу усул, кўпинча тасодиф, сезги, ёки ҳатто омад юқори бўладиган синов(тест) шаклидаги назорат туридан фарқли равишда, ўқувчиларнинг моҳиятан, билимларида мавжуд камчиликларни янада аниқ очиб беради; – муҳокама қуриш учун самарали восита. Бу усул ўқувчилар нутқини қисқа, лўнда, асосли, барча тегишли хулосалар билан баён қилиш имконини беради, бу албатта талаба жамоасида қизиқиш уйғотади ва уларни фаол мулоқот ва ишбилармонлик баҳсига ундайди.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/publ/205-1-0-5764</p>
<p>ЭССЕ</p>	<p>Бу усул муаммони эркин баён этиш билан ажралиб турадиган жанрга тегишли; муайян масала ёки муаммо ҳақида шахсий таассуротлар ва ғояларни ифода-лаб, шубҳасиз, масала ёки муаммони аниқ ёки тўлиқ талқин қилишни талаб қилмайдиган кичик ҳажмли ва эркин шаклдаги насрий иншо.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6355_priem_esse_na_uroke</p>

<p>«ОҚИБАТЛАР ҒИЛДИРАГИ» УСУЛИ</p>	<p>Усул ўқувчиларни муайян воқеа ёки ҳаракатнинг бевосита ва билвосита оқибатлари ҳақида ўйлашга ундайди.</p> <p>Ўқувчилар бу оқибатларни аниқ тасвирлайдилар ёки тасаввур қиладилар.</p> <p>Бу усулни фойдаланиш технологияси:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ўқувчилар асосий воқеа ёки ҳаракатни саҳифанинг ўртасига марказий доирада ёзадилар (мисолга қаранг). 2. Ўқувчилар бирор ҳодисанинг бевосита оқибатларини тўғри чизиқ ёрдамида асосий айлана билан туташган доирада ёзадилар. Улар иложи борица кўпроқ бевосита оқибатларни ўйлашга ҳаракат қилишади. 3. Ўқувчилар кейин иккинчи даражали оқибатларни кўриб чиқадилар. Улар айлана бўйлаб яна чизилади ва бевосита оқибатлар билан жуфт чизиқлар билан боғланади. Учинчи тартибли кетма-кетликлар учта сатрга эга ва ҳоказо. 4. Ўқувчилар таъсирнинг ижобий ёки салбий бўлишига қараб доираларда ранг беришлари мумкин. 5. Фикрий сўров кейинчалик ўқувчиларнинг тажрибаларини таққослаш ва контраст қилишга ёрдам беради ва «барча омилларни кўриб чиқиш» каби воситалар ёрдамида масалаларни чуқурроқ акс эттириш ва муҳокама қилишни рабатлантиради. 6. Вазифани амалга ошириш бўйича сўров жуда фойдали бўлиши мумкин. <p>http://kst.nis.edu.kz/Kostanay/portal/wp-content/uploads/2018/02/Methody-aktivnogo-obucheniya.pdf</p>
<p>«ҲИКОЯ-КАЛИТ СЎЗЛАР УЧУН ТАХМИН» УСУЛИ</p>	<p>Калит сўзлар асосида ҳикоя тузиш ёки уларни маълум кетма-кетликда жойлаштиришга қаратилган усул. Сўнгра тушуниш босқичида ўқув материални кенгайтириш ва чуқурлаштириш, ўзларининг тахминларини тасдиқлаш.</p> <p>https://freedocs.xyz/pdf-443189768</p>
<p>«ИССИҚ ЎРИНДИҚ» УСУЛИ</p>	<p>Ушбу усул – муаммоли масалаларни муҳокама қилиш ва ахборот алмашиш учун ижодий ролли вазифани ўз ичига олади.</p> <p>Ўқувчиларга маълум бир характердаги роль таклиф этилади ёки саволга тегишли бўлган ролни ўзлари хаёл қилиб чиқадилар. Бошқа иштирокчилар «иссиқ ўриндиқ»да ўтирган ўқувчи учун саволлар бериб фикр юритадилар.</p> <p>Усул ўқувчиларни ўқув жараёнига жалб этишга, ўз нуқтаи назари билан ўртоқлашмайдиган бошқаларга ҳамдардлик билдиришга ёрдам беради.</p> <p>http://sch1623u.mskobr.ru/</p>
<p>«КУЧ – ЗАИФЛИК – ИМКОНИАТЛАР – ХАВФ» (SWOT)</p>	<p>Муаммонинг барча жиҳатларини таҳлил қилиш ва ҳар томонлама тадқиқ этиш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган усул. Ҳар қандай ташаббусларни режалаштириш ва ривожлантириш жараёнида, шунингдек бирор фаолият ёки ҳодисани баҳолаш жараёнида самарали бўлади.</p> <p>«Кучлилик» ва «заифлик» – ижобий ва салбий жиҳатлар рўйхатини шакллантириш жараёни, масаланинг долзарб ҳолати ва бўлажак ҳаракатлар характери, «имкониятлар» ва «хатарлар» потенциал оқибатларни тахмин қилишни ўз ичига олади.</p> <p>Ўқитувчи бир сарлавҳага эътибор қаратиш ва уни кейингисига ўтишдан олдин муҳокама қилиш ҳуқуқига эга.</p> <p>Ўқувчиларга унинг «имкониятлари» ва «хавф-хатар»га ўтишдан олдин ғоянинг «кучлари»ни ўрганиш учун вақт берилади.</p> <p>http://sch1623u.mskobr.ru/</p>

«ИККИ ЮЛДУЗ, БИР ТИЛАК»	<p>Ушбу усул ўқувчиларнинг шахс ва гуруҳларини конструктив ўзаро баҳолаш ва унинг асосида ўқувчиларнинг ўз ишларини баҳолаш ва такомиллаштириш кўникмаларини шакллантиришга кўмаклашади.</p> <p>Бу усулдан фойдаланиш ўқувчиларга турли ёндашувларни синаб кўриш, топшириқ натижаларини кўриш ва келгуси ишларни режалаштиришда ўз вақтида ўзгартиришлар киритиш имконини беради.</p> <p>http://sch1623u.mskobr.ru/</p>
СУРАТЛАРДАН Фойдаланиш	<p>Бу усул мунозара яратиш учун рағбат сифатида қўлланилади.</p> <p>Ўқувчилар фотосурат (масалан, ўрганилаётган масала ёки мавзуга бевосита алоқадор бўлган) ни танлаб, ўз танловини амалга оширишлари мумкин.</p> <p>http://sch1623u.mskobr.ru/</p>
«ЭШИТИШ УЧЛИГИ» УСУЛИ	<p>Усулнинг моҳияти – ахборотни чиқариш йўллариини тузиш, концептуал аппаратни ишлаб чиқиш, олинган ахборотни таҳлил қилиш ва қайта ишлаш кўникмаларини шакллантириш ҳамда «кузатувчи» роли мақомида ўз-ўзини таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиришдан иборат.</p> <p>Ўқувчилар гуруҳларда кўпи билан учта иштирокчи билан ишлайдилар, улар: а) маърузачи, б) муҳбир, в) котиб ролларини бўлишадилар.</p> <p>Бу ролларнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:</p> <ul style="list-style-type: none"> – сўзловчи содир бўлаётган воқеаларнинг моҳиятини баён этади, ёки муаммага изоҳ беради, ёки ўз фикрини билдиради; – муҳбир саволлар беради, аниқлаштиришга интилади; – котиб эслатмаларни олади ва суҳбат охирида хулоса ҳисоботини тақдим этади. Келажакда иштирокчилар ролларни ўзгартирадилар. <p>http://sch1623u.mskobr.ru</p>
«ЭРКИН СУХБАТ» УСУЛИ	<p>Ушбу усулдан фойдаланиш ўқувчиларни масъулиятли бўлишга тарбиялашда самаралидир, чунки барча вазифаларни ўқувчиларнинг ўзлари бажарадилар, ўқитувчининг аралашувидан ташқари, уларни анъанавий таъсир усулларидан ҳимоя қиладилар.</p> <p>Бу усул фаол тинглаш кўникмаларини ҳосил қилади, бу эса уни таҳлил қилиш ва муҳокама қилишнинг турли жиҳатларини намойиш этувчи ҳажмли ахборот оқимини олишга ёрдам беради.</p> <p>Бир гуруҳ ўқувчилар студияни тақлид қилишади:</p> <ul style="list-style-type: none"> – бир ўқувчи радиобошловчи ролини ўйнайди; – тўрт нафар ўқувчи – меҳмонлар ва муҳокама иштирокчилари сифатида; – қолган ўқувчилар тингловчилар ролида саволлар билан «чиқишади» ёки ўз иштирокчиларига «ёзишади». <p>http://sch1623u.mskobr.ru/</p>
«БАҲС-МУНОЗАРА» УСУЛИ	<p>Бу усул фаол ўқитиш усуллари туркумига киради.</p> <p>Ушбу усул ўқувчилар ҳаёти ва уларнинг тажрибаси билан боғлиқ бўлган долзарб масалалар ёки муаммоларни жамоавий муҳокама қилишни ўз зиммасига олади.</p> <p>Мантиқий фикрлашни ривожлантириш ва ўз-ўзини ҳурмат қилишни шакллантиришга ёрдам беради.</p> <p>Бу усул қуйидаги хусусиятларни ўз ичига олади:</p> <ul style="list-style-type: none"> – муайян амалий муаммоларни тушуниш ва ҳал қилишда мавжуд билим ва ҳаётни тушунишни қўллаш;

	<p>– тушунчани таҳлил қилиш; – ўз фикрида туриш ва ўз кўзқарашларини ҳимоя қилиш; – синфдошларини ўз фикрининг тўғрилигига ишонтириш. Баҳсда иштирок этаётганда ўз нуқтаи назарини билдириши ҳам қарама-қарши томон ҳукмларининг заиф ва кучли томонларини аниқлаши, тўғри асос ва далилларни танлаш, бир нуқтаи назарнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш ва бошқасининг мавжудлигини рад этиши каби муҳим аҳамиятга эга. Баҳс-мунозара тўғри (лекин, бировнинг!) нуқтаи назарини тан олиш ва ўзининг (лекин, нотўғри) кўзқарашини рад этиш жасоратини ўргатади.</p>
<p>«УЧ БОСҚИЧЛИ ИНТЕРВЬЮ» УСУЛИ</p>	<p>Бу усул болаларнинг фикрлаш жараёнларини такомиллаштиришга ёрдам беради. Ўқувчилар тўрт гуруҳга бўлинади, яъни икки жуфт бор: А–Б ва С–Г. Биринчи босқичда айни пайтда А–Б дан, С эса – Гдан. Иккинчи босқичда роллар алмашадилар: Б–А дан интервью олади, Г эса С дан. Учинчи босқичда ҳар бир иштирокчи тўрт кишидан иборат бутун гуруҳ учун ўз шериги ҳақида маълумот беради.</p> <p style="text-align: right;">http://sch1623u.mskobr.ru</p>

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Б.У. Умуркулов, Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Термиз, 2009й.
2. М. Тўхлиев, А.Тилавов, Тарбия китоби(Ҳаёт сабоқлари). – Тошкент, 2015й.
3. Д.Лутфуллаева, Р.Давлатова, М.Сапарниязова, Ҳозирги ўзбек адабий тили (2-қисм). – Тошкент, 2018й.
4. Ғ.Абдурахмонов ва бошқалар.Ўзбек тили грамматикаси. – Т, 1999й.
5. Ў.Ўринбоев, Ўзбек тили(11-синф ўқув дарслиги). – Алматы, 2015й.
6. М.Азаматов. Ҳикматлар гулдастаси. – Ғ.Ғулом ном. Адабиёт ва санъат, 1982й.
7. Т.Малик. Меҳмон туйғулар. – Тошкент, 2002й.
8. Р.Дўстматова. Ҳикматлар хазинаси. – Тошкент, 2014й.
9. Миртемир. Ох, менинг ўзбаки юрагим. – Тошкент, 1990й.
10. Умид Али. Замонавий ривоятлар. – Тошкент, 2017й.

Интернет манбалари

1. n.ziyouz.com
2. janubiy.kz
3. sputniknews.kz
4. «Қизиқарли маълумотлар» сайти
5. muslim.uz
6. кун.уз
7. arboblal.uz
8. studopedia.su
9. indiada.ru
10. alif.uz
11. tadqiqot

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
--------------------	----------

I. ҚОЗОҒИСТОН ЗАМОНАВИЙ ОЛАМДА: ЎТМИШИ ВА КЕЛАЖАГИ

1. Янги Қозоғистон менинг тасаввуримда	6
2. Аждодлар солномаси	15
3. Буюк дашт хазиналари	23
4. Буюк дашт хазиналари	30
5. Миллат тарихидаги макон ва замон	39
6. Замонавий Қозоғистон қиёфаси	46

II. ҚАЛБ ЭКОЛОГИЯСИ

Қалб экологияси – бу бизнинг қалбимиздаги «Уй»	58
Инсон экологияси	63
Инсон табиатнинг ҳукмдори эмас	70
Кўнгил дарахтини кўркамлаштиринг	76
Тил экологияси	82
Ҳаёт симфонияси	87

III. ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТ. ИНТЕЛЛЕКТ МИГРАЦИЯСИ

Миграция, эмиграция, иммиграция	98
Миграция (ҳижрат) сабаблари нимада?	101
Интеллектуал миграция	108
Қозоғистондаги интеллектуал миграция	112

IV. ОЛАМНИ ЎЗГАРТИРГАН КАШФИЁТЛАР

Оламни ўзгартирган кашфиётлар	122
Биз ҳеч қачон қайтиб кўрмайдиган буюк кашфиётлар	128
Дунёни ўзгартириши кутилаётган келажак технологиялари	136
Нобель мукофоти совриндорлари	142

V. ЯНГИ ОЛАМДАГИ ТЕАТР ВА КИНЕМАТОГРАФИЯ

1. Театр – маънавий тарбия маскани	150
2. Кино санъати	156
3. Қозоғистонда кино санъати	170
4. Қозоғистонда театр санъати	170
5. Театр санъати қоидалари.....	150
6. Замонавий жаҳон кинематографияси.....	181
Глоссарий.....	213
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	220
Интернет манбалари.....	220

Оқу басылымы

Ш.НАРАЛИЕВА

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Табий-математик йўналишдаги
умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслик**

(ўзбек тилинде)

Редакторы
Мўқабаның дизайнері
Дизайнын жасаған және
компьютерде қалыптаған

Ш. Наралиева

Е. Мейірбеков

Ж. Кенжебекова

ИБ № 7477

Басуға 25.08.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 70×90^{1/16}.
Қаріп түрі «Times New Roman». Офсетті басылым.
Баспа табағы 14,0. Шартты баспа табағы 16,38.
Таралымы 4000 дана. Тапсырыс №

Қазақстан Республикасы «Жазушы» баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-722-0

9

7 8 6 0 1 2 0 0 7 2 2 0